

CEMELLİ KARERİ

SƏFƏR NAMƏ
(fars dilindən tərcümə)

Tərcüməçi: Şəmsi Pənahoglu

Bakı-2019

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası ak. Ziya Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu Elmi Şurasının (16.06.2017) №6 qərarı ilə nəşr edilir.

Elmi redaktorlar: **Möhsün Nağısoylu**
akademik
Məsiəğa Məhəmmədi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Rəyçilər: **Şahin Mustafayev**
akademik
Eynulla Mədətli
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

Cemelli Kareri. Səfərnəmə. Fars dilindən tərcümə. Tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi: Şəmsi Pənahoglu. Bakı: “AVROPA” nəşriyyatı-2019, 176 s.

Tarixi Azərbaycana aid 500-dən artıq səfərnəmənin olmasına baxmayaraq, təəssüf ki, onlardan çox cüzi bir hissəsi Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Mövcud tərcümə bu boşluğun aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli bir addımdır. Həm də tərcümə üçün çox uğurlu bir əsər seçilmişdir. Çünki Cemelli Karerinin “Səfərnəmə” əsəri Azərbaycan və bütövlükdə İran tarixinin Səfəvilər dövrünə aid ən qiymətli mənbə və məxəzlərindən biridir. Cemelli Kareri milliyyətçə italyandır. O, XVII əsrin 90-cı illərində Şah Süleyman Səfəvi vaxtında Osmanlı yolu ilə İrana gəlib, Şah Sultan Hüseynin tacqoyma mərasimində iştirak edib. Güclü qələmə və təsvir qabiliyyətinə sahib olan C.Kareri, İranda gördüklərini və eşitdiklərini özünün “Səfərnəmə” əsərində işıqlandırıb. Abbas Naxçıvani və Əbdüləli Karəng onu fars dilinə tərcümə edərək 1970-ci ildə çap etdiriblər. Mövcud tərcümə adıgedən çapın əsasında cüzi ixtisarla həyata keçirilmişdir.

Əsər mütəxəssislər, eləcə də, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

4702060104-32
88032-2019

MÜNDƏRİCAT

C.Karərinin “Səfərnəmə” əsəri qiymətli tarixi mənbə kimi.....	4
Birinci Hissə. I fəsil. Müəllifin 1694-cü ilə dair maraqlı İran təəssüatları. İran torpağına giriş və İrəvana səfərin davamı.....	30
II fəsil. Təbrizə səfər. Naxçıvan və Təbrizin tərifləri.....	37
III fəsil. Təbrizdən Quma səfər.....	55
IV fəsil. İsfahana səfərin davamı.....	71
V fəsil. İsfahan şəhərinin özəllikləri.....	75
VI fəsil. İsfahan meydanı və səltənət sarayları.....	88
VII fəsil. Padşahın ölümü, dəvə qurbanı. Toy, yas və dini mərasimlər, atəşpərəstlərin geyim dəbi.....	96
VIII fəsil. Şah Hüseynin tacqoyma mərasimi. Səfir və əmirlərin qəbulu, onlara ziyafət verilməsi.....	106
IX fəsil. Səadətəbad səltənət malikanəsi, Roma papası və Polşa səfirlərinə məzuniyyət verilməsi.....	113
İkinci hissə. I fəsil. İmam Həsən (ə) və imam Hüseyn (ə) mətəm saxlanması.....	118
II fəsil. İranlıların dini və evlənmə adətləri, geyimləri.....	121
III fəsil. Siyasi hakimiyyət, adət-ənənələr, şiələrin cənazə mərasimi.....	127
IV fəsil. Güllər, meyvələr, mədənlər, heyvanlar, pul vahidi, silahlar, iqlim.....	138
V fəsil. İranda hakimiyyətdə olan xanədanın əsli.....	143
VI fəsil. İran sarayında mənəşəb və vəzifələr.....	147
VII fəsil. Şiraz səfərinin davamı.....	151
VIII fəsil. Şirazın vəsfi.....	157
IX fəsil. Dara sarayının vəsfi və qədim Persopolis şəhərinin qalıqları.....	159
X fəsil. Bəndər Lingə limanı və Bəhreynə səfər, mirvari ovu.....	167
Резюме.....	171
Summary.....	173

C.KARERİNİN “SƏFƏRNAMƏ” ƏSƏRİ QİYMƏTLİ TARİXİ MƏNBƏ KİMİ

Tarixi Azərbaycanla bağlı 500-dən artıq səfərnəmənin olduğu təxmin edilir. Onlardan barmaqla sayıla biləcək qədəri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Halbuki səfərnəmə ədəbiyyatı tarixə işıq tutması baxımından çox böyük maraq doğurur və ən etibarlı mənbələrdən hesab olunur. Çünki o, hal, hadisə və prosesləri özündən sonrakı nəsillərə daha dolğun şəkildə çatdırır. Düzdür, səfərnəmədə müəllifin subyektiv fikir və münasibətləri də ifadə edilə bilər. Bununla belə, səfərnəməni yazan şəxs özü o hadisələri görmüş, eşitmiş, bir çox hallarda isə şəxsən yaşamışdır. Ona görə də tarixin, o tarixdə baş verən hadisələrin, tarixi coğrafiyanın, dövrün ictimai, iqtisadi, ədəbi-bədii, mədəni və siyasi mənzərəsinin, xalqın (xalqların) həyat tərz, məişəti, inancının, bütövlükdə dil, ədəbiyyat və mədəniyyətinin, dövrün idarəçilik sisteminin, fərdi və ictimai, eləcə də dövlətdaxili və dövlətlərarası münasibətlərin, müəyyən elmlərin, cəmiyyətin və təbiətin digər məsələlərinin öyrənilməsində səfərnəmələrin əhəmiyyəti və rolu danılmazdır. Bu baxımdan italyan səyyahı Cemelli Karerinin “Səfərnəmə” əsəri də istisna deyildir. Əksinə, o, səfərnəmə ədəbiyyatında qiymətli bir mənbə hesab olunur.

Ancaq təəssüflər olsun ki, tarixçilərimizin böyük bir qisminin əcnəbi dillərə, xüsusən, orta əsr qaynaqları ilə işləməyə imkan verən ərəb və fars dillərinə, ya ümumiyyətlə, bələd olmaması, ya da onları lazımi səviyyədə bilməməsi tariximiz, xüsusən də, onun möhtəşəm Səfəvilər dövrü ilə bağlı gətirilən arqumentlərin və səsləndirilən mülahizələrin yeni tarixi faktlarla, dəlil və qaynaqlarla möhkəmləndirilməməsinə səbəb olur. Yaranmış vəziyyətdən yeganə çıxış yolu mənbəşünasların və Şərq dillərini yüksək səviyyədə bilən tədqiqatçıların tarixşünaslığımızın köməyinə gəlməsidir. Klassik qaynaqlar aşkarlanıb, dilimizə tərcümə olunmadıqca tarix elmimizin geniş mənada yeni və ciddi üfüqlər fəth etməyəcəyi gün kimi aydındır (6, 12-13). Bu mənada mövcud tərcümə bu sahədəki boşluğun aradan qaldırılması

yolunda atılan növbəti addım, təşəbbüsdür. Bundan əvvəl S.Dərgahın “Səfərnəmə” əsəri əlyazmasının əsasında fars dilindən tərcümə edilərək ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur (3).

Bir neçə cümlə Cemelli Kareri haqqında. Milliyyətə italyan olan Covanni Françesko Cemelli Kareri (1651-1725) ixtisasca hüquqşünasdır; Neapolda Yezuit¹ kollecini bitirmiş və hüquq üzrə elmlər doktoru dərəcəsi almışdır (12). Lakin dünyanı gəzmək və görmək həvəsi onu Yer kürəsinin ən məşhur səyyahlarından birinə çevirmişdir. Macərapərəst və avantürist təbiətli C.Kareri 1685-1687-ci illərdə Avropa ölkələrini (Fransa, İspaniya, Almaniya və Macarıstanı) dolaşmış, “Macar şirkətinin məruzəsi” (1689) və “Avropaya səyahət” (1693) əsərlərini qələmə almışdır.

1693-cü ildə dünya səyahətinə çıxan C.Kareri 5 il yarım müddətində Messina, Malta, Osmanlı, İran, Hindistan, Çin, Filippin, Meksika, İspaniya, Fransanı gəzmiş və vətəni İtalyaya qayıtmış, 6 cildlik “Dünya səyahəti” əsərini (1699) çap etdirmişdir. Cildlər aşağıdakı ölkələri ehtiva edir:

I cild-Türkiyə;

II cild-İran;

III cild-Hindistan;

IV cild-Çin;

V cild-Filippin;

VI cild-Yeni İspaniya

Bəzən Cemelli Karerini turizmi icad etmiş şəxs adlandırırlar (10).

Göründüyü kimi, tərcüməyə cəlb edilən C.Karerinin “Dünya səyahəti”nin II cildidir. Yəni o, XVII əsrin 90-cı illərində Şah Süleyman Səfəvi vaxtında Osmanlı yolu ilə İrana gəlib, Şah Sultan Hüseynin tacqoyma mərasimində iştirak edib. Güclü

¹ Yezuit-1534-cü ildə yaradılmış İsus Cəmiyyəti (latıncası Societas Jesu). Başqa adı İqnatiya ordeni: Roma katolik kilsəsinin ordenidir. Əks islahatların aparılmasında fəal iştirak etmiş, geniş elm, təhsil və missioner fəaliyyətləri göstərmişlər.

qələmə və təsvir qabiliyyətinə sahib olan C.Kareri İranda gördüklərini və eşitdiklərini özünün “Səfərnəmə” əsərində işıqlandırır. Bu əsər 1719-cu ildə Parisdə təkrar nəşr olunubdur. Abbas Naxçıvani və Əbdüləli Karəng onu fars dilinə tərcümə ediblər. Əsər 1970-ci ildə “II Mədəniyyət və İncəsənət Bayramı” münasibəti ilə Şərqi Azərbaycan Vilayəti Mədəniyyət və İncəsənət Baş İdarəsi tərəfindən Təbrizdə çap edilib (9). Mövcud tərcümə adıgedən çapın əsasında həyata keçirilmiş və kitab şəklində çapı yubandığına görə “Palitra” qəzetində hissə-hissə oxuculara təqdim olunmuşdur (11).

C.Kareri öz “Səfərnəmə”sində yol boyu keçdiyi kənd və şəhərlər haqqında ətraflı məlumatlar vermişdir. Onun haqqında ən çox bəhs etdiyi şəhərlərdən biri də Naxçıvan şəhəridir. Müəllifin yazdığına görə, Naxçıvan çox qədim bir şəhərdir. Bəziləri bu əqidədədir ki, Nuhun gəmisinin sakinləri gəmidən düşdükdən sonra ilk dəfə bu məntəqədə məskən salmışlar. Bu əqidənin daşıyıcıları ona əsaslanırlar ki, əvvəla, Naxçıvan Ağrı dağının ətəyində və onun qalasının yaxınlığında yerləşir, ikincisi, Naxçıvan adı qədim pəhləvi dilində “gəmi”, “əhali” (“cəmiyyət”) mənalarını ifadə edən “Nak” və “civan” sözlərindən yaranmışdır. Üçüncüsü, bu şəhərin ətrafında bir dağın ətəyində qəbrə oxşar bir tikili var ki, o, xalqın arasında Nuhun qəbri kimi məşhurdur.

Çox təqdirəlayiq bir haldır ki, C.Karərinin yuxarıda qeyd etdiyi, rəssam səyyah Prinsin əsərində əks edilən və görkəmli fırça ustası Bəhrüz Kəngərlinin (1892-1922) tablosunda təsvir olunan Nuh peyğəmbərə aid həmin qəbir-abidə Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri hörmətli Vasif Talıbovun müvafiq sərəncamı ilə Nuhun Naxçıvandakı qəbri tarixi sənədlər əsasında bərpa edilmiş, əhalinin və turistlərin ixtiyarına verilmişdir.

Fikrinə davam edən səyyah-missioner əlavə edir ki, hər halda indiki xarabalıqlardan təxmin etmək olur ki, Naxçıvan şəhəri qədimdə daha geniş bir ərazidə yerləşmiş və daha böyük bir şəhər olmuşdur. Ancaq davamlı İran-Türkiyə müharibələri bu şəhəri viran etmişdir. Hazırkı Naxçıvan şəhərinin küçələri dar və uzundur. Lakin şəhərin bazarı böyük və gözəldir. Şəhərdə 4 geniş,

şəraitli və rahat karvansara mövcuddur. Bu karvansaralar buradan keçən yolçu və karvanların ehtiyaclarını qarşılamaq gücündədir. Dizəc adlanan məhəllə o qədər də böyük və geniş deyildir. Şəhərin bu hissəsinin tikililəri daha çox mağaraya bənzəyir. Şəhərin ətrafında bürçə oxşayan və bişmiş kərpicdən tikilmiş 8 bucaq bir tikili vardır. Onun hündürlüyü 70 qədəmdir (*addım-tərcüməçi*). O, Avropadakı kilsələr kimi yuxarıda iti dimdiklə tamamlanır. Bu bürcün aşağı hissəsində helzunişəkilli pillələri var, onlar bürcün yuxarisına qədər uzanır. Belə deyirlər ki, bu bürcü Teymurləng İrani fəth edib qayıdarkən qələbə tağı kimi inşa etdirmişdir. Naxçıvan şəhərinin idarəçiliyi Qafqazın İrəvan və digər şəhərlərində olduğu kimi xana həvalə edilmişdir.

Naxçıvanda yol nəzarəti əməkdaşları mənə əziyyət verdiklərinə görə onlardan yaxa qurtamaqdan ötrü mümkün qədər tez buradan çıxıb İsfahana tərəf hərəkət etmək istəyirdim. Bu arada, bir qasidin İsfahana tərəf gedəcəyini eşidəndə çox sevindim, sanki, mənə qiymətli bir hədiyyə bağışladılar. Həmin qasid xanın hədiyyələrini İsfahandakı şah sarayına aparırdı. Mən bir aylıq kirayə üçün at başına 10 abbası² verib iki yaxşı at kiraladım. Onlardan birini özüm, digərini isə nökrəm üçün nəzərdə tutmuşdum. Bu minvalla biz yuxarıda qeyd etdiyim xanın elçisi ilə birlikdə Naxçıvanı tərk etdik, Araza tökülən çayın (*yəqin ki, Naxçıvan çayı nəzərdə tutulur-tərcüməçi*) üzərində yerləşən 13 tağlı qəşəng körpüdən keçəndən sonra yaşıl bir sahəyə daxil olduq. Çoxsaylı suvarma kanalları sahəni hissələrə ayırırdı. Bu kanalların suyu, adətən, bulanıq olur və əkin üçün faydalı idi.

9 saat müddətində biz 29 mil³ arxada qoyduq və III gün Culfaya yetişdik. Burada yolçular Araz çayını qayıq vasitəsi ilə keçməyə məcbur idilər. Bu ərazi viran edilmişdi və burada kimsə yaşamırdı. Böyük Şah Abbas buranın erməni olan əhalisini İsfahanın yaxınlığındakı Yeni Culfaya və İranın başqa 4

² Abbasi-pul vahidi: Səfəvilər dövründə tümənin yarısına bərabər idi; Qacarlar zamanı isə 4 şahı, yaxud 200 dinarı ifadə edirdi.

³ Mil-1482 metrə bərabər uzunluq ölçüsüdür.

məntəqəsinə köçürmüşdü. Məqsəd Osmanlı türklərin dini fərq pərdəsi altında tez-tez həyata keçirilən, dağıntı və qarətlərə səbəb olan hücumlarının qarşısını almaq idi. Dağıntılardan da məlum olur ki, keçmişdə burada yaxşı bir qəsəbə və ya şəhər mövcud olmamışdır. Palçıq evlər daha çox mağaraya bənzəyir. Arazın hər iki sahili boyu qədim binaların qalıqları gözə çarpır. Burada Kuçya Nəzər və ya Xacə Nəzər adlı bir erməninin tikdirdiyi böyük bir karvansara vardır. Karvansara yezuit xəzinəsinin vəsaiti hesabına inşa edilmişdir. Ancaq təəssüflər olsun ki, karvansara dağılmağa doğru gedir və onu təmir etdirəcək bir adam yoxdur.

Bu regionda Araz çayı iki dağın arasında yerləşir və eni elə böyük olmasa da, dərinliyi çoxdur. Yol boyu mənsəblərini gördüyümüz 4 başqa çay da Araz çayına tökülür. Bu çayların Araza tökülməsi onun axınını gücləndirir və sürətləndirir. Deyilənlərə görə, Aras çayı Musanın Ceyhun adlandırdığı həmin çaydır. O, başlanğıcını behiştəndən alır və yer üzünə axır.

Əvvəl də qeyd etdiyim kimi, yolçular Araz çayını qayıqla keçməyə məcburdurlar. Biz də qayıqdan başqa hər şeyə bənzəyən taxta parçalarının üzərində Arazı keçdik. Sükansız bu taxta parçaları bir neçə təcrübəsiz avarçının idarəsinə verilmişdi. Hərəkət etdiyimizdən iki tir boyu məsafədə aşağıda qarşı sahilə yetişdik. Bu taxta parçaları əvvəldən ona bağlanmış kəndir vasitəsi ilə geri çəkildi. Çaydan keçirmənin kirası adambaşına atla birlikdə yarım abbası idi. Bu pul Naxçıvan yol nəzarətçiləri tərəfindən alınır və çek verilir. Əgər çekin olmasa, irəlidə kira haqqını ikiqat istəyirlər. Bu bölgədə uçmuş bir körpü vardır. Deyilənə görə, onu İran şahlarından biri Osmanlılarla müharibə zamanı viran etmişdir.

Düzdür, C.Karərinin tərcüməyə cəlb olunmuş “Səfərnəmə” əsərində bir sıra fərdi yanaşmalar da mövcuddur. Belə fərdi yanaşmaların bəzən təəssübkeşlik səbəbi ilə qəsdən, bəzən isə müəllifin məlumatsızlığı, yaxud da bəhs etdiyi məsələnin mahiyyətinə varə bilməməsi üzündən reallıqdan kənar olması diqqəti cəlb edir. Buna baxmayaraq, adığedən əsər Səfəvilər tarixi ilə bağlı ən dolğun və etibarlı mənbələrdəndir. Mən 42 illik şərqşünas təcrübəmlə Səfəvilər dövrünə aid bəzi məsələlərin

cavabını məhz bu əsərdə tapdım. Elə bu səbəblərdən də onu tərcümə etmək, hörmətli araşdırmaçılar və dəyərli geniş oxucu kütləsinin ixtiyarına vermək qərarına gəldim.

Tərcümə dedikdə bir dildə olan mənə və məzmunun başqa dilin qayda-qanunlarına və özünəməxsus ifadə vasitələrinə və xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq ifadə edilməsi başa düşülməlidir. Tərcümə elə edilməlidir ki, oxucu onun tərcümə olduğunu anlamasın, elə bilsin ki, əsərin əslini oxuyur, yəni əsər məhz onun oxuduğu dildə yazılmışdır. Nəzəri ədəbiyyata əsasən, tərcümə şərti olaraq iki yerə bölünür: ədəbi-bədii tərcümə və filoloji tərcümə. Ədəbi-bədii tərcümədə tərcüməçiyə qismən “müstəqillik” verilir, yəni o, tərcümə etdiyi məzmunu özünəməxsus bir üslubda ifadə edə bilər. Filoloji tərcümədə isə hərfi tərcümə həyata keçirilir. Hətta tam və düzgün anlaşılmə üçün tərcümənin daxilinə hər hansı bir söz və ya ifadə artırmaq lazım gəlsə, o, mötərizə içərisində verilməlidir ki, oxucu onun izahedici artırma olduğunu başa düşsün. Ancaq bütün hallarda, xüsusən də tarixi əsərlərdə, o cümlədən də səfərnəmələrdə yazının (əsərin) daxilində verilmiş məzmun (fikir və faktlar) reallığı əks etdirməlidir. Bu baxımdan tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olanlar bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki əksər hallarda tərcümə olunan ədəbiyyatın daxilində reallığı əks etdirməyən çoxlu məqamlar olur. Tərcüməçi öz savad, səviyyə, dünyagörüşü və erudisiyasına uyğun olaraq həmin məqamları tuta bilmir və tərcümədə onları nəzərə almırsa, yaxud da onlara müvafiq izahat və şərh vermirsə, həmin fikir və faktlar kitaba düşür və “fakt” mahiyyəti kəsb edir.

Cemelli Karerinin “Səfərnəmə” əsərini tərcümə edərkən, onun bütün məziyyətlərinə rəğmən, orada yer almış bəzi fikir və ifadə yanlışlıqlarına rast gəldim və onlara müvafiq şərh yazmağı özümə borc bildim.

Cemelli Kareri “Səfərnəmə” əsərində Ağrı dağından bəhs edərkən onu Ararat dağı kimi təqdim edir (1, 36), halbuki, bu dağın əsl adının tarixən Ağrı olduğu hər kəsə məlumdur. Hətta C.Kareri özü də bunu təsdiq edərək yazır ki, iranlılar və türklər bu dağa “Ağrı dağı” deyirlər (1, 37). Maraqlıdır ki, tarixi gölümüz

olan Göyçədən bəhs edən müəllif onun adını doğru olaraq qələmə almışdır. Bu o deməkdir ki, o vaxta qədər ermənilər hələ bu gölün adını “özləşdirməmişdilər” (2, 392-402).⁴

“Səfərnəmə”də belə bir qeyd vardır: “Birinci gün əyri-üyrü və qorxulu dərənənin ortası ilə yola çıxdıq. Hər döngədə yolkəsənlərin qorxusundan söyüd kimi əsirdik. 15 mil yol getdik, ensiz və dərin bir çaydan keçdik. Burada ilk dəfə olaraq yol gözətçiləri ilə rastlaşdıq. Mən və Per Dominik katolik olduğumuza görə onlar bizdən daha çox pul almaq istəyirdilər. Lakin mən tapançamı belimdən çıxartdım və onları təhdid etdim. Axır mənim yaxamdan əl çəkdilər və Per Dominikə ilişdilər. Mən ikinci tapançamı ona verdim və dedim ki, əl çəkməsələr, atəş aç. Bu minvalla yol gözətçiləri bizdən adambaşına tələb etdikləri əlavə 1 abbasını ala bilmədilər” (1, 38-39). Əvvəla, həmin dövrdə Səfəvilər Şərqi geniş bir ərazisində böyük bir imperiya qurmuşdular və bu imperiyada nisbi əmin-amanlıq hökm sürürdü və hər dərəcə qaçaq-quldurla dolu deyildi. Yollarda, C.Karərinin dəfələri rast gəldiyi silahlı yol nəzarətçiləri dolaşırdılar. Onlar həm yolların təhlükəsizliyinə nəzarət edir, həm də yol (gömrük) rüsumu toplayırdılar. Sadəcə olaraq avropalıları, o cümlədən C.Karəri və dostu da Şərqi yaxşı tanıyırdılar və ona görə də “...yolkəsənlərin qorxusundan söyüd kimi əsirdilər.” Səyyahın XVII əsrin əvvəlində, həm də Naxçıvan regionunda yol gözətçilərinə tapança çəkməsi nə dərəcədə həqiqətə uyğun ola bilər?! Burada belə bir məsələ də nəzərə alınmalıdır ki, fəlsəfəyə görə, əhalinin təbiəti yaşadığı ərazinin təbiətinə uyğun olur. Bu baxımdan Naxçıvan regionu kəskin kontinental iqlimə malikdir, yəni qışı çox soyuq, yayı çox istidir. Ərazinin relyefi də, əsasən,

⁴*Adlarımızın ermənilər tərəfindən “özləşdirilməsi” ilə bağlı baxın: Deportasiya. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, 440 s.*

dağlıqdır. Digər tərəfdən region bir neçə dövlətin əhatəsində yerləşir. Bütün bu amillər, buranın əhalisinin təbiətində də özünü biruzə verir, yəni Naxçıvan regionunun əhalisi qeyri-adi qonaqpərvərliyi ilə bərabər o qədər də istiqanlı, məğrur, qürurlu, qabağından yeməyən, haqqa, ədalətə yaxın, haqqpərəst və ədalətləbəddir. Bu nöqteyi-nəzərdən burada kiməsə, xüsusən də dövlət məmuruna, həm də yadelli birisi tərəfindən və həm də 200 ildən də çox bundan qabaq tapança çəkilməsi o qədər də inandırıcı görünmür. Əslində, müəllif növbəti səhifələrdə özü də etiraf edir ki, “Yol gözətçiləri hər bir at başına məndən 3 abbasi yerinə 20 abbasi pul tələb etdilər... Belə münasibət təkcə mənə görə deyildi. Buralarda bütün xaricilərə qarşı bu cür rəftar edilir. Ona görə də ələcsiz yolçu belələrinin əlindən qurtarmaq üçün məcbur olur ki, onların istədiklərini versin” (1, 39-40). Bu məqamda bir məsələni vurğulamaq yerinə düşər ki, müəllifin özünün yazdığı kimi, onun üstündə iki tapança olmuşdur. Görəsən, niyə? Məsələ burasındadır ki, ta qədimdən Avropadan Şərqə gələn və çoxlarımızın sadələvhəcəsinə səyyah adlandırdığımız insanların, demək olar ki, hamısı xüsusi xidmət orqanlarının əməkdaşları, loru dildə desək, kəşfiyyatçı, yumşaq ifadə ilə missioner olmuşlar. Bu mənada “Səfərnəmə”dəki bəzi qeydlərdən də məlum olduğu kimi, onun müəllifinin, yəni Ceməli Karerinin xüsusi xidmət orqanı əməkdaşı kimi statusu (rütbəsi) kifayət qədər böyük olmuşdur. Görünür ki, o, nəinki bütün Avropanı, hətta bütün xristian dünyasını əhatə edən missioner bir təşkilatın, həm də sözükeçən təmsilçisi olmuşdur. Bu fikir onun aşağıdakı qeydindən də üzə çıxır: “Çərşənbə günü Per Ali mənim görüşümə gəldi və məndən xahiş elədi ki, xristian padşahlarının və şahzadələrinin adına məktublar yazım və onlardan xahiş edim ki, onu İran sarayına tövsiyyə etsinlər” (1, 71). Təbii ki, belə bir məktubu yazması üçün onu yazanın əlahiddə səlahiyyətləri olmalı idi. Gəldiyimiz gənəəti o da təsdiq edir ki, əgər C.Kareri sıradan bir missioner olsaydı, Səfəvilərin paytaxtı İsfahana gələn kimi, o zaman oradakı xristian missiyalarının aparıcı nümayəndəsi-Polşa səfiri onu şahla görüşə aparacağına söz verməz və ilk imkanda bunu gerçəkləşdirməzdi. Çünki həmin

dövrdə İranda, xüsusən də paytaxt İsfahanda yüzrlə missioner fəaliyyət göstərirdi. Məsələ burasındadır ki, missioner məsələsi o qədər ciddi təşkil edilmişdi ki, bir çox hallarda onların artıq şəxsi həyatları olmurdu, ancaq və ancaq öz vəzifələrini yerinə yetirməyin qayğısına qalırdılar. Görünür, dünyada xüsusi xidmət orqanlarında qəbul olunduğu kimi, onların da geriye yolları yox idi. Nəticədə missionerlər bəzi hallarda ölkələrinə geri dönmür, yaşadıkları ölkədə dünyalarını dəyişir və orada da dəfn edildilər və onların övladları İran cəmiyyətinə qaynayıb-qarışdırlar. Fikrimi təsdiq etmək üçün bir misal çəkmək istəyirəm. Rəhmətulla xan Mütəmədəlvüzarının (1885-1956) “Urmu dünyanı yandıran müharibə” əsərində oxuyuruq: “Əslən missioner övladı kimi Urmuda doğulmuş və uzun zaman missionerlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, daha sonra Amerikanın Fars nümayəndəliyinin rəhbəri kimi çalışmış doktor Villiam Şed, 1918-ci ilin yanvarında Amerika Birləşmiş Ştatlarının Urmudakı konsulu təyin olundu (7; 5, 19). Ona Amerikada xeyriyyəçi insanlardan “İran xristianlarının yetimlərinə və biçarələrinə kömək” adı altında diqqətəlayiq bir büdcə toplandı. Bu büdcə bölgədə xristian hərbi birliyinin təşkili işlərində mühüm rol oynadı. Villiam Şedin müavini doktor Heri Pakard Urmu şəhərindəki aysorlardan ibarət hərbi komendant birliyinin rəisi təyin edildi (8, 60). Məhz amerikan Villiam Şed və o zaman Urmiyada rus konsulu işləmiş əslən fransalı Bazil Nikitin kimi missionerlərin planı və rəhbərliyi altında Urmiya vilayətinin 300 minlik əhalisi dünyada misli görünməmiş bir soyqırma məruz qalmışdır. Nəticədə 200 min nəfər qətl edilmiş, yaxud acından və soyuqdan öldürülmüş, yaxud da aldıkları müxtəlif xəstəliklərdən, ruhi və psixi sarsıntılardan dünyasını dəyişmişdi, 50 min nəfər vilayətdən qaçmağa müvəffəq olmuşdu. “Müvəffəq olmuşdu” yazırıq, çünki vilayətdən xüsusən müsəlman türklərin çıxmasına imkan vermirdilər. Vilayətdən çıxmaq nədir, zaman-zaman car çəkilir və insanların evlərindən çıxmamaları haqdakı əmrləri bildirirdilər. Qaçanlar, əsasən dövlət qoşununun yaxınlaşmasından qorxuya düşən, əhaliyə qan uddurmuş və yerli türklərin soyqırımında iştirak etmiş aysorlar, ermənilər və qismən kürdlər

olmuşlar. Vilayətə vurulan maddi və mənəvi xəsarətin həddi-hüdudu yox idi. Minlərlə qız və qadının irz və namusuna təcavüz edilmişdi. Həm də bu təcavüzlərin əksəriyyəti təcavüzə uğrayanların ailəsinin və yaxınlarının (ata, ana, bacı, qardaş, ər, övlad, qohum, qonşu) gözləri qarşısında baş vermişdi. Məhz elə buna görə də çoxları aldıkları ruhi, mənəvi, psixi və cismani yaralara dözmür və həlak olurdu (5, 354). Bəzi ailə və sülalələrdən bir kimsə belə sağ və varis olaraq qalmamışdır (5, 197). 4 il müddətində 200 min nəfərin öldürüldüyü və öldüyü, yüz milyonlarla maddi xəsarətin vurulduğu, hər yerin boz çölə və torpaq yığıntısına döndüyü bir vilayətdə canını bu təhlükələrdən və qətlərdən birtəhər qoruyub saxlamış və hər cür yaşayış vasitələrindən məhrum olunmuş və ölümə məhkum edilmiş şəxslər də ayaq üstə ölüdülər (5, 222).

Bu sətirlərin müəllifi, Rəhmətulla xanın adıgedən əsərini fars dilindən Azərbaycan dilinə çevirdiyi zaman və ondan sonra da uzun müddət bu faciələrin şokunu yaşamış və indi də yaşamaqdadır.

Davamlı İran-Osmanlı müharibələrinə toxunan C.Kareri yazır ki, xüsusən Osmanlı sultanı IV Murad, yerli əhali Əli (ə) tərəfdarı olduğuna görə, dini qısqanclıq zəminində Naxçıvandakı bütün tarixi abidələri, xüsusən də məscidləri yerlə bir etdirmiş və bugünkü hala salmışdır. Eyni işi iranlılar da Osmanlıda həyata keçirmişlər. Tamamilə yanlış bir fikirdir. Əvvəla, iranlılarla (oxu, azərbaycanlılarla) osmanlılar arasında heç bir dini qısqanclıqdan söhbət gedə bilməz, çünki onların hər ikisinin dini birdir, yəni islamdır. İkincisi, xüsusən osmanlılar heç zaman ibadət yerlərini (onlar hətta başqa dinin daşıyıcılarına mənsub olsalar belə) dağıtmamışlar. İstanbuldakı Ayasofya kilsəsi buna bariz misaldır. Osmanlılar İstanbulu fəth edəndə (1453) və ondan sonra nəinki Ayasofya kilsəsini dağıtmamış, əksinə, onun yaxınlığında ondan da möhtəşəm olan Sultan Əhməd məscidini inşa etmişlər. Üçüncüsü, məzhəb qısqanclığı zəminində hər hansı məscid dağıdılsaydı, dindarlar dağıdanları daş-qalaq edərdilər. Çünki dünyada ən böyük təəssübkeşlik dini zəmində olan

təəssübkeşlikdir. Müasir dövrdə İraqda, Livanda, Fələstində, Misirdə, Suriyada, Türkiyədə, hətta Avropada və digər ölkələrdə insanlıq düşməni qüvvələrin, insanların bu təəssübkeşliyindən sui-istifadə edərək törətdikləri qeyri-insani terror hadisələri və cinayətlər hər kəsə məlumdur.

Qeydlərinə davam edən C.Kareri yazır ki, Səfəvi şahları gürcü şahzadələrini və gürcü əsilli nüfuzlu şəxsləri öz xidmətlərinə cəlb etməkdən ötrü onlara tyul⁵ torpaqları və mülkləri (kəndləri) verirlər ki, özləri və övladları müsəlman olsunlar. Yüzbaşıya qarşı da belə edilmişdi. O, gürcü xanlarından və Qori vilayətinin hakimi idi. Yüzbaşı maddi və vəzifə marağına görə bu işə qol qoymuşdu, yəni müsəlman olmağa razılıq vermişdi. Ancaq onun bacıları və anası dinlərini dəyişməyə razı olmamış və Gürcüstanda qalmışdılar (1, 67).

Yüzbaşı ilə söhbətlərimiz əsnasında mən başa düşdüm ki, o, şahın, onun dinini dəyişməsinə məcburən sövq etməsindən daxilən narazıdır. Hətta o, bir gün açıq şəkildə dedi ki, onun milliyyətini və dinini dəyişməsinə razılıq verməsi ona görədir ki, məhbus olduğu müddətdə ona təqribən 200 min eko (qızıl sikkə) ziyan dəymişdir. Bu ziyanın dövlət tərəfindən qarşılanmasından ötrü onun müsəlman olması lazım idi. Həmin ziyan qarşılandıqdan sonra o, papa ilə görüşməkdən ötrü Roma şəhərinə gedəcək və yenidən özünün əski dininə-katolikliyə dönəcək və müqəddəs atanın məktubu əsasında imperatorun xidmətçiləri (oxu: hərbiçiləri) arasında xidmət edəcək, onun qoşununun tərkibində osmanlılara qarşı döyüşəcəkdir. Xüsusən müharibənin bütün qaydalarına, eləcə də Qara dənizdə baş verəcək müharibələrə tamamilə bələddir. Buna görə də o, belə müharibədə bir nömrəli iştirakçı olacaqdır. Yüzbaşı bunu da məndən gizlətmədi ki, onun qardaşı uşaqlarından biri 10 min eku (qızıl sikkə) ilə İrandan qaçmış və Venetsiyaya sığınmışdır.

⁵ Tyul-(mülkiyyət növü); şahın bağışladığı torpaq və ya mülk. Tyulun bağışlandığı şəxs onun vergisindən qazanc götürürdü.

Yüzbaşının sözlərinə görə, onun islama müşərrəf olmuş adamlarından 6 nəfəri məhz öz ağalarını, yəni onu təqlid etmək xatirinə nigarançılıqla sünnət olmağa razılıq vermişlər. Bütün bunlara baxmayaraq, onların islama inancları çox səthidir. Onlar nəinki islamın qaydalarına əməl etmirlər, hətta bəzən islam peyğəmbərinə qarşı nalayiq sözlər işlədirlər (1, 68). Düşünürəm ki, bütün bu qeydlərin heç bir şərhə ehtiyacı yoxdur.

Daha sonra müəllif yazır ki, mən İsfahanda Karmelinin, Yosonun, yaxud da fransız kaposenlərindən⁶ hansının evində qalacağım barədə düşünürdüm. Çox düşünəndən sonra portuqaliyalıları seçmək qərarına gəldim. Çünki onlarda qalmaqla Avropa xalqlarının Şərqi Hindistan və Çin imperatorluqlarında əsas dili kimi tanınan portuqal dilini öyrənə bilərdim. Portuqallar mənə sonsuz mehribanlıqla qarşıladılar. Yaşıl bağçalı iki yataq otağını mənə ixtiyarına verdilər. Otaqların təğləri qızılı və mavi rənglərlə bəzədilmişdi. Burada bir portuqaliyalı aşpaz ləzzətli yeməklər bişirirdi. Ondan başqa 12 nəfər xidmətçi xidmət göstərirdi. Onlardan 3 nəfəri qərbli, 2 nəfəri ərəb, 3 nəfəri erməni, 4 nəfəri isə hindistanlı idilər (1, 75). XVII əsrin sonunda İsfahanda portuqaliyalı missionerlərin saxladığı 12 nəfər xidmətçidən 3 nəfərinin iranlı erməni olması da, heç şübhəsiz ki, təsadüf deyildir və insanı düşündürən bir məsələdir, deyilmi?

C.Karərinin başqa bir qeydinə görə, İsfahanda hər gün axşam günəş batanda zurna, təbil və surun qarışıq asta və həzin səsi gəlir. Sanki, qulaqları dəng eləyən bu səs dükənlərin bağlanması üçün bazar əhlinə xəbərdarlıq edir. Göründüyü kimi, müəllif, bir tərəfdən zurna, təbil və surun asta və həzin səmindən bəhs edir, o biri tərəfdən də onu “qulaqları dəng eləyən” adlandırır. Düşünürəm ki, şərhə ehtiyac yoxdur.

Erməni xidmətçilərdən söz düşmüşkən, C.Karərinin ermənilər haqqında fikirləri də maraqlıdır. Müəllifin, İsfahanda şahidi olduğu hadisələrdən biri də bu olmuşdur ki, katoliklər, İsfahanın Culfa rayonunda öz üslublarına uyğun balaca bir kilsə

⁶ *Kaposen-Fransız missioner cəmiyyəti*

tikmək və onu öz dini ənənələrinə görə idarə etmək üçün ərazi alır və inşaata başlayırlar. Ermənilər əvvəlcə səs-küy salmağa və etiraz etməyə girişirlər. Ancaq kilsənin tikintisinin getdikcə irəli getdiyini görünə, 2000 nəfərə qədər erməni bir yerə toplaşmış pedroların⁷ evlərinə hücum çəkərək onları qarət edirlər. Bundan xəbər tutan Polşanın İrandakı səfiri dərhal özünün silahlı mühafizə dəstəsini ermənilərin üstünə göndərir və çox böyük çətinliklə ermənilərin hərəkətlərinin qarşısını almağa və onları dağıtmağa müvəffəq olur. Əgər Polşa səfiri hadisələrə müdaxilə etməsəydi, bərpası mümkün olmayan ziyanlar meydana gələcəkdi. C.Kareri yazır ki, birinci gün Culfa və İsfahan erməniləri tərəfindən katolik missionerlərin əksəriyyətinin, xüsusən də ruhani pedro Səfil Elikarmın əleyhinə törədilən iğtişaslardan sonra böyük qalmaqla qeyri-erməni (qeyri-qriqorian) xristianları Culfadan çıxartdılar. Bu müddətdə bu iki dəstə arasında toqquşmalar da baş verdi. Hətta iş o yerə çatdı ki, İsfahanın divanbəyi və hakimi hadisələrin qarşısının alınması üçün bura gəldilər. Milliyyətçə italyan olan C.Kareri bu məsələ ilə bağlı fikrini belə yekunlaşdırır: “Ermənilərin digər xristianlara qarşı məkri və düşmənçiliyi bu hadisənin mahiyyətindən də aydın olur (1, 85). Bu fikri, bir osmanlı, bir türk, bir müsəlman deyil, XVII əsrdə yaşamış, dünyanın böyük bir hissəsini gəzmiş, əlahiddə səlahiyyətlərə sahib olmuş xüsusi təyinatlı kəşfiyyatçı, ziyalı, dövrünün kifayət qədər tanınan avropalı bir səyyah-missioneri yazır. Bu məqamda ortaya belə bir təbii sual çıxır: öz din qardaşları olan xristianlara qarşı məkrli və düşmən olan bir xalq (ən azından onun böyük kütləsi) başqalarına, daha dəqiq ifadə ilə, başqa dindən olanlara qarşı necə ola bilər?! Ermənilər tarixən türklərə, azərbaycanlılara, ümumən müsəlmanlara, eləcə də yəhudilərə qarşı törətdikləri soyqırım və cinayətləri ilə bu sualın cavabını çoxdaan vermişlər. Nə yazıq ki, Avropa və hətta bütün dünyada güc və söz sahibi olan dövlətlərin rəhbərlərinin əksəriyyəti hələ də bu cavabı görməzdən gəlməkdə davam edirlər.

⁷ *Pedro-dini bələdçi; mənəvi ata.*

C.Kareri yazır ki, hazırkı Səfəvi padşahı gözəllərə qarşı düşkündür və hər zaman məsti-xumardır. O, hər səhər saray əhlinin arasında dünən gecəki məstlikdən ayılmamış axşama qədər Şiraz şərabından vurur və bütün günü kefli olur. Şahın kefliliyi o dərəcəyə çatır ki, o, özünə şərab süzə bilmir və bu işi daim gözəl bir saqi icra edir və dolu şərab pialələrini onun qarşısına qoyur. Şah, adətən, 3 qədəhi saqilərin əlindən içir, halı qalanda sonrakı 3 qədəhi isə onların xatirinə qaldırır. Bir az yemək yeyəndən sonra təkrar şərab camları işə düşür. Şah hətta gəzinti zamanı da şərab içməkdən əl çəkmir. O, şərabı elə aludədir ki, həmişə yarımyuxuludur. Bu üzdən hökumət şurasının iclasları çox zaman bir qərar qəbul edilmədən sona çatır. Aydındır ki, belə bir ölkədə real hakimiyyət bir dəstə hiyləgər nədimin, ixtiyar sahibləri və xacəbaşının⁸ əlində olur. Onlar hər bir fərmana, xüsusən də pul qarşılığında verilən fərmanlara şahın imzasını atdırırlar.

Çox qəribədir ki, müəllif, “Səfərnəmə”nin başqa hissələrində İranda cinayət işlərində ədalət və qanunun sürətli və güclü bir şəkildə icra olunmasından bəhs edir və göstərir ki, İranda cinayət işlərində ədalət və qanun sürətli və güclü bir şəkildə icra olunur. Burada, Avropa ölkələrində olduğu kimi, hər cür hakim, vəkil və prokurora ehtiyac yoxdur. Cinayətkarlar öz əməllərinin cəzasına çatırlar. Hökm, adətən, xan, vali, hər əyalətin və ya vilayətin hakimi tərəfindən verilir. Xan tərəfindən darğa (*məhkəmə hakimi-tərcüməçi*) adında bir nümayəndə təyin edilir. Darğanın ixtiyarında icraçı adlanan bir əməkdaşı olur. Bu əməkdaş verilmiş hökmləri vaxtında icra edir. Şah tərəfindən müvafiq əraziyə divanbəyi və kələntər (polis) təyin olunur və onlar çıxarılan hökmlərin düzgünlüyünə nəzarət edir, insanların zülmə düşər olmasına imkan vermirlər. Qətl törətmiş şəxslər tez bir zamanda mühakimə olunurlar. Divanbəyi, adətən, qatili, öldürülənin ailəsinin ixtiyarına verir ki, onu qisas meydanına aparsın və istədiyi kimi edam etsin. Əlbəttə, bəzən qatilə ixtiyar verilir ki, müəyyən qədər pul ödəməklə canını cəzadan qurtarsın, ancaq bu

⁸ Xacəbaşı-hərəmxana xidmətçilərinin başçısı

hal öldürülənin ailəsi üçün o qədər sıxıntıvericidir ki, qatilin pul qarşısında əfv edilməsinə nadir hallarda rast gəlmək olar.

Quldurları da kin və qəddarlıqla, bağışlanma ümidi olmadan mühakimə edir, onları müxtəlif yollarla sındırırlar. İşlək cəza növü budur ki, quldurun iki ayağını dəvənin belinə bağlayır, onun sinəsini və qarnını yuxarıdan aşağıya doğru yarırlar ki, başqaları üçün ibrət olsun. Həmin dəvəni şəhərin bütün məhəllələrində və onların 4 bir tərəfində dolandırırırlar. Yaxud da quldurun başını dar deşikdən divara elə soxurlar ki, onun başı divarın bir tərəfində, bədəni isə divarın o biri tərəfində qalır və o, hərəkət edə bilmir. Onu ələ salmaq üçün bir qəlyanı da onun ağzına soxurlar. Beləcə, quldur əzab çəkir və ölür. Bəzən də heyvanın qızardılmış quyruğu ilə quldurun bütün bədən üzvlərini yandırırırlar. Yaxud da hər keçiddə onun bir bədən üzvünü kəsirlər. Quldurların cəzalandırılması üçün digər müxtəlif cəza növləri də mövcuddur. Onların hər birindən ayrıca bəhs etmək insanın tükələrini biz-biz edir.

Bütün küçələrdə çoxsaylı insanların hərəkət etməsinə baxmayaraq, oğurluq hallarına az təsadüf edilir. Ancaq əgər oğurluq baş verərsə, hakim və ya xana oğrunu tapması üçün 10, yaxud da 40 gün möhlət verilir. Bu müddət ərzində oğru tapılmalı və oğurlanan mal alınıb sahibinə təslim edilməlidir. Əgər bu müddət ərzində oğru tapılmazsa, o zaman hakim və ya xan oğurlanmış malın dəyərini özü şəxsən zərər çəkmişə ödəməlidir. Ona görə də hakim və ya xan oğurluğun şahın qulağına çatmasından ehtiyat edərək oğurluq nəticəsində dəymiş zərəri tez bir zamanda ödəyir, sonra oğrunu axtarmağa başlayır (1, 127).

Əsərdəki başqa bir qeydə görə, hətta imkansızlar və hakimlərin hökmü ilə yer dəyişikliyi edilənlər də şikayət üçün bura gəlirdilər. Şah özü şəxsən ona pənah gətirənlərin şikayətlərinə baxır, öz vəzifə və səlahiyyətlərindən sui-istifadə edənləri cəzalandırır.

Əlbəttə, aydın məsələdir ki, ədalətin hökm sürdüyü bir ölkədə şah şərab düşkünü ola bilməzdi! Əgər belə olmasaydı, C.Karərinin də etiraf etdiyi kimi, hakim və ya xanlar, oğurluğun

şahın qulağına çatmasından ehtiyat edərək oğurluq nəticəsində dəymiş zərəri tez bir zamanda ödəyib, sonra oğrunu axtarmağa başlamaz, şahın özü şəxsən ona pənah gətirənlərin şikayətlərinə baxa, öz vəzifə və səlahiyyətlərindən sui-istifadə edənləri cəzalandırmazdı!

C.Karərinin belə bir qeydi də maraqlıdır ki, müsəlman şahzadələr vergilər, cərimə və digər vasitələrlə yığılan pulları ədalətsiz hesab edir və onların bir dinarını da özlərinə xərcləmirlər. Bu məsələnin ümumi tərəfi vardır. Belə ki, Böyük Moğolun⁹ 80-dən artıq yaşı olmasına baxmayaraq, öz əlləri ilə araqçın toxuyur və onları hədiyyə olaraq əmirlərə və mənəsb sahiblərinə göndərir (1, 65). Bu qeydlər onu göstərir ki, o dövrkü İran (Azərbaycan) mühitində, xüsusən də Səfəvi xanədanında sözün həqiqi mənasında halallıq anlayışı hakim olmuşdur.

Əsərdə xüsusi diqqət edilməli bir məqam da var. Yuxarıda Polşa səfirinin öz mühafizə dəstəsini ermənilərin üzərinə göndərməsindən bəhs etmişdik. İran dövləti bunu səfirin ölkənin daxili işlərinə qarışması kimi dəyərləndirərək, onun ölkəni tərk etməsi barədə qərar verir. İsfahanda fəaliyyət göstərən missionerlər vidalaşmaq üçün səfiri nahara dəvət edirlər. Nahar əsnasında səfir belə bir açıqlama verir ki, vəzifəmi uğurla yerinə yetirmədən Polşa kralının hüzuruna qayıtmağa məcburam. Çünki mənim bütün söylərimə baxmayaraq, İran şahı Osmanlı türklərinə qarşı müharibə elan etmədi (1, 87).

Bu mövzu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı başqa qeydləri də var. O, yazır ki: “Süleyman şahın hakimiyyəti dövründə portuqaliyalılar tərəfindən dəfələrlə ona təklif edilmişdi ki, Osmanlıya qarşı müharibə elan etsin. Elə hallar olmuşdu ki, şah Osmanlıya qarşı müharibə elan edə və kiçik bir hərbi dəstə ilə diqqətəlayiq uğurlar qazana və böyük qənimətlərə sahib ola bilərdi. Lakin o, bunu etmirdi və hər dəfə deyirdi ki, osmanlılar ondan sülh xahiş etmişlər. O, bu xahişi qəbul edib, söz verib və öhdəlik götürübüdür. Əhdi sındırmaq namərdlikdir. Beləliklə, şah

⁹ *Böyük Moğol-Hindistan padşahı*

heç vaxt osmanlılara qarşı uyğun fürsətlərdən istifadə etmədi. Hətta onun yaxınları və sərkərdələri ona deyirdilər ki, osmanlılar xristianlarla vuruşur və İrana diqqət ayıra bilməzlər. Ancaq Avropa ilə işi bitirəndən sonra İsfahana tərəf yürüşə başlayacaqlar. Ancaq şah deyilənləri qəbul etmirdi. Şahın, osmanlılarla ciddi dostluq münasiətlərinə tərəfdar olan sədr-əzəmi (baş naziri) belə hesab edirdi ki, Osmanlı, İrana mümkün xristian hücumlarına qarşı həqiqi bir hasardır. Ona görə, əgər bir gün osmanlılar məğlub olsalar, o zaman xristianlar mütləq İrana hücum edəcəklər və İran onların hücumuna davam gətirə bilməyəcəkdir (1, 100).

Hə, sual oluna bilər ki, Avropa dövlətləri İran şahının Osmanlı türklərinə qarşı müharibə elan etməsini niyə istəyirdi? Çünki onlar, islam ölkələrini zəiflətmək və onları işğal etmək xəyalında idilər! Bəli, acı da olsa, bu, bir həqiqətdir ki, bütün zamanlarda yad dövlətlər, xüsusən Avropa məmləkətləri müsəlman ölkələrində “Parçala və hökm sür” şüarını həyata keçirməyə çalışmışlar. Təəssüflər olsun ki, bu güncü dünya siyasətində də bu məsələ qırmızı xətlə keçir. Bu mənada bu il ölkəmizdə keçirilən IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının, eləcə də möhtərəm prezidentimiz tərəfindən 2017-ci ilin İslam Həmrəyliyi İli elan edilməsinin çox böyük ictimai-iqtisadi-siyasi və mədəni-əxlaqi əhəmiyyət vardır.

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşər ki, C.Karərinin qeydlərindən o da məlum olur ki, həmin dövrdə polis tərəfindən erməni keşişi Atin Vertabiyənin evində axtarış aparılarkən islam əleyhinə iki ədəd kitab çıxmışdır. Onlardan birinin müəllifi Atin Vertabiyənin özü idi. 30 il əvvəl çap olunmuş bu kitabda islam və Məhəmməd peyğəmbər (s) əleyhinə saysız iftiralar və uydurmalar yazılmışdı (1, 69). Şərhə lüzum varmı?

C.Karəri yazır ki, Şah Süleyman bir gürcü qadından doğulmuşdu. O, bir dəstə qadının və xacənin yanında böyüdüüyü, şəhvətdən və qəddarlıqdan başqa bir şey öyrənmədiyi üçün sağlığa yetişdikdən sonra hər cür şəhvətbazlıq və zülmədən çəkinməmişdir. Ona aid olan çoxsaylı söz-söhbətlərdən biri belədir: İran səltənətinin qəribə, inanılması çətin və bir barbarlıq əlaməti olan

çox biabırçı qaydasına görə, şah, istəyinə uyğun olaraq, özünün məşuqəsi olan kənizlərini çox alçaq adamlara bağışlaya bilər (1, 98). Əlbəttə, Şərqdən, xüsusən türk əxlaqından xəbəri olan bilir ki, türklər hər şeyi bağışlaya bilər, ancaq özlərinə aid olan qadınlarını-məşuqələrini əsla! Çox güman ki, C.Kareri də bu həqiqəti bildirdi. Əgər belə olmasaydı, öz qeydində “inanılması çətin” ifadəsinə yer verməzdi. Bir avropalı üçün inanılması çətin olan bir məsələ (həm də söhbət namus, ləyaqət və şərəfdən gedir!) Şərqdə, həm də bu məsələdə təəssübkeşlikləri, daha doğrusu, qısqançlıqları ilə dillərə dastan olmuş türklər-azərbaycanlılar arasında necə rəvac ola bilər?

Müəllif fikrinə davam edərək yazır ki, bunun əksinə olaraq, Osmanlı sarayında sultanlar yaşlı və qəzəblərinə tuş gəlmiş qadınları paşalara, vəzirlərə və əmirlərə ərə verirlər. Şah Süleyman, əsəbiləşdiyindən arvadlarından birini paltaryuyana bağışlayır. Lakin bir neçə gün sonra o qadının eşqi başına vurur, peşiman olur, onu çağırtdırır və riyakarlıqla soruşur ki, təzə ərini çox sevirsən, yoxsa məni? Qadın cavab verir ki, dini və qanuni ərimi çox sevirəm. Qəzəblənən şah əmr edir ki, qadını çaya atsınlar. Ancaq tezliklə bu fikrindən daşınır və fərmanı icra edilmir. Sonra göstəriş verir ki, qadını diri-diri yandırsınlar. Ancaq bu dəfə də fikrindən vaz keçir və o qadını hərəmxanasına geri qaytarır (1, 98). Mən bu məsələyə şərh verməyi çox lüzumsuz hesab edirəm, ancaq düşünürəm ki, müəllif bunları yazarkən ağı Avropaya və Avropa əxlaqına getmişdir.

C.Kareri yazır ki, iranlıların aşura ongünlüyü adlandırdıqları kədərli mərasim boyu osmanlılardan heç kəs evindən bayıra çıxmır. Onlar başlarının heç nədən güdaza getməyindən qorxurlar. Bazar ertəsi iti sürətlə camaatın əlindən qaçmış bir osmanlıyı gördüm. Yəqin ki, qaçıb canını qurtarmasaydı, daş-qalaq edəcəklərdi¹⁰. Tək günü imam Əlinin tərəfdarları tərəfindən qəribə bir hadisə törədildi. Onlar şəhərin bütün məhəllələrində samandan adamcıq düzəltdilər. Bir müddət

¹⁰ Belə görünür ki, müəllif sünni türkləri nəzərdə tutur. Halbuki nə o zaman, nə də indi İranda sünni türk, demək olar ki, olmamışdır.

onu tamaşaya qoydular. Sonra bir uzunqulağın üzərinə oturdular və məhəllədə dolandırdılar. Camaat bu adamcığı Ömər bin Mərcan adlandırırdı. İnsanlar o qədər qəzəbli idilər ki, onu uzunqulaqla birlikdə yandırdılar. Uzunqulağın yandırılması göstərilən tamaşanın (şəbehin) əsasını təşkil edirdi və bu, səfirin, Per Ali və mənim uğunub getməyimizə səbəb oldu (1, 117). Göründüyü kimi, burada balaca, lakin əhəmiyyətli bir şərhə ehtiyac vardır. Əvvəla, “Əlinin tərəfdarları” ifadəsi artıqdır, çünki həm o zaman, həm də indinin özündə İsfahanda başqa tərəfdar olmamışdır və yoxdur, yəni əhalinin hamısı əhli-şiiədir, yəni Əli tərəfdarıdır. İkincisi, müsəlmanlar haqqında deyərlər ki, onların ürəyində Allah xofu vardır (şiiələr haqqında da deyərlər ki, onların ürəyində Əli xofu vardır). Həm bu baxımdan, həm də Qurani-Kərimin müvafiq ayələrinin tələbi ilə müsəlmanın nəinki uzunqulağı diri-diri yandırması, hətta bir canlıya əziyyət verməsi cayız və mümkün deyildir, əksinə, şəriətcə qadağandır. İkincisi, əgər belə hal olmuşsa, ona, yəni uzunqulağın yandırılmasına uğunub gedənlərə nə ad vermək olar!? Məncə, ən azından onları insan adlandırmaq mümkün deyildir!

Müəllif, əsərin başqa bir yerində yazır ki, iranlılar, osmanlılar kimi, ona inanırlar ki, insan öləndən və torpağa tapşırılandan sonra inkir və minkir adlı iki mələk onların yanına gəlir, onları bellərinə qədər dirildir və həyatları boyu elədikləri yaxşı və pis əməllərin hesabını soruşurlar. Sonra onlar əzaba düşər olurlar və Dəccalı öldürəcək, onun tərəfdarlarını və xələflərini cəhənnəmə göndərəcək Sahibəzzamanın zühur etməsinə qədər orada qalırlar. Dəccalın tərəfdarlarından kimsə cəhənnəmdə bir müddət qalandan sonra (yer üzündəki) əməllərindən peşiman olsa, cənnətə qaytarılır. Ancaq bu zaman onların alınlarında iki balaca buynuz çıxır. O zaman həyatın yenilənməsi günü yetişir. Həmin gün hər bir cəsəd yenidən öz ruhuna qovuşur və böyük hakimin hüsuruna yetişməyə hazır olur. Əməllərə baxılması Səratülmüstəqim körpüsünün (*cənnətlə cəhənnəm arasında olan qıl körpü-tərcüməçi*) kənarında həyata keçirilir. Əməli salehlər rahatlıq və asanlıqla Sərat körpüsündən keçirlər. Ancaq kafir və

günahkarların ayaqları sürüşür və əllərində caynaqları olan dəhşətli divlərlə dolu çaya düşürlər. Divlər onlara macal vermir və caynaqları ilə çəkə-çəkə cəhənnəmə aparırlar. Bu inam iranlılarda o dərəcədə güclüdür ki, onlardan kimsə öz dininin tələblərinə əməl etməsə və ya öz dinini inkar eləsə, onu Sərat körpüsünün başındakı mühakiməyə tapşırırlar. Tələbkar bununla razılaşırsınız və deyirsiniz ki, Sərat körpüsünün başında sənin atəyindən (yaxandan) yapışacağam.

İranda cənnətin qapıçısına Rizvan deyirlər. O, cənnətin qapısını əməli salehlərin üzünə açır, onlara kövsər suyunun yolunu göstərir. İslam peyğəmbəri behiştə daxil olan hər bir əməli salehə bir fincan kövsər suyu mərhəmət edir. Cənnətdə əməli salehlər üçün çoxlu sayda gözəl xanımlar da var. Behiştin sakinləri cürbəcür ləzzətli yeməklərdən də istifadə edirlər. Onların mükafatı təkcə qaragözlülərlə ülfət, dadlı və ləzzətli meyvə və yeməklərdən istifadə ilə məhdudlaşmır, onların yedikləri yeməklərin tullantıları ətirli tərlərlə onların bədənlərindən çıxır.

Bu gülməli söhbətləri mənə böyükərdən biri danışdı (1, 121). Dünyanın ən son və mükəmməl dininin daşıyıcıları olan milyonlarla insanın inancını “gülməli söhbət” adlandırmaq nə dərəcədə düzgündür və hansı əxlaqa sığa bilər?!

C.Karərinin atəşpərəstlər, onların, inancları və məişətləri haqqında verdiyi məlumatlar da maraqlıdır. Müəllifə görə, atəşpərəstlərin çoxu əkinçidir və savadları yoxdur. Ancaq onlar təkaləhlidirlər, yerin və asimanların yaratıcısına sitayiş edirlər. Atəşə ehtiram göstərir, lakin ona sitayiş etmirlər (1, 103). Bəziləri belə hesab edirlər ki, onların dini İbrahim peyğəmbərin dinidir. Atəşpərəstlərin nəslində qədim İran şahlarına gedib çatır. Od, Allahın əmri ilə İbrahim peyğəmbəri yandırmadığı və o, sağ-salamat oddan çıxdığı üçün onlar onu qiymətli hesab edirlər. Onların müqəddəs kitabında yazılmışdır ki, ey İbrahim, mən sənə böyük Allahınam və səni kəldanilərin¹¹ odundan qorudum.

¹¹ *Kəldani-tayfa adıdır.*

Müəllif yazır ki, İran hökumətindən söz düşmüşkən, şahın əyalət və vilayətlərə göndərdiyi vəzir və xanların siyahısından bəhs etmək yersiz olmaz. Bu siyahı İran imperatorluğunun necə əzəmətli və geniş olduğunu daha aydın göstərir. Böyüklərdən birinin mənimlə yaxın olan oğlu bu siyahını böyük çətinliklə səltənət arxivlərindən mənim üçün çıxartmışdı. Həmin siyahıya görə, xanlar tərəfindən idarə edilən əyalətlər aşağıdakılardır: Kirmanşah, Həmədan, Lorestan, Bəxtiyari, Tehran, Rey və Veramin, Semnan, Damğan, Bəstam, Əşrəfabad, Nişabur, Səbzəvar, Əfəreyn, Məşhəd, Tərsiz, Qayən, Təbə, Tun, Qumlacər, Sorxəş, Dərəabad, Zəmindaku, Acılar, Cəlayeri, Nesa, Buxara, Fərəh, Quryan, Kuzqum, Bule, Qəndəhar, Sizhom, Sultaniyyə, Zənqan, Əhər, Təbriz, Gilan, Şamaxı, Gəncə, Qarabağ, Bərdə, Ərdəbil, Tiflis, Kartil, Kazet, Dadyan, Vaşyacu, Bəndərabbas, Sərvistan, Bisütun, Astara, Dumdum, Bəhreyn, Urumi, Əlborz, Dərbənd, Uğlicə, Dəmurqapu, Mərv, Maruşyak, Ararat, Badku, Dağıstan, Əbyurt, Baxrez, Badqıs, Gənclük, Rumus, Şüştər, Əhvaz, Dizful, Dərdəşt, Şuş, Nimruz, Durəğ.

Ümumilikdə, 82 əyalət xanlar tərəfindən idarə edilir. Bundan başqa, aşağıda adları qeyd olunan 37 vilayətin idarəçiliyi vəzirlərin əlindədir. Bütün bunlar İranın necə böyük və əzəmətli bir ölkə olduğunu ortaya qoyur (1, 128).

C.Kareri yazır ki, iranlıların çoxu mədəni, yaradıcı, mehriban, şərəfli, dürüst, səxavətli, saxtakarlıq və yalançılığın düşmənidir. Osmanlı türklərinin əksinə olaraq, xaricilərlə mehriban və dostcasına rəftar edir, xristianların adlarına və geyim tərzlərinə nifrət etmirlər. İranda yaşayan avropalılar istədikləri yərə istədikləri kimi azad şəkildə gedə bilirlər və kimsə onlara mane olmur. Osmanlılar öz ölkələrində xaricilərə yaşıl rəngli paltar geyməyə icazə vermirlər. Avropalıların İranda hətta yaşıl rəngli paltar geymək hüququ da var.

İranlılar öz aralarında danışarkən “İstəyinizə qurban olum!”, “Gözüm üstə!”, “Səməmi şəkildə qulluğunuzda hazıram” və s. kimi ifadələrdən istifadə edirlər (1, 111). Onlar səməmi, şöhrətpərəst və tezinanandırlar. Başqa dinlərə hörmətlə yanaşırlar.

Hətta mənim böyüklərdən birinin oğlu olan dostum, hər zaman katoliklərin kilsəsinə gələndə, mehrabın qarşısında diz çökür, sakitcə və diqqətlə keşişin dediklərinə qulaq asırdı. Lakin islamdan dönmürdü. İranın əhalisi dini işlərdən yayınmamağa çalışır. Onların ən böyük əyləncəsi arxın və ya çayın kənarında oturub suyun ürəkoxşayan səsinə qulaq asmaq, bağ və bostanın yaşıllığına tamaşa etməkdir. Onlar, bunu ən sağlam əyləncə hesab edirlər (1, 129).

Müsəlman iranlılar namaz qılmaqdan əvvəl axar suda əl-üzlərini (və ayaqlarını-tərcüməçi) yuyurlar. Axar su olmayanda bu məqsədlə evlərində tikdikləri hovuzun suyundan istifadə edirlər. Qadınlarla cinsi münasibətdə olandan dərhal sonra da hamama gedirlər. Hamamları, adətən, günorta saat ikiyə qədər kişilərə, ikidən sonra isə qadınlara xidmət edir (1, 130).

Dil ilə bağlı deyilməlidir ki, İranda savadlı insanlar 3 dili bilir. Onlar incə adlandırılan fars dili, hökmlü türk dili, fəşahətli adlandırılan ərəb dilləridir. Burada dördüncü dil də vardır, ona elati deyilir və bu dildə kəndlilər danışır (1, 133).

Fars dili söz ehtiyatı baxımından zəngin deyildir. Ona görə də alimlərin və elmlərin dili ərəb dilidir. Farsca danışılan Böyük Moğol (hind padşahı) sarayının əksinə olaraq, İranın saray əhli türk dilində danışır (1, 133).

İranın meyvələri Avropada yetişən meyvələrdən dəfələrlə yaxşıdır. Bu ölkədə çoxlu meyvə növləri mövcuddur. Avropanın heç bir ölkəsində İranda istehsal olunan yemişlərin bənzəri yoxdur. Bu yemişlərdən hazırlanan ətriyyat və şirniyyat Avropada Napol yaxınlığındakı Parabitu şəhərində istehsal olunan analoji mallardan qat-qat yaxşıdır (1, 136).

İranın dəniz qüvvələri yox kimidir. Burada dəniz müharibəsi anlayışı yoxdur. İranda hətta taxtadan hazırlanmış kiçik bir gəmi də mövcud deyildir (1, 139).

Qısa bir müddətdə İsfahandan düz yola çıxdıq, ay işığında 4 saat müddətində 9 mil yol qət etdik. Yol düz, lakin quru və enişli-yoxuşlu çöldən keçirdi. Biz kiçik Espanka kəndinə yetişdik. Burada ancaq gildən tikilmiş balaca bir karvansara var idi. Gecəni

bu karvansarada keçirməli idik. Həm də çarvadarın (*karvan başçısı-tərcüməçi*) diqqətsizliyi və unutqanlılığı üzündən hollandiyalıların yanında qoyduğu şəraba görə darıxmışdıq və burada şərab alıb içmək istəyirdik. Şah Abbas bu kəndin ərbablarından (*iri torpaq sahibi, mülkədar-tərcüməçi*) birinə bu məntəqədə geniş torpaq sahəsi bağışlamış və onun əvəzində ərbabın, İsfahanın Şiraz darvazası ətrafındakı ərazisini ondan almışdı ki, orada imarət tikdirsin. Deyirdilər ki, həmin ərbab o qədər nüfuz və qüdrətə sahib idi ki, şah onun evinin qarşısından keçəndə atdan düşürmüş. Əlbəttə, bu, ağlabatan deyildir (1, 133).

Əsərinin başqa bir yerində İranda mövcud olan vəzifələrə diqqət çəkən müəllif yazır ki, bütün bu vəzifələr və məmurlar İran sarayının Şərqi digər saraylarından nə qədər cah-cəlalı, təmtəraqlı və nizamlı olduğunu aydın bir şəkildə göstərir (1, 149).

Mayar kəndinin yarım milliyində bir karvansaraya düşdük. Yol nəzarətçiləri orada idilər. Biz onlara 4 abbasi tədiyə (*vergi-tərcüməçi*) verdik. Ancaq irəlidəki dağın döşündə dayanan iki başqa yol nəzarətçisinə heç nə vermədik. Düşdüyümüz karvansara 11 il əvvəl Şah Süleymanın göstərişi ilə bişmiş kərpicdən inşa edilmişdi.

Burada cibimizdə olan bütün mis pullar öz dəyərini itirdi, çünki İranda hər bir vilayətin öz pulu var və başqa vilayətin pulu burada işləmir. C.Karərinin bu fikrinin doğru olduğu şübhə doğurur. Çünki o dövrdə, səyyahın özünün də dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, çox güclü və mərkəzləşdirilmiş Səfəvi dövləti var idi. Belə bir dövlətdə hər vilayətin özünəməxsus pulu olması inandırıcı deyil. Hətta bəzi yerlər vardır ki, başqa ölkədə kəsilmiş gümüş pullar da qəbul olunmur (1, 153).

C.Karərinin bu fikri də maraq doğurur ki, "...əsində, doğru mühakimə odur ki, nə Romadan yadigar qalmış tikililər, nə Misirin tarixi yadigarları, nə də fəth İsgəndərin gördüyü işlərin heç biri Persopolis və Dara sarayının viranələri ilə müqayisə oluna bilməz (1, 157).

İqtidarda olan insan öz adının yaşaması, qüdrətinin, cah-cəlalının və əzəmətinin ifadə edilməsi üçün rəsmi daşları özündən

sonra yadigar qoymuşdur ki, onun gücünü və təntənəsini gələcək insanlara göstərsin. Ancaq bu düşüncə necə də yanlış və gözənlilməzdir! Çünki insan nə qədər güclü olduqca, ölümün pəncəsində o qədər miskin və çarəsiz qalır (1, 161).

Persopolis şəhərinin qalıqları və “40 sütun” tikilisi elə bir əzəmətə sahibdir ki, onları heç bir vəchlə Neynəva və Babilin günümüzə qədər gəlib çatmış əsərləri ilə müqayisə etmək mümkün deyildir. Ancaq onların kiçik nümunələrini Memfis, Neynəva və Babilə görmək olar (1, 162).

Bu qədim və gözəl abidədə mövcud və bərpa edilməyə layiq olan təqribən 2 min rəsm əsəri iranlıların nadanlıqları üzündən gün-gündən dağıdılmaqda və məhv olmaqdadır. Əslində bu abidənin bərpası çətin bir məsələdir və Dara sarayının təkcə rəsmlərinin bərpası üçün külli miqdarda vəsait lazımdır. Ancaq mən oxucuya təqdim etmək üçün müxtəlif insan və libas nümunələrinin, eləcə də sarayın girişindəki dördkünc sütunlar üzərindəki 12 sətirlik yazının 2 sətirinin eskizini cızıb götürdüm. Ola bilər ki, bir gün təşviq yolu ilə Şərq dillərinə həvəskar olan bir alim ortaya çıxar və o, istedadını parladaaraq bu yazıları oxumağa müvəffəq olar və bununla da adını əbədləşdirər. O zaman mən də çox xoşbəxt olaram (1, 163).

Cümə günü səhər tezdən Şiraza tərəf hərəkət etdik. Yol üstündə 3 quldur gördük. Onlar yolu kəsmiş, soyğunçuluq etmiş, adam öldürmüş və xanın əsgərləri tərəfindən yaxalanaraq ağaca bağlanmışdılar. Onlara qədim Romada günahkar qullara verilən əzablar verilirdi (1, 163).

C.Karərinin belə bir qeydi də maraq doğurur ki, iranlılar özlərinin şanlı tarixindən heç nə bilmirlər (1, 160).

Cibim yavaş-yavaş boşaldığı və səfərimi davam etdirmək üçün yaxşı bir ata ehtiyacım olduğundan bir adam axtarırdım ki, ondan borc alım və İsfahana çatandan sonra geri qaytarım. Xoşbəxtlikdən işim gətirdi və 1 nəfər böyük ehtiram və mehribanlıqla mənə 70 qızıl sikkə borc verdi. Mən güman eləmirəm ki, öz ölkəmizdə bu cür insanlar tapılsın ki, insana belə ehtiram və köməklik göstərsin (1, 48).

Hər cür təəssübkeşliyinə baxmayaraq, C.Kereri etiraf edir ki, İranda həyat məsrəflərinin səviyyəsi çox aşağıdır. Hər kəs 30 peşiz (metal xırda pul) xərcləməklə rifahlı bir həyata sahib ola bilər. Burada bir haşiyə çıxmaq yerinə düşər ki, hətta XIX əsrin ortalarında belə Hacı Mirzə Ağasının sədr-əzəm olduğu dövrdə (1834-1848) də İranda dövlətdən maliyyələşənlərin, o cümlədən ordu mənsublarının maaşları xarici ölkələrdəki analoqları ilə müqayisədə xeyli yüksək olmuşdur (4, 169).

Əsərin digər bir yerində isə müəllif yazır ki, təkrarçılıqdan qaçmaq üçün xatırladıram ki, bir-birinə bənzəyən belə gözəl və möhkəm karvansaralar İranın bütün yollarının üzərində inşa olunmuşdur. Onlarda boyhaboy otaqlar yerləşir. Gözəllik, harmoniya və möhkəmlik baxımından bu karvansaraları Avropanın ən yaxşı binaları ilə bir tutmaq olar. C.Karərinin başqa bir etirafı: “Mən burada başa düşdüm ki, İranda səfər etmək nə qədər ucuzdur. Əvvəla, bu ölkədə heyvan kirayəsi və ot xərci çox aşağıdır. İkincisi, səfər zamanı çörək, peynir, kefir və qatığa qənaət edilir”.

Persopolis sarayından geniş bəhs edən C.Kareri yazır ki, sütunlardakı gəc tökülsə də, qalmış sütunlar özlərinin əzəməti və mütənasibliyi ilə o dərəcədə gözəldir ki, onları analoji Roma əsərləri ilə müqayisə etmək olmaz (1, 159).

Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi, “Səfərnəmə” əsəri öz dövrü üçün çox qiymətli bir məxəzdir. Tərcüməçi qeydləri çərçivəsində onun verdiyi bütün informasiyaları dəyərləndirmək imkan xaricindədir. Ona görə də mən oxucuları əsərlə baş-baş buraxır, onun hər kəsə, xüsusən də tədqiqatçılarımıza faydalı olmasını arzu edirəm.

ƏDƏBİYYAT

1. Cemelli Kareri. Səfərnəmə. Tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi: Şəmsi Pənahoglu. Əlyazması hüququnda, 174 s.
2. Deportasiya. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 1998, 440 s.

3. Dərgah Süleyman xan. Səfərnəmə. Fars dilindən tərcümə və qeydlərin müəllifi Şəmsi Pənahoğlu. Bakı: Zərdabi, 2014, 136 s.
4. Pənahoğlu Ş. Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani və onun “Divan”ı. Bakı: Zərdabi, 2017, 201 s.
5. Rəhmətulla xan Mütəmədülvüzara. Urmu dünyanı yandıran müharibədə. Tərcüməçi: Şəmsi Pənahoğlu. Bakı: Nafta-Press, 2017, 498 s.
6. Şah İsmayıl Səfəvi. Tarixi-diplomatik sənədlər toplusu. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 400 s.
7. Mary Lewis Shed. The Measure of a Man. N.Y. George H. Doran Co., 1922, 226 p.
8. Michael P.Zirinsky. American Presbyterian Missionaries At Urmia During the Great war, pp. 22-24 / Materialhaye gerdhəmayiye “İran və Cəngə Cəhaniye Əvvəl”, Tehran: Edareye pejuheşiye beynolmeləli və siyasi, 1376. op. cit., 68 p.
9. جملى كاررى. سفرنامه. ترجمه از دکتر عباس نخچوانى و عبدالعلى كارنگ. تيريز، اداره كل فرهنگ و صنعت، 1348 ، 97 ص.
10. https://it.wikipedia.org/wiki/Giovanni_Francesco_Gemelli_Careri (25.04.2016).
11. <http://palitraneews.az/news.php?id=39874> (25.04.2016).
12. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%98%D0%B5%D0%B7%D1%83%D0> (25.04.2016).

BİRİNCİ HİSSƏ
I FƏSİL. MÜƏLLİFİN 1694-CÜ İLƏ DAIR MARAQLI İRAN
TƏƏSSÜRATLARI
İRAN TORPAĞINA GİRİŞ VƏ İRƏVANA SƏFƏRİN
DAVAMI

İnsanın böyük zəhmətə və məşəqqətlərə dözərək bir sıra mərhələlərdən keçdikdən sonra öz arzusuna nail olması zamanı ilkin dəqiqələrdə keçirdiyi ləzzət hissi onun çəkdiyi bütün ağrı və acıların əvəzini çıxarır və növbəti məqsəd və arzularına çatmaq üçün yolunu davam etdirməkdən ötrü ona güc və qüvvət bağışlayır. İran torpağına daxil olarkən mən də belə bir ruhi hal keçirdim və müvafiq hisslər yaşadım. Elə sevinirdim ki, hətta qarşıma qoyduğum yol qeydlərindəki bəzi xatirələrdən başqa, zehnimdə Osmanlı torpaqlarındakı səfərimin son anlarındakı ağır dəqiqələrdən, eləcə də, çətin keçilən və təhlükəli yollardan əsər-əlamət belə qalmamışdı. Bir neçə dəqiqədən sonra çapar xəbər verdi ki, İranın bu ərazilərində, adətən, kürd yolkəsənləri yolçulara hücum edərək, onların mallarını talan edirlər, ona görə də əllər tətikdə ehtiyatla hərəkət etmək lazımdır. Mən onun dediklərinə əməl etməklə qalmadım, həm də onun özünün də diqqətli olmasını istədim. Fikrim bu idi ki, bu təhlükəli məntəqədən tez-tələsik və sağ-salamat ötüb keçək. Biz yola düşdük, 10 mil getdikdən sonra kiçik çadırlarda yaşayan kürdlərlə rastlaşdıq. Bu çadırların ortasında ağacdan dirək olur. Bu dirək, sanki çətin oxudur və çadır onun ətrafında qurulur. Kürdlər çadır qurmaqda və onu sökməkdə qeyri-adi məharətə sahibdirlər. Burada hər ata görə yolçulardan bir **quruş** bac aldılar. İran sərhədində gömrük qaydaları, baqajın açılması və yolçuların yoxlanması adəti yoxdur. Ancaq hər bir yolçu öz imkanına və şəninə görə məmurlara bir hədiyyə bağışlayır. Atları rahatladıqdan və yemək yedikdən sonra 28 millik kələkötür çınqıl yolu keçib birinci İran kəndi Talənə yetişdik. Bu kənddə də Osmanlı məntəqələrində olduğu kimi sakinlərdən birinin evində yerləşdik. Kəndin əhalisi xurafata inanan insanlardır. Karvanımızda xəstə bir at var idi. Yerli cahil

bir falçı onu müalicə etməyə başladı. O, su dolu bir vedrə götürdü, sonra mənasız sözlər söylədi, dua oxudu və onu iynəyə üfürdü, iynəni vedrəyə atdı. Vedrədəki suyu atın dövrəsinə tökdü. Ancaq at falçının başına toplaşmış və onun hərəkətlərini heyran-heyran izləyən və ona valeh olan avam camaatın gözləri qarşısında can verdi. Kəndin əhalisinin nəqliyyat vasitəsi, yəqin ki, palanlı öküzlər idi. Əhali onlarla malları, xüsusən də bir mənzil¹² uzaqlıqda yerləşən mədəndən ağ duz daşıyırdılar.

Mən bu kənddə qəşəng bir gül gördüm. Onun şaxəsi təqribən beş barmaq uzunluqda idi və üzərində 6 gözəl gül yerləşirdi. Onlardan 3-ü ağ, 3-ü isə bənövşəyi rəngdə idi. Onlar xüsusi papaq kimi şaxənin üstündə yerləşmişdi. Bu gül bir italyan şahzadəsi üçün çox dəyərli hədiyyə ola bilərdi.

Həftənin IV günü, 27 may 1694-cü ildə günəş doğarkən yola düşdük. 24 mil yol qət etdikdən sonra ermənilərin Eçmiadzin, yəni “Tək oğlan”, türklərin isə “Üç müəzzin” adlandırdıqları kilsə qəsrinə çatdıq. Yerli əhalinin dediyinə görə, bu kilsə 300-cü ildə tikilmişdir. Avam camaatın sözlərinə görə, kilsənin divarları adam boyu qədər tikildikdən sonra gecələr şeytan onu uçururmuş, sabahısı ustalar məcbur olub onu yenidən tikirmişlər. Bu hal bir neçə dəfə təkrar olduqdan sonra bir gecə İsa (ə) orada zühur etdi və səhərə qədər orada divarları qorudu və beləcə şeytan öz əməlindən əl çəkdi və kilsə tikilib başa çatdırıldı. Kilsənin adını Sen Jorj qoydular. Çünki ermənilər Sen Jorja böyük ehtiram bəsləyirlər. Kilsənin daxili xaç şəklindədir. Onun ortasında bir günbəz var. Guya, İsa (ə) orada zühur edib, oranı şərəfləndirib və ora bərəkət bağışlayıb. Kilsəyə 3 qapıdan daxil olmaq olar. Kilsənin içi gözəl xalçalarla döşənmişdir. Kilsədə 3 mehrab var. Ortadakı mehrab 4 pillə ucadır. İncilin olduğu yerin yaxınlığında patriarxın stulu gözə dəyir. Sağdakı mehraba 6 pillə, soldakı mehraba 3 pillə ilə getmək olar. Dördkünc bir bürcdə böyük zıqrov (zəng) yerləşir. Osmanlıda qadağan qoyulmasının əksinə olaraq, burada hər yerdə xaç işarələri gözə dəyir. Qəsr kilsənin kənarında yerləşir. Mitran

¹² *Mənzil-uzunluq ölçüsü (2 yaşayış məntəqəsi arasındakı məsafə)*

(*baş keşiş-tərcüməçi*), keşişlər və rahiblər orada yaşayırlar. Ortada gözəl bir bağça mövcuddur. Esqəfin¹³ binası birinci həyətdədir. O həyətdən ikinci həyəmə keçilir. Bu həyətin ətrafında sütunlu hücrələr tikilmişdir. Bu hücrələr karvansara kimidir. Onlardan zəvvarların yaşaması üçün istifadə olunur. Çünki keşiş və rahiblərin xüsusi həyətdə otaqları var və bu həyətdən kilsəyə böyük qapı açılır. Çoxlu iynəyarpaqlı ağaclara sahib olan bu yer gildən tikilmiş divarlarla hasara alınmışdır.

Patriarx və ya baş yepiskop ermənilər arasında birinci sırada dayanır. O, özünə çox güvənir və özünü o dərəcədə güclü hesab edir ki, bir müddət əvvəl Yunanıstanda katolik məzhəbinin müxaliflərini günahlandırıdığı üçün Kalsedun məzhəbi cəmiyyətini təqdir etmiş Sen Lon papasını söymüşdür.

İkinci qəsir və “Senkiyan” adlanan kilsə birinci qəsrdən təqribən bir güllə atışı məsafədə yerləşir. Bu qəsir bir italyan şahzadə xanımı üçün tikilmişdir. Rəvayətə görə, o italyan xanım 40 qızla Eçmiadzini ziyarətə gəlmişdir. Erməni şahlarından birinin bu xanımdan xoşu gəlmiş, lakin xanım ona üz verməmişdir. Bu üzdən də italyan xanımını ilan dolu bir quyuya salmışlar. 14 il quyuda ilanlarla qalan xanıma ilanlar bir zərər yetirməmişlər. Bundan daha da qəzəblənən qəddar erməni şahı xanımı quyudan çıxartdırmış və 40 qızla birlikdə vəhşicəsinə qətl etdirmişdir. Mən bu dastanı ermənilərdən eşitdim. İkinci kilsənin tikilmə üslubu birincinin tikiliş üslubuna bənzəyir, lakin ondan çox kiçikdir. Onun ancaq bir mehrabı vardır. Orada katolik məzhəbi ilə müxalif olmuş erməni müqəddəslərindən biri dəfn edilmişdir. Kilsənin 3 qapısından ən böyüyünün yanında iki məqbərə də gözə dəyir. Onlardan biri sağda, o birisi isə solda yerləşir. Ərazi baxımından bura bir bağ, bir neçə arıq bədbəxt əkinçini cəhəlat və avamlıqla idarə etmək vəzifəsini daşıyan azsaylı keşiş və rahiblər üçün bir neçə kiçik otaqdan ibarət orta bir qəsirdir.

Üçüncü qəsir-monastr əvvəlkilərdən 1,5 mil uzaqlıqda yerləşir. O, çox balacadır və adı Sentrerimdir. Bu kilsənin 1

¹³ *Esqəf-pişnamaz*

mehrabı var. Kilsəyə 3 qapıdan girmək olar. Digər iki kilsə kimi onun da münbit torpağı və çoxlu üzüm kolları var. İrandan gələn ermənilər, adətən, kilsələri ziyarət etmək, ibadət ayinlərini yerinə yetirmək, yepiskopun xeyir-duasını almaq və bərəkət sahibi olmaqdan ötrü 3 gün burada qalırlar.

Erivan (İrəvan) düzü çox məhsuldar bir məntəqədir. Burada xüsusən üzüm və müxtəlif meyvələr, düyü, cürbəcür tərəvəzlər, dənli bitkilər və ağ taxıl yetişdirilir. Məhsuldarlıq Araz çayının, eləcə də, çeşmə və bulaqların bol suyundan istifadə ilə bağlıdır. Bu suların bir hissəsi suvarmadan sonra yenidən Araz çayına axır. İrəvanda torpağı şumlayandan, arıtlayandan və suvarandan sonra üstündə bir nəfərin oturduğu və başqa güclü birisinin kəndirlə çəkdiyi taxtanın (*tapan-tərcüməçi*) vasitəsi ilə hamarlayırlar. İqlim fərqi görə İrəvanda taxıl biçimi Osmanlıda yerin şumlanması vaxtı ilə üst-üstə düşür.

Ararat (*Ağrı-tərcüməçi*) adı ilə məşhur olan qala bu kilsələrin 8 milliyində yerləşir. Belə bir əfsanə yayılmışdır ki, guya Nuhun gəmisi tufandan sonra Ağrı dağının üzərində torpağa oturmuşdur. Araz çayı bu dağın ətəklərində və onun cənub-şərq silsilələrində axır.

Gecəni bu qəsrdə keçirdim. Şəhər tezdən bu kilsədə yaşayan 70 rahiblə birgə ibadət etdim və dua oxudum. Sonra erkən yola düşdüm, bir neçə kəndi və qəsəbəni keçərək 3 saat sonra İrəvan şəhərinə çatdım. Şəhərin kənarındakı karvansaralardan birində bir otaq kiraladım. Çünki həyat təzləri biz italyanlarınkindən fərqlənən yezuit keşişlərinə əziyyət vermək istəmirdim.

İrəvan şəhəri bir təpənin üzərində qədim bir şəhərin yerində salınmışdır. O, 64°20' dərəcə coğrafi endə və 42°15' dərəcə coğrafi uzunluqda yerləşir. Şəhərin ortasından Zəngi çayı axır. Şəhərin 1 mil uzunluğunda olan dövrəsi iki hasarla və xəndəklə əhatə edilmişdir. Çox gülməlidir ki, onun gil divarları və bürcləri top mərmilərdən və güllələrdən daha çox yağış və küləyin təsirinə məruz qalır. Evlər və karvansaralar kimi binalar və imarətlər də şəhərin divarları və bürclərindən daha yaxşı və

möhkəm deyillər. Güclü bir yağış onların hamısının xarab olmasına yetər. Şəhərin böyük dəmir darvazaları vardır. Topxanası olmayan silahlı əsgərlər şəhəri qorumaqla mükəlləfdirlər.

Şəhərin ortasında balaca bir bazar gözə dəyir. Zəngi çayının kənarında təntənəli “Xan sarayı” adlanan bəzəkli imarət şəhərin gözəl tikililərindən sayılır.

Şənbə günü, 29 may 1694-cü ildə şəhər tezdən zərbxanaya tamaşa etməyə getdim. Burada ancaq gümüş və mis sikkələr hazırlanır. Deyilənlərə görə, qızıl sikkələr ancaq şahların taxta çıxmaları münasibəti ilə vurular, camaata, şahın yaxınlarına və saray əhlinə bağışlanırmış. Sikkə belə vurulurdu. Əridilmiş filizi şümş halına gətirir, sonra çəkicin zərbi ilə onu list şəklinə salır və müəyyən ölçülərdə kəsir, ətraflarını bir-bir qavara (yeyə) ilə hamarlayır, daha sonra onun üzərinə lazımi yazı və rəsmi qəlib və çəkiclə həkk edirdilər.

Bazar günü gəzinti üçün 3 böyük bulağın olduğu körpüyə tərəf getdik. Körpünün üzərindən Xan sarayı görünür. Şəhərin gəliri 200 min ekudan (qızıl sikkə) çoxdur. Zəngi çayı öz axarını İrəvanın 90 milliyində yerləşən Göyçə gölündən götürür və şəhərin ortasından keçdikdən sonra Araz çayına tökülür.

Birinci gün şəhərin özündən 20 dəfə böyük bir ərazini əhatə edən şəhəratrafi məntəqələri gəzməyə getdim. Burada yaxşı bir bazar var idi. Bazarda çoxsaylı tacirlər, sənətkarlar və fəhlələr işləyirdilər. Şəhərin əhəmiyyətli bir hissəsi davamlı İran-Osmanlı müharibələri nəticəsində viranəyə çevrilməkdə idi.

Şəhərin bu hissəsinin ətrafları da 20 mildən artıq bir məsafədə gil divarlarla hasara alınmışdı. İrəvanın məhsulları müxtəlif şərablardan, ləzzətli meyvələrdən, Təbriz ağacından, sərv və söyüdlərdən ibarətdir. Əhalinin əsas məşğuliyyətindən biri də ipək qurdu yetişdirməkdir. Baramaçılıq məhsulları çoxsaylı karvanlarla vilayətlərə və xarici ölkələrə daşınır. Ancaq karvanlar məmurlara yol ənamından başqa bir şey ödəmədiklərinə görə, bu məhsulların ixracatından vilayətin xəzinəsinə bir fayda olmur.

İkinci gün, yəni 1694-cü il iyunun 1-də bir dəstə ilə Kiyekart kilsəsini görməyə getdik. Bu kilsə İrəvan şəhərindən 8

saatlıq məsafədə yerləşir. O, bir gölün kənarında dağın ətəyində qazılmışdır. Onu çoxsaylı daş sütunlar saxlayır. Kilsənin keşişi deyirdi ki, Pəhləvi pəhləvanının həzrət İsanı (ə) yaraladığı nizə kilsənin anbarında saxlanılır. Onu Sen Matyo kilsəyə gətirmişdir. Kilsədən başqa, gölün sahilində və dağın ətəyində 4 böyük monastr da inşa edilmişdir.

İrəvana gələndən sonra Təbrizə getmək üçün bir neçə at kiralamı. Hər bir atın kirayəsi 10 abbasidir (italyan pulu ilə 7 lirə 10 sul). Ancaq yolun təhlükəli olduğunu bildiyimə görə, özümə o tərəfə gedəcək bir neçə yol yoldaşı axtarırdım. Fikrim yola tək çıxmamaq və onlarla birlikdə hərəkət etmək idi. Axırda gördüm ki, özümə kifayət qədər yol yoldaşı tapa bilmirəm və kəsəlt mənə basır. Belə qərara gəldim ki, III gün 1694-cü il iyunun 2-də bir nəfər gürcü ilə Təbrizə tərəf yola çıxım. Ancaq mənə bunu məsləhət bilmədilər. Dedilər ki, Ərzurumdan karvan gəlir. O, Təbrizə gedəcək. Tərslikdən həmin karvan yolkəsənlərin qorxusudan yarı yolda qalmışdı. Mən qorxurdum ki, zaman gəlib keçə və mən Təbrizi görə bilməyəm. Təbrizi görməkdən ötrü ürəyim gedirdi. Əlacsızlıqdan III və IV günləri də yezuitlərin qonağı oldum. V gün öyrəndim ki, bir qrup yolçu Naxçıvana tərəf getməyə hazırlaşır. Mən də əlavə olaraq aldığım daha 2 atla onlara qoşuldum və biz Təbrizə tərəf hərəkət etdik. Əslində İran yolları Osmanlı yolları ilə müqayisədə dəfələrlə təhlükəsizdir.

Bu fəslə bitirməmişdən qabaq onu əlavə edim ki, İrəvanda qaldığım müddətdə Ararat (Ağrı-*tərcüməçi*) dağı səhərlər uzaqdan sonsuz dərəcədə saf, gözəl və əzəmətli görünürdü. Ancaq axşamlar günəşin parıltısı ilə sulu çöllər və dağlardan duman yüksəlir və Ararat dağını bürüyürdü. Ararat dağı Qafqazın Toros zirvəsindən dəfələrlə ucadır. Bu regionda daima qeyri-adi bir soyuqluq olur. 1670-ci ildə Ararat dağındakı bir monastrdakı rahibi müalicə etmək üçün bura gələn hollandiyalı həkim yazır ki, onun dağın aşağısından monastrın yerləşdiyi hissəsinə qədər yolu qət etməsi üçün 7 gün lazım gəlmişdir. Hollandiyalı həkim hər gün təqribən 15 mil yol getmişdir. O, soyuqdan bəhs edərək yazır ki, yay fəslə olmasına baxmayaraq, mən və yoldaşlarım bir neçə dəfə az

qalmışdı ki, soyuqdan tələf olaq. 20 il dağdakı monastrda yaşamış xəstə rahibin dilindən danışan hollandiyalı həkim yazır ki, Araratın yuxarı hissəsində, dağın ətəyində Nuh gəmisinin qalıqları qalmaqdadır. O hissədə qar, yağış, külək olmadığından, mülayim iqlim mövcuddur. Həm bu səbəbdən və həm də bura insan ayağı təsadüfən dəydiyindən gəminin qalıqları yaxşı qalmışdır. Ümumiyyətlə, bu ərazi dünyanın behiştidir.

Bir məsələ də mənə aydın oldu ki, ermənilər bu dağa “Mezezuzar”, yəni Gəmi dağı, iranlılar və osmanlılar isə Ağrı dağı deyirlər. Bu dağın ətəkləri monastr və məbədlərlə doludur. Onlar dünya rahibləri və tərkidünyaların məskənidir. Monastr və məbədlərin sakinləri soyuqdan və kifayət qədər yanacağın olmamasından əziyyət çəkirlər.

II FƏSİL. TƏBRİZƏ SƏFƏR NAXÇIVAN VƏ TƏBRİZİN TƏRİFİ

Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, ikinci fürsətdən istifadə etmək üçün çox tələsik yol əşyalarımı ata yüklədim və günortadan sonra saat 4-də Per Dominiklə birlikdə yola düşdük. Per Dalmas iş üçün getmiş, Per Marten isə İrəvanda qalmalı idi. Bizdən bir neçə saat qabaq yola çıxmış yol yoldaşlarımıza çatmaq üçün sürətli və tələsik getməli idik. Səyimiz nəticə verdi və biz gün batandan bir saat sonra qatılacağımız karvana yetişdik və son dəfə uzaqdan Ağrının daimi parlaq zirvəsini seyr etdik. Bir azdan sonra Qarasu çayına yetişdik. Çay dərin idi. Körpü və digər bir vasitə olmadığından biz çayı at üstündə keçməli olduq. Belə məsləhət bildik ki, gecəni çayın adını daşıyan kiçik qəsəbənin yaxınlığında keçirək. Qəsəbə karvansarasının balacılığı bizi və digər yolçuları məcbur etdi ki, gecəni aydın və mavi səmanın altında qalaq. Biz İrəvandan bu qəsəbəyə qədər 18 mil yol qət etmişdik.

Bazar günü günəş çıxanda qəsəbə sakinlərindən birinin bələdçiliyi ilə Qarasu çayının nisbətən dayaz yeri üzərindən atılmış iki enli dirəyin üstündən keçdik. Əslində yad adam bələdçi olmadan bu su yolundan adlaya bilməz və təhlükə ilə üzləşərdi. Daha sonra çox hissəsini bu çayın suyunun suvardığı və əkilmiş sahələrdən keçdik. Bundan sonra 11 saat müddətində 30 mil yol qət etdik və Sədərək qəsəbəsinə yetişdik. Bu qəsəbə sakinlərinin bəziləri qonaq və yolçuların mallarının oğurlanmasında ad çıxartmışdır. Lakin buna baxmayaraq biz dincimizi almaq və istirahət etmək üçün burada dayanmalı olduq, mal və əşyalarımızı qorumaqdan ötrü səhərə qədər oyaq qaldıq.

Birinci gün əyri-üyrü və qorxulu dərənin ortası ilə yola çıxdıq. Hər döngədə yolkəsənlərin qorxusundan söyüd kimi əsirdik. 15 mil yol getdik, ensiz və dərin bir çaydan keçdik. Burada ilk dəfə olaraq yol gözətçiləri ilə rastlaşdıq. Mən və Per Dominik katolik olduğumuza görə onlar bizdən daha çox pul almaq istəyirdilər. Lakin mən tapançamı belimdən çıxartdım və onları təhdid etdim. Axır mənim yaxamdan əl çəkdilər və Per Dominikə

ilişdilər. Mən ikinci tapançamı ona verdim və dedim ki, əl çəkməsələr, atəş aç. Bu minvalla yol gözətçiləri bizdən adambaşına tələb etdikləri əlavə 1 abbasını ala bilmədilər. Onlardan qurtarandan sonra yolumuza davam etdik, yamyaşıl məhsuldar sahələrdən keçərək 2 mil yolu arxada qoyduq və Arpaçay və ya Arpasu çayına yetişdik.

Arpaçayın suyu iti axırdı. Bir yerdə ətraf əraziləri suvarmaq üçün bu çayı 3 qola ayırmışdılar. Biz çayı bu hissədən keçsək də, yenə də onun sürəti bizi qorxudur və narahat edirdi. Karvan çox çətinliklə çaydan keçdi. Bütün səylərə baxmayaraq, çaydan keçərkən sürətli su axını atının tərkində oğlunun da olduğu 1 iranlı və bir qatıra minmiş 3 nəfər osmanlını öz ağuşuna aldı və onlar çayın sularında qərq oldular. Bu hadisə karvan əhlinə elə də təsir etmədi və biz daşlı yolla yolumuza davam etdik. Daha 11 saat gedərək 30 mil də irəlilədik və Xaraba adlı bir karvansaraya çatdıq.

Adının Xaraba olmasına baxmayaraq, bu karvansara mənim yol boyu gördüyüm ən gözəl, ən rahat və ən geniş karvansara idi. O, əzəmətli, təntənəli və dördkünc binada yerləşirdi. Yaxınlıqda zülal sulu bir çeşmə axırdı. Yerli əhali inanırdı ki, onu Nuhun oğlu Sam yaratmışdır. Səyyah Tavernye yazır ki, bu çeşmə yaxınlarda bir quyuya tökülür və orada daşlaşır və guya, bu karvansaranı da həmin ağ və möhkəm daşlardan tikmişlər. Bu əfsanə barədə yerli əhalidən bir şeylər öyrənməyə cəhd etsəm də, bir nəticə hasil olmadı.

İkinci gün 15 mil yol keçdikdən sonra Naxçıvan şəhərinə çatdıq. Belə qərara gəlmişdik ki, burada Per Dominik yaxınlarda yerləşən monastra getsin. O, bunun üçün mənimlə xudahafisləşib ayrıldı və yol gözətçilərinin qorxusundan tələsik monastra yollandı. Yol gözətçiləri hər bir at başına məndən 3 abbasi yerinə 20 abbasi pul tələb etdilər. Uzun sürən mübahisələrdən və əziyyətdən sonra mən at başına 3 abbasi ilə canımı bu insafsız və mürvətsizlərin əlindən qurtardım. Belə münasibət təkcə mənə görə deyildi. Buralarda bütün xaricilərə qarşı bu cür rəftar edilir. Ona görə də ələcsiz yolçu belələrinin əlindən qurtarmaq üçün məcbur

olur ki, onların istədiklərini versin. Həsiyə çıxım ki, bu baxımdan İranda ən pis gömrük Naxçıvandır. Onu hər cəhətdən Ərzurumla eyni hesab etmək olar.

Naxçıvan çox qədim bir şəhərdir. Bəziləri belə hesab edirlər ki, Nuhun gəmisinin sakinləri gəmidən düşdükdən sonra ilk dəfə bu məntəqədə məskən salmışlar. Onlar bünün üçün aşağıdakı dəlilləri də gətirirlər ki, əvvəla, Naxçıvan Ağrı dağının ətəyində və onun qalasının yaxınlığında yerləşir, ikincisi, Naxçıvan adı “Nak” və “civan” sözlərindən yaranmışdır ki, qədim pəhləvi dilində gəmi və əhali, cəmiyyət mənalarını ifadə edirlər. Üçüncüsü, bu şəhərin ətrafında bir dağın ətəyində qəbrə oxşar bir tikili var ki, o, Nuhun qəbri kimi məşhurdur. Belə qəbirlər xüsusən Naxçıvan, Ləkəram, Nemın bölgələrində nisbətən daha çoxdur. Nemində yerləşən belə qəbirlərdən birini mən görmüşəm. O, Fransanın Luvr muzeyinin ezam olunmuş əməkdaşları tərəfindən araşdırılmış və onun içindən müxtəlif bürünc silahlar və saxsı qablar tapılmışdır. Bu barədə mənə əmirlər əmiri (vali-*tərcüməçi*) söhbət etmişdir. Qəbirlər açılarkən valinin təqribən 16 yaşı varmış və o, fransızca az-maz bilirmiş. Bundan başqa, fransız məmurların tərcüməçisi də olmuşdur.

Hər halda indiki xarabalıqlardan təxmin etmək olur ki, Naxçıvan şəhəri qədimdə daha geniş bir ərazidə yerləşmiş və daha böyük bir şəhər olmuşdur. Ancaq davamlı İran-Osmanlı müharibələri bu şəhəri viran etmişdir. Xüsusən Osmanlı sultanı IV Murad, yerli əhali imam Əli (ə) tərəfdarı olduğuna görə, dini qısqanclıq zəminində Naxçıvandakı bütün tarixi abidələri, xüsusən də məscidləri yerlə bir etdirmiş və bugünkü hala salmışdır. Eyni işi iranlılar da Osmanlıda həyata keçirmişlər. Bunun başlıca səbəbi bu iki ölkənin məzhəb fərqi idi. İrəlidəki fəsillərdə bu barədə daha ətraflı məlumat veriləcəkdir.

Hazırkı Naxçıvan şəhərinin küçələri dar və uzundur. Lakin şəhərin bazarı böyük və gözəldir. Şəhərdə 4 geniş, şəraitli və rahat karvansara mövcuddur. Bu karvansaralar buradan keçən yolçu və karvanların ehtiyaclarını qarşılamaq gücündədir. Dizəc adlanan məhəllə o qədər də böyük və geniş deyildir. Şəhərin bu hissəsinin

tikililəri daha çox mağaraya bənzəyir. Şəhərin ətrafında bürcə oxşayan və bişmiş kərpicdən tikilmiş 8 bucaq bir tikili vardır. Onun hündürlüyü 70 qədəmdir. O, Avropadakı kilsələr kimi yuxarıda iti dimdiklə tamamlanır. Bu bürcün aşağı hissəsində spiral şəkilli pillələri var, onlar bürcün yuxarisına qədər uzanır. Belə deyirlər ki, bu bürcü Teymur Ləng İranı fəth edib qayıdarkən qələbə tağı kimi inşa etdirmişdir. Naxçıvan şəhərinin idarəçiliyi Qafqazın İrəvan və digər şəhərlərində olduğu kimi xana həvalə edilmişdir.

Naxçıvanda yol nəzarəti əməkdaşları mənə əziyyət verdiklərinə görə onlardan yaxa qurtamaqdan ötrü mümkün qədər tez buradan çıxıb İsfahana tərəf hərəkət etmək istəyirdim. Bu arada, bir qasidin İsfahana tərəf gedəcəyini eşidəndə çox sevindim, sanki, mənə qiymətli bir hədiyyə bağışladılar. Həmin qasid xanın hədiyyələrini İsfahandakı şah sarayına aparırdı. Mən bir aylıq kirayə üçün at başına 10 abbası verib iki yaxşı at kiraladım. Onlardan birini özüm üçün, digərini isə nökrəm üçün nəzərdə tutmuşdum. Bu minvalla biz yuxarıda qeyd etdiyim xanın elçisi ilə birlikdə Naxçıvanı tərk etdik, Arazı tökülən çayın üzərində yerləşən 13 gözlü (tağlı) qəşəng körpüdən keçəndən sonra yaşıl bir sahəyə daxil olduq. Çoxsaylı suvarma kanalları sahəni hissələrə ayırırdı. Bu kanalların suyu, adətən, bulanıq olurdu və əkin üçün faydalı idi.

9 saat müddətində biz 29 mili arxada qoyduq və III gün Culfaya yetişdik. Burada yolçular Araz çayını qayıq vasitəsi ilə keçməyə məcbur idilər. Bu ərazi viran edilmişdi və burada kimsə yaşamırdı. Böyük Şah Abbas buranın erməni olan əhalisini İsfahanın yaxınlığındakı Yeni Culfaya və İranın başqa 4 məntəqəsinə köçürmüşdü. Məqsəd Osmanlıların dini fərq pərdəsi altında tez-tez həyata keçirilən və dağıntı və qarətlərə səbəb olan hücumlarının qarşısını almaq idi. Dağıntılardan da məlum olur ki, keçmişdə burada yaxşı bir qəsəbə və ya şəhər mövcud olmamışdır. Palçıq evlər daha çox mağaraya bənzəyir. Arazın hər iki sahili boyu qədim binaların qalıqları gözə çarpır. Burada Kuçya Nəzər və ya Xacə Nəzər adlı bir erməninin tikdirdiyi böyük bir karvansara

vardır. Karvansara yezuit xəzinəsinin vəsaiti hesabına inşa edilmişdir. Ancaq təəssüflər olsun ki, karvansara dağılmağa doğru gedir və onu təmir etdirəcək bir adam yoxdur. Bu karvansarada ancaq bir neçə erməni yaşayır.

Bu regionda Araz çayı iki dağın arasında yerləşir və eni elə böyük olmasa da, dərinliyi çoxdur. Yol boyu mənsəblərini gördüyümüz 4 başqa çay da Araz çayına tökülür. Bu çayların Araza tökülməsi onun axınını gücləndirir və sürətləndirir. Ermənilərə görə, Araz çayı Musanın Ceyhun adlandırdığı həmin çaydır. O, başlanğıcını behiştə alır və yer üzünə axır.

Əvvəl də qeyd etdiyim kimi, yolçular Araz çayını qayıqla keçməyə məcburdurlar. Biz də qayıqdan başqa hər şeyə bənzəyən taxta parçalarının üzərində Arazı keçdik. Sükansız bu taxta parçaları bir neçə təcrübəsiz avarçının idarəsinə verilmişdi. Hərəkət etdiyimizdən iki tir boyu məsafədə aşağıda qarşı sahilə yetişdik. Bu taxta parçaları əvvəldən ona bağlanmış kəndir vasitəsi ilə geri çəkildi. Çaydan keçirmənin kirası adambaşına atla birlikdə yarım abbası idi. Bu pul Naxçıvan yol nəzarətçiləri tərəfindən alınır və çek verilir. Əgər çekin olmasa, irəlidi kira haqqını ikiqat istəyirlər. Bu bölgədə uçmuş bir körpü vardır. Deyilənə görə, onu İran şahlarından biri müharibə zamanı viran etmişdir.

Arazı keçəndən sonra 4 saat boyu 12 mil yol qət elədik. Dərədüz (Dərədiz) deyilən və məhsuldar bir yerdə yerləşən kiçik karvansaraya yetişdik. Ancaq karvansarada yer olmadığından gecəni bayırda gecələdik.

Dördüncü gün günün çıxmağına 3 saat qalmış yola düşdük. Bir müddət təhlükəli yolkəsənlərin olduğu söylənən dərin və vahiməli bir dərənin içi ilə irəlilədik. 4 saat müddətində daşlı yolla 15 mil yol gedəndən sonra Alaki (Hulaki) karvansarayına çatdıq. 4 künc, bişmiş kərpicdən tikilmiş səliqəli binanın hər küncündə bürc var idi. Azca istirahət etdikdən sonra yolumuza davam etdik. Daha 5 mil yol getdikdən sonra Mərənd qəsəbəsinə yetişdik.

Mərənd qəsəbəsində Nuhun arvadının qəbri adlı bir məşhur ziyarətəh var. Bu qəsəbə yamyaşıl bir sahənin ortasında salınıb və gözəldir. Hər tərəfdən onu geniş bağlar əhatə edir. Bağlarda

müxtəlif meyvə ağacları əkilmişdir. Mərənddə çoxlu bürcləri olan və bişmiş kərpicdən inşa edilmiş böyük bir karvansara mövcuddur. Karvansaranın ortasındakı həyətdə su fəvvarə vurur. Onun suyu çox yaxşı və içməlidir. Bu su İtalyadan yola çıxandan bəri içdiyim ən yaxşı su idi.

Mərəndə 4 mil qalmış biz oğrudan da betər olan yol nəzarətçiləri ilə qarşılaşdıq. Onlar xüsusən fransızlara qarşı çox etinasız, diqqətsiz və hətta kobud münasibət bəsləyirlər. Burda hesab-kitab yoxdur, nəzarətçilər ürəkləri nə istəyir, götürürlər. Hər birinin də əlində əl ağacına bənzər uzun bir dəyənək vardır. Orta əsrlərdə Avropada, xüsusən də Fransa və İtalyada böyükələr və onların övladları şəxsiyyət və nəcabət əlaməti olaraq əllərində əl ağacı gəzdirərdilər. Hətta bir çox rəsm əsərlərində XIV Lüdoviki özü boyda olan əl ağacı ilə çəkmişlər. Xülasə, yol nəzarətçilərinin dəyənəkləri həmin əl ağaclarına bənzəyirdi. Yol nəzarətçilərinin yolçuların özlərini və yüklərini təftiş etmələri heç bir qayda-qanuna sığmır. Burada yolçunun şəxsi əşyaları ilə çox qiymətli ticarət mallarına heç bir fərq qoyulmur. Hər bir at və yolçu üçün keçid haqqı deyilən 5 abbasını alırlar. Yol nəzarətçilərinin imkanları olsa, yolçuların hər şeylərini əllərindən alar və onları lüt-üryan edib əl çəkər, bununla belə, təşəkkür etmək nədir, həm də narazı qalarlar.

Cümə günü səhər tezdən yola çıxdıq və 10 mil yol getdikdən sonra gözəl Yamçı karvansarayına yetişdik. Bu karvansara geniş və böyük idi və bütün yolçulara yer tapılırdı. Karvansaranın 4 küncündəki bürclər bişmiş kərpicdən tikilmişdi. Karvansaranı keçdikdən sonra uzaqdan meşəni xatırladan Sufyan şəhərinə tərəf üz tutduq. Sufyan şəhərində müxtəlif ağaclar o qədər çox idi ki, hətta binaların divarları belə görünmürdü.

6 saat boyu 18 mil getdikdən sonra Təbriz şəhərinə çatdıq. Sufyan yolunda mənə bəzi təpələri göstərdilər. Guya, 1638-ci ildə Osmanlı sultanı IV Muradın ordusu Azərbaycanı işğal etmək üçün buradan keçəndə həmin təpələrdə çadırlar qurmuş, sonra bütün qüvvələri ilə Təbrizi mühasirəyə almışdır. Onlar kütləvi qırğınlar törətmiş, hər yeri atəşə vermişlər. Deyilənə görə, Təbriz şəhərinin

osmanlılar tərəfindən alınması və dağıdılması xəbəri İran padşahı Şah Səfiyə çatdırılanda o, heç bir narahatçılıq və təşviş keçirtmədən demişdi ki, əgər Sultan Murad Təbrizdən bu tərəfə hücum etsə, Allahın qəzəbinə tuş gələcək və ordusu tələf olacaqdır. Şah Səfinin göstərişi ilə Təbrizin suyunu hər tərəfdən kəsmişlər. Bu üzdən 100 minlik bir qoşunla Təbrizə daxil olmuş Sultan IV Murad 50 min nəfərdən artıq tələfat vermiş və geri çəkilməyə məcbur olmuş, bununla da, Şah Səfinin proqnozu özünü doğrultmuşdur.

Bəzi mənbələrdə Ekbatan adlanan Təbriz şəhəri Azərbaycan vilayətinin paytaxtıdır (*Əslində Təbriz Ekbatanın yerində salınmamışdır. Ekbatan Həmədan regionunda olmuşdur-tərcüməçi*) Təbriz şəhəri 62 dərəcə coğrafi uzunluqda və 38 dərəcə coğrafi enlikdə yerləşir. O, qədimdə (miladdan 876 il qabaq) Mad ölkəsinin mərkəzi olmuşdur. Ancaq indi onun qədim əzəməti qalmamış, əsrlərdir ki, aramsız İran-Osmanlı müharibələrinin meydanına çevrilmişdir.

Təbriz şəhəri geniş bir çölün qurtaracağında, gölün kənarında yerləşir. O, Ərzurum şəhəri kimi, 3 tərəfdən (şərq, şimal və cənub) dağ silsilələri ilə əhatə olunmuşdur. Havası, İrəvanın havası kimi, çox dəyişkən və qeyri-sabitdir. Təbriz şəhərinin çevrəsinin uzunluğu 30 mildən artıqdır. Hər tərəfdən yamyaşıl bağlar və geniş meydanlar Təbriz şəhərini əhatə edir. Şəhərin yaşayış binaları, İranın başqa şəhərlərində olduğu kimi, gildəndir və gözoxşayan deyildir. Ancaq şəhərin bazar və karvansaraları əla və möhkəmdir. Bu şəhərin mühüm ticarət mövqeyi müxtəlif millətlərdən olan tacir və sövdəgarları buraya cəlb etmişdir. Gilanın bütün xam ipək məhsulları bura gətirilir və burada onlardan ipək sap toxunur. Bu vəziyyət şəhərin böyüməsinə və əhalisinin artmasına səbəb olur. Fransua adlı bir yezuit missionerinin fikrinə görə, Təbriz şəhərinin əhalisinin sayı Roma şəhərinin əhalisinin sayına bərabərdir. Ancaq mənim qənaətimə görə, Təbrizin əhalisi 250 min nəfərdən çox deyildir.

Şənbə günü Qazan Şah bürcünün tamaşasına getdik. Bəziləri heç bir dəlil və sübut olmadan onun Babil bürcü olduğunu

inanır. Bu bürcün hündürlüyü 200 qədəm (*addım-tərcüməçi*), diametri isə 40 qədəmdir. Divarlarının 12 qədəm olan qalınlığı bəzi yerlərdə xarab olmağa doğru gedir. Bürcün aşağısında bir qapısı var. Qapı spiral şəkilli pillələrə açılır və 120 pillə kiçik bir otağa girişlə bitir. Bürcün xarici divarı rəngli kaşılarla, müxtəlif saylı rəsm və xəttlərlə bəzədilmişdir. Onun daxili hissəsinin birinci mərtəbəsi dəmir barmaqlıqla çərçivəyə salınmışdır. Sanki, bura bürcün sahibinin qəbridir.

Daha sonra At meydanı adlı geniş bir meydana baxmağa getdik. Bu meydan tacir, fəhlə və sənətkarlarla dolu idi. Adətən, bu meydana qəşəng atlar satılır. Onların qiyməti çox ucuz və münasibdir. Mən burada 90 abbasıya əla bir at aldım. İtalyada onun qiyməti hardasa 300 abbasıdan artıq olar. Bu meydana çoxlu sənətkar işləyir. Onlar kiçikbaş heyvanların dərisini emal edir və ondan əla ayaqqabı və kitab cildləri hazırlayırlar.

Meydanda yerləşən və deyilənə görə, osmanlıların inşa etdirdikləri Həsən Paşa məscidinə də tamaşa etdim. Onun tikintisi üçün vaxt və məsrəfdən çəkinməmişlər. Məscidin qarşısında gözəl bir saray var. Onun kaşı işləri qeyri-adi dərəcədə gözəl işlənmişdir. Qapısının ətrafı və küncləri mərmerdən götürülmüşdür. Burada quş, gül və butə rəsmləri bir-birinə qarışmışdır. O, italyan üslubunu xatırladır. Məscidin daş qapısı açıq sarı rəngli qalın monolit mərmerdəndir. Onun daş işləmələri böyük zövq və əzəmət bağışlayır. Bu qapı bir dalana açılır. Bu dalandan geniş dördkünc həyəətə yol var. Dalanda 3 böyük tağın altından keçməklə məscidə daxil olmaq olar. Məscidin qarşı tərəfində kaşı ilə bəzək vurulmuş iki bürc yüksəlir. Məscidin ortasında geniş və hündür günbəz mövcuddur. O, ağ mərmer parçalarından işlənmiş, qızılı və lacivərdi rənglərlə bəzədilmişdir. Günbəz ən zərif və ən gözəl xəttatlıq nümunələri ilə zəngindir. Onlar kufi və digər xətt növləri ilə yazılmışdır və iç-içə olan həndəsi fiqurları andırır. Belə yazılar memarlıqda ərəb işğalından sonra meydana gəlmiş, Səfəvilər dövründə öz inkişafının ən yüksək pilləsinə çatmışdır. Məsciddə gözəl və bəzəkli mehrab vardır. Camaat namaz qılarkən üzü mehraba tərəf durur. Ətrafda çoxlu qapılar vardır. Onlar hücrələrə

açılır. Yuxarı təbəqədə eyvan və hər tərəfdə 3 gözəl daş sütun var. Ancaq bu sütunların bir-biri ilə bərabər olmamasının səbəbi məlum deyil. Şərq və qərb tərəfdəki sütunlar bir-biri ilə eynidir, lakin onlar şimal və cənub tərəfdə yerləşən 6 sütundan alçaqdır. Məscidin divarları çox nəfis və qiymətli göy mərmərlə örtülmüşdür. Məscidin 15 pilləli minbəri qoz ağacından hazırlanmışdır. Onun üzərində zərif oymalar işlənmişdir. Qiymətli mal və materiallardan tikilmiş bu dəyərli məscidin içi çürük həsirlə döşənmişdir. İranlılar Ömərın tərəfdarları tərəfindən tikilmiş bu məscidə yuxarıdan aşağı (**xor-tərcüməçi**) baxırlar. Əslində adığedən məscid osmanlılar tərəfindən deyil, Ağqoyunlu əmiri Uzun Həsən tərəfindən tikdirilmişdir.

Məscidin cənub tərəfində sıx ağaclı böyük bir bağ yerləşir. Məscidin qonşuluğunda yerləşən başqa bir bina müasir tikilidir və məscidə bənzəyir. Ancaq o, xarab olmaq üzrədir. Deyirlər ki, bura məqbərə və qüsulxanadır. Müsəlmanlar arasında mövcud olan ənənəyə görə, ölülərini məscidin yaxınlığında yuyurlar. Məscidlə üzbəüz osmanlıların hakimiyyəti dövründə tikilmiş gözəl bir imarət mövcuddur. Hər gün günəş qürub edərkən onun eyvanlarının birindən xoş musiqi ətrafa yayılır.

Təbrizdə gördüyümüz maraqlı şeylərdən biri də Naib xanın (Naibül-hökümə) 500 atlı ilə şəhərə təntənəli girişi idi. 1500 əsgər onu qarşılamağa çıxmışdı.

Fəslı tamamlamamışdan qabaq Təbrizin mərhum hakimini xatırlatmaq istəyirəm. O, katoliklərin və missionerlərin hamısı idi. Hətta rəsmi bayramlarda və dini mərasimlərdə onlara öz yanında yer verərdi. Onun adı Sultan Bijən xan idi və o, mərhum Rüstəm xan Saların böyük oğlu idi. Sultan Bijən xan İranın adlı-sanlı, igid və tanınmış sərdarlarından sayılırdı və osmanlıları Təbrizdən o, qovmuşdu. Sultan Bijən xan İrəvan xanının qardaşı oğlu idi. Bu sülalə hər zaman İranda iş başında olmuş, şahə yaxınlığı ilə seçilmiş və Şamaxının hakimi olmuş Bijən adlı gürcü şahzadələrindən birinin törəmələridir.

Bijənin can düşməni olan Etimaddövlə öz vəzirliyinin əvvəlində şahə Bijənin daim məst olması barədə məlumat vermiş

və onu işdən götürdülmüşdür. Bijən adamlarından 25 nəfəri özü ilə götürərək Təbrizə gəlmiş və burada gizli bir həyat sürmüş, lakin Təbrizin ən ləzzətli şərəblərindən də uzaq durmamışdır. Qardaşı oğlu Rüstəm xan divanbəyi, başqa sözlə desək, divan rəisi və şahın yaxınlarından biri olmuşdur. Bir gün Rüstəm xanın yaxşı işlərindən birinin müqabilində şah ona əmr edir ki, ondan nə istəyir, istəsin. Rüstəm xan acizənə bir şəkildə ona bəyan edir ki, əmisi Sultan Bijən haqsız iftiralara məruz qalmış və işdən kənarlaşdırılmışdır. Hazırda şahın müqəddəs sülaləsinə dua oxumaqla yoxsulluq içində yaşamaqdadır. Şah soruşur ki, sən o yaşlı dəli Sultan bəyi deyirsən? Rüstəm xan bir daha düşmənlərin əmisini şahın gözündə nə dərəcədə alçaltdıqlarının şahidi olur. Xülasə, şah Sultan Bijən xanın tapılması və İsfahana-sarayə gətirilməsi üçün təcili Təbrizə **qasid** göndərir. Qasid 1692-ci ilin mart günlərindən birində Bijən xanın qaldığı evə yetişir və görür ki, Bijən xan şərab içir. O, şahın məktubunu Bijən xana verir. Bijən xan məktubu oxuduqdan sonra axırıncı badəni şahın sağlığına içir, bundan sonra içkini tərgidir və şahın sarayına doğru yola çıxır. Alapaşıya çatır və Rüstəm xanla birlikdə şahın hüzuruna gedirlər. Bijən xana və adamlarına bir imarət bağışlanır və o, 2 gündən sonra şahın astanasını öpməyə müşərrəf olur və şah tərəfindən qəbul edilir. Şah ona “Baba, xoş gəlmisən” deyir və onun içkiyə qurşanmasından gileylənir. Bijən xan son badəsinə şahın şərəfinə içdiyini və tövbə etdiyini bildirir. Şahın bu söhbətdən o qədər xoşu gəlir ki, məclisə şərab gətirilməsini əmr edir. Şərab gətirildikdən sonra o, Bijən bəyə qızıl piyalədə şərab verir, hətta öz qızıl qəlyanını ona təklif edir. Daha sonra şah Rüstəm xanın keçmiş vəzifəsini-ordunun baş komandan məqamını Bijən bəyə təklif edir. Lakin Bijən bəy yaşının müsaid olmadığını əsas gətirərək bu vəzifənin daha çox qardaşı oğlu Rüstəm xana uyğun olduğunu bildirir. Özünün isə Təbriz hökumətinin nayibi vəzifəsinə qane olduğunu söyləyir.

Həmin dövrdə ordunun baş komandanı həm də Azərbaycanın hakimi idi. Bu mənəvi əldə edən, onu “hökumət

naibi” adlandırılan şəxsə verə, özü isə ölkənin başqa bir məntəqəsində yaşaya bilərdi.

Ümid edirəm ki, bu arada İranda katoliklərin dostu olmuş mərhum Bijən bəyin tarixçəsini yazmaqla oxucuları incitmədim.

Təbrizdə qaldığım zaman bir müddət “Kapusen” cəmiyyətinin qonağı oldum. Bu cəmiyyət fransız keşişləri və missionerlərini öz ətrafında birləşdirir. O, Təbrizin hökumət naibi Mirzə İbrahimin icazəsi ilə Təbrizdə qəşəng bir kilsə və monastr tikmişdi. Mirzə İbrahim maarifpərvər və elmpərvər bir şəxs idi. Hətta oğlanlarından birinə dil dərsi öyrətməyi katolik Per Qabrilo həvalə etmişdi.

Ayın 13-də, bazar günü At meydanından keçəndə bir nəfəri gördüm. Onun ayaqlarını falaqqaya salmış və bir neçə tərəfdən şallaqlayırdılar. Bu meydanın bir tərəfində istirahət və bayram günləri atıcılıq yarışları təşkil olunur. İranda dini vəzifə daşıyan şəxslərin geyim tərzii təqribən Osmanlıdakı dini rəhbərlərin geyimlərinə bənzəyir.

Həmin gün günortadan sonra bir neçə yoldaşla at belində Təbrizi gəzməyə çıxdıq. Şəhərin ortasından keçən Şirin çayın (bu çayın başqa adı Mehrandır) üzərindəki bir neçə qəşəng körpüdən keçdik. Şirin çayın suyu saf və boldur. Bəzən o tüğyan edir və şəhərin aşağı hissəsini öz dalğalarının ağuşuna alır.

Təbrizin içində çoxlu sayda məqbərələr vardır. Onların dairəvi şəkilli künbəzləri çox zərif mavi və qara kaşılrla örtülmüş, ərəb hərfləri və müxtəlif həndəsi fiqurlarla bəzədilmişdir.

Geri qayıdarkən qərribə paltar geymiş və uzun məxməri papaq qoymuş bir atlı gördüm. Onun papağının sağ və sol tərəfindən üzüm budaqları sallanırdı, papağın başına isə əlvən ipək dəsmal bağlamışdı. Məlum oldu ki, bu, carçıdır və onun vəzifəsi çeşidli malların qiymətləri, hökumətin müxtəlif qərarları, mötəbər insanların vəfatı və s. qəbildən olan hər cür yeni xəbərləri xalqa çatdırmaqdır.

Cibim yavaş-yavaş boşaldığı və səfərimi davam etdirmək üçün yaxşı bir ata ehtiyacım olduğundan bir adam axtarırdım ki,

ondan borc alım, İsfahana çatandan sonra geri qaytarım. Xoşbəxtlikdən işim gətirdi və 1 nəfər böyük ehtiram və mehribanlıqla mənə 70 qızıl sikkə borc verdi. Mən güman eləmirəm ki, öz ölkəmizdə bu cür insanlar tapılsın ki, insana belə ehtiram və köməklik göstərsin.

Birinci günü qərara gəldim ki, hakimin evinə baxmağa gedim. Elə düşünürdüm ki, xüsusi bəzədilmiş qeyri-adi böyük və tarixi bir mülklə qarşılaşacam. Ancaq zahirən sadə və yoxsul bir bina ilə qarşılaşanda heyrət və təəccüb məni bürüdü. Bina küçədən uzun bir dəhlizlə başlayır və o, 3 böyük zala açılırdı. Dəhlizin və zalların divarları hər cür bəzəkdən uzaq idi və içəridə qiymətli əşyalar gözə dəymirdi. Dəhlizin və zalların döşəməsinə bəzi yerlərdə yumru mərmər daşlar sağlam bir şəkildə xüsusi qayda ilə döşənmişdi. Onlar müqəddəs hesab edildiyindən heç kim onları ayaqlamırdı. Onları hətta səhvən ayaqlayanın cəzası ağır idi. Mən bu qaydanı bildiyim üçün çalışırdım ki, o daşları ayaqlamayım. Ətrafda iki ayrı bağ mövcud idi. Bağlarda müxtəlif meyvə ağacları və gül kolları, xüsusən də cürbəcür rəngli çeşidli qızılgüllər əkilmişdi. Bağın ortasında xüsusən yayda istirahət etməkdən ötrü düzəldilmiş yumru eyvan diqqəti cəlb edirdi. Bağbana və gözətçiyə az miqdarda pul verdikdən sonra mənə bağın yaxınlığındakı Osmanlı məscidinə girmək icazəsi verdilər. Bu məscid Təbrizin ən gözəl məscidlərindən biridir. Ancaq təəssüflər olsun ki, bir nəfər sünni, yəni Ömər tərəfdarı tərəfindən tikildiyinə görə, şiələr ona xor baxır və elə də əhəmiyyət vermirlər. Bu üzdən də bu böyük sənət əsəri və tarixi abidə dağılmağa doğru gedir. Bu məscidin fasadı və əzəmətli girişi İran memarlığı, mozaika və kaşı sənətinin diqqətəlayiq bir nümunəsidir. Burada qiymətli mavi, bənövşəyi, ağ və qara rəngli kaşılar ilə işlənmiş 8 pillə məscidin zینətli qapısına gedir. Məscidin iki tərəfində bürclər yerləşir. Onların yuxarı hissəsi türk əmmaməsi şəklində olub daxildən eyni ilə böyük qapının içərisi kimi əlvan və nəfis kaşılarla işlənmişdir. Dolanbac şəkilli nərdivan bürclərin içərisindən onların üzərində yerləşən kiçik eyvana aparır. Bu eyvan müəzzinin yeridir; müəzzin buradan əzan verir. Sağ tərəfdəki bürç hələ sağlamdır, ancaq sol

tərəfdəki bürcün yarısı ildırım düşməsi nəticəsində xarab olmuş və uçmuşdur. Məscidin daxili başdan-başa əlvan rəngli kaşılarla işlənmişdir. Çoxsaylı həndəsi xətlər ona xüsusi yaraşır verir. Bundan başqa, daxili divarların mərmər daşları üzərindəki Quran ayələrinin və duaların zərif oymaları məscidə xüsusi dəyər bağışlayır. Divarların aşağı hissələrindəki ərəbcə yazılar həndəsi fiqurlara bənzəyir. Onlar mavi və qızılı rənglərlə işlənmişdir. Divarların üzü 2 qədəm qalınlıqda, 4 qədəm hündürlükdə və 12 qədəm uzunluqda olan böyük monolit mərmərdən hazırlanmışdır. Onların aşağı və yuxarı kaşı işləmələrində zərif gül və oyma işləmələri həyata keçirilmişdir. Diametri 34 qədəm olan orta günbəz daxildən rəngarəng kaşılarla, qızılı, lacivərd və s. mozaiklərlə və çox nəfis rəsmlərlə bəzədilmişdir. Hündür və əzəmətli günbəzin ağırlığını daxili hissədə aşağıdan mərmər daşlara bərkidimiş 12, xaricdə isə 16 möhkəm sütun saxlayır. Divarların aşağı hissəsində ayaqqabıların qoyulması üçün boyhaboy kiçik taxçalar tikilmişdir. Üç tərəfdən bu mühiti hücrələr əhatə edir. Qarşı tərəfdə isə başqa bir hündür hücrə yerləşir. O, məscidin ikinci hissəsinə, yəni daxilinə açılır. Bu hissə birinci hissədən balacadır. Ancaq sənət, bəzək, gözəllik və işləmələr baxımından ondan üstündür. Bu hissənin döşəməsinə ağ və şəffaf mərmərlər döşənmişdir. Divarların səthi başdan-başa 8 qədəm hündürlüyündə nəfis mərmərlə örtülmüşdür. Bu hissənin günbəzi qeyri-adi rəsm və şəkillərlə süslənmiş, onun bənövşəyi rəngli mətnlərində sonsuz sayda güllər və xətlər bir-birinin daxilindəki qızılı həndəsi şəkillərlə bəzədilmişdir. Böyük günbəzin xaricinin yaşıl kaşılar içərisində yerləşdirilmiş ağ və qırmızı güllərlə örtülməsi uzaqdan ona qeyri-adi gözəllik bağışlayır. Məscidin içərisində sol tərəfdə qoz ağacından hazırlanmış nəfis işləməli uca bir minbər yerləşir. Künclərdən birində 14 pillədən ibarət bir nərdivan var. O, məscidin tağına doğru yuxarı gedir. Tavanın cənub hissəsində 2 parça zərif mərmər yerləşdirilmişdir. Günəşin işığı onlara düşəndə bu mərmərlər parıldaıyır və məscidin daxilində səhər mənzərəsi yaranır. Bu cür mərmər Təbrizin 1 mənzilliyində mayenin daşlaşması nəticəsində yaranır. Belə

mərmər mədəndən çıxarılandan sonra daşlaşmağa başlayır, onu müəyyən alətlərlə kəsmək mümkündür, ancaq sonradan o, daşlaşır və möhkəm olur. Bu qəbildən olan mərmər çox bahadır. İranda, belə mərmərdən, adətən, məscidlərin, qəbirlərin bəzədilməsində və başqa müxtəlif inşaat işlərində istifadə edilir. Xüsusən İsfahanda belə mərmər çox bahadır və çətin tapılır. Bu məscidin qarşı tərəfində böyük şeyxin malikanəsi-“Şeyx imam” yerləşir. Malikanə rəngbərəng daşlardan tikilmiş bir sənət əsəri olub, incə bir gözəlliyə sahibdir.

Təbrizdə daha iki məscid gördüm. Onları ensiz bir küçə bir-birindən ayırır. Solda yerləşən məbəəd daha balacadır. O, dördküncdür. Bu binanın 2 böyük qapısı və 30 kiçik hücrəsi var. Yəqin ki, nə zamansa künbəzi olmuş tavanı uçmuşdur. Birinci binaya bənzəyən sağdakı məscid “At meydanı” adı ilə məşhur olan meydanda yerləşir. Onun yaxınlığında bir binanın xarabalıqları və iki hündür daş sütun görünür. Sanki onlar üçkünc bir sütunu saxlamış və bu iki binanı bir-biri ilə birləşdirmişlər. Bu iki binanın xarici əlvan daşlarla işlənmişdir. Binaların qədim olduğu nəzərə çarpır. Qeyd olunan iki məsciddən təqribən 2 ox uçuşu məsafədə uzaqdan böyük qədim bir bina görünür. Bu binanın girişində də gözəl mərmər parçalarından ibarət bir hissə vardır. Guya həzrət Mehдинin (ə) onda ayaq izləri mövcuddur. Girişdən müxtəlif ağacların və rəngarəng güllərin olduğu geniş və ürəkaçan bir bağa daxil oluruq. Bağın sonunda “Əli şahın binası” adlı hündür binanın xarabalıqları vardır.

Bir az aralıda möhkəm bişmiş kərpiclə əhatə olunmuş meydan yerləşir. Dini bayramlar və xalq mərasimləri orada keçirilir.

Məni çox mehribanlıqla qarşılayan fransız missionerlər Təbrizin küçə və meydanlarında həmişə məni bacarıqlı cibgirlərdən qoruyur və mənə tapşırırdılar ki, əşya və ciblərimdən muğayat olum. Onlar həm də mənə dövlətdən maaş almayan yol nəzarətçiləri və məmurlarının əlinə düşməməyi tövsiyyə edirdilər. Belələri həm yerlilər və həm də xarici qonaqlar üçün dərdi-sər və problemlər yaradır, hər bir bəhanə ilə onları cərimələyirlər. Bir

dəfə də heç bir əsas və qanuni sənəd olmadan məndən 5 abbasi aldılar. Halbuki mən çox ehtiyatla İsfahana gedəcək bir karvanı gözləyirdim ki, onunla birlikdə yola çıxam. Belə karvanlar, adətən, mal satmaq üçün bir şəhərdən o biri şəhərə səfər edən tacirlərə məxsus olur. Onlar öz səfərlərində hər cür ehtiyat tədbirlərinə riayət edirlər.

Avqust ayının ikinci günü missioner keşislərdən 3 nəfər Ərzuruma tərəf yola düşdülər. Onlar bir neçə müddət qabaq adi və kəsə yolla Bağdada getmişdilər. Kirmanşahdan keçmiş, Vavilyonun 4 mənzilliyinə yetişmişlər. Lakin yerli xan, yaxud hakim onlara sərhədi keçməyə icazə verməmiş və onlar məcburən geri qayıtmışdılar. Onlardan biri portuqaliyalı idi. Yolda kürd yol nəzarətçilərindən, yaxud da yolkəsənlərdən biri onun üstündə olan 80 qızıl sikkənin hamısını əlindən almış və onu yol yoldaşları ilə birlikdə Təbrizə əliboş yola salmışdı. Onlar məcbur olub Ərzurum-İstanbul yolu ilə Bağdada gedirdilər.

Təbriz regionunda ağ duz mədənləri çoxdur. Şəhərin əksər məntəqələrində zülal çeşmələr mövcuddur. Onlar küçə və həyətlərdən keçir. Bəzən onların suyundan istifadə etmək üçün bir neçə pillə aşağı düşmək lazım olur.

Təbrizin zərbxanaları İrəvanın zərbxanalarına bənzəyir. Mən bir zərbxanaya girəndə orada abbasi vurulurdu.

Kapusen missionerlərinin monastrı meydanın yaxınlığında yerləşir. Burada hər gün axşam günəş batanda zurna, təbil və surun qarışıq asta və həzin səsi gəlir. Qulaqları dəng eləyən bu səs, sanki, dükanların bağlanması üçün bazar əhlinə xəbərdarlıq edir. Bunun ardınca gecə gözetçiləri bazara daxil olur və bir ağızdan uca səslə əzan verməyə başlayırlar. Bunun əksinə olaraq, Osmanlıda əzan məscidlərin minarələrindən verilməli idi.

Gecədən saat yarım keçmiş küçə və bazarda gözetçi dolaşır. Bu saatdan sonra çıraq və ya fanarsız küçəyə çıxan adam gözetçilər tərəfindən tutulur və zindana salınır.

Səhərə yaxın həmin təbilçi öz təbilini çalmaqla gecənin bitdiyini xəbər verir. Bu saatdan sonra artıq gözetçilər bazar və

dükənlərin mallarının mühafizəsinə görə məsuliyyət daşıyırlar, yəni hər kəs öz malına göz-qulaq olmalıdır.

Üçüncü gün pedro Jorj Vandom ilə birlikdə Azərbaycanın sabiq hökumət naibi (naibüs-səltənə) Mirzə Sadiq tərəfindən tikdirilmiş bir bazara baxmağa getdik. Üstü, bişmiş kərpiclərdən tikilmiş künbəzlərlə örtülmüş bu bazar bir neçə karvansara və çoxsaylı dükanlardan ibarət idi. Bu bazarın qonşuluğunda bişmiş kərpicdən günbəzi olan geniş yeraltı anbar yerləşir. Anbarın böyründə isə ona bitişik hovuz var. Qışda hovuzun buzunu parçalayır, anbara yığır və yaya saxlayırlar. Yayda bu buzlardan istifadə edilir. Təbrizdə qış o qədər sərt keçir ki, adıgedən hovuzdakı buzun qalınlığı nəzərəcarpacaq dərəcədə qalın olur.

Bazarın kənarında iranlı müsəlman uşaqların təlim-təربiyəsi üçün məscidə aid olan mədrəsə tikilmişdir. Məscid və mədrəsədən bir az aralı Mirzə Sadiqin qardaşı Mirzə İbrahimin adını daşıyan karvansara və buxana inşa edilmişdir. Mirzə İbrahim bu tikililərin inşası zamanı müstövfiül-məməlek, yəni maliyyə vəziri olmuşdur.

Sonra birlikdə qapısının üstü rəngarəng kiçik bişmiş kərpiclərlə bəzədilmiş bir məscidi görməyə getdik. Məscidin qarşısında gözəl bir bağ vardı. Kiçik gözəl məscidin hər iki minarəsi yuxarıda qeyd olunan bişmiş kərpiclərlə bəzədilmişdi. Məscidin yanında yerləşən divan binasının 2 bürcü ilə məscidin minarələri bir harmoniya təşkil edirdi. Bağın havasını sərinlətmək üçün məscid və divanxananın qarşısında böyük çeşmə axırdı. Yaxınlıqda eyni cah-cəlalə sahib başqa bir gözəl kiçik məscid də mövcud idi.

Oradan müstəvfi Mirzə İbrahimin oğlu Mirzə Tahirin sarayına baxmağa yollandıq. Mirzə Tahir (İranın 4 əsas vilayətlərindən biri olan) Azərbaycanın hakimi, atası isə əksər vilayətlərin maliyyə məsələlərinə cavabdeh məmur idi. Gildən tikilmiş və qarşısında güllər əkilmiş saray kiçik görünürdü. Ancaq onun içərisi təntənəli olub bəzədilmişdi. Həyətdə bir-birinin içində bağlar, uca fəvvarəli hovuzlar, sıx ağaclar, müxtəlif güllüklər, xüsusi hərəmxana binası vardı. Sarayın xarici görünüşünün adiliyi

ilə daxilindəki cah-cəlal təsəvvürə sığmırdı. Bağın bir tərəfində divan binası yerləşir. Vəzir həftədə bir neçə dəfə özü şəxsən bu binada şikayətlərə baxır. Divanın tikintisi hələ tam başa çatmayıb. Onun girişində mərmərlərlə bəzədilmiş 11 enli pillə, pillələrin hər iki tərəfində nəfis ağ mərmərdən işlənmiş kiçik hovuzlar mövcuddur. Sarayın inşasında hər baxımdan səliqə-səhman, yüksək memarlıq, zəriflik və diqqət, eləcə də böyük məsrəf nəzəri cəlb edir. Qış otaqlarının qarşısındakı eyvanlarda qızılı və lacivərd rənglərdə rəsmlər çəkilmiş və bəzək işləri görülmüşdür.

Daxili həyətlərdən birində gözəl aynalı bir otaq mövcuddur. Onun təkcə divarları deyil, hətta sobasının üstü də ayna parçaları ilə bəzədilmişdir. Günəşin şüaları düşəndə bu aynalar ecazkar və valehedici bir mənzərə yaradır. Bütün otaqların döşəməsi bahalı xalılarla döşənmişdir. Bəzi zalların ortasında yayda sərinlik yaratmaqdan ötrü mərmər hovuzcuqlar inşa edilmişdir. Bütün bu gözəlliklər və təntənə Mirzə Tahirin zövqündən və səliqəsindən xəbər verirdi.

Meydanın bir tərəfində Mirzə Tahir tərəfindən tikdirilmiş iki karvansara var. Onlardan hər ikisinin binası memarlıq baxımından gözəl və maraqlıdır. Karvansaralardan biri hazırda zərxbana kimi fəaliyyət göstərir.

Mirzə Tahirin şəhərin müxtəlif yerlərində kiçik bağları var. Onlarda Avropadan gətirilmiş ağac növləri becərilir.

Mirzə Tahirin sarayının qonşuluğunda vəzirin əmisi Mirzə Sadiqin və atası Mirzə İbrahimin evləri yerləşir.

Karvansara və zərxbanaya baxmaqdan qayıdanda Qeysəriyyə adlı başqa bir mötəbər binaya da tamaşa etdik. Bu tikilinin hündür və böyük bir günbəzi var. Bura böyük tacirlərin alver etdikləri yerdir. Qeysəriyyədə ən nəfis malları tapa bilərsiniz. Qeysəriyyədən sonra birbaşa zərgərlər bazarı başlayır. Zərgərlər bazarının bişmiş kərpicdən tikilmiş çoxsaylı günbəz və tağları vardır.

IV gün dar ağacının olduğu, edam və cəzaların həyata keçirildiyi meydandan keçəndə bir neçə çadralı qadın gördüm. Onlar dar ağacından sallanan cəsədlərin altından keçirdilər. Məlum

oldu ki, bu avam qadınlar uşaqları olsun deyə, bu hərəkəti edirlər. Əlbəttə, bu iş üçün mirqəzəbin (*cəllad-tərcüməçi*) dar ağacının yanında dayanmış şagirdinə pul da verirlər. Əgər öz gözümlə görməsəydim, cəsədin onları hamilə edəcəyinə inanan qadınların varlığına əsla inanmazdım. Belə qadınların rəvac olan başqa bir inanclarına görə, onlar kişi hamamından axan kanalizasiya suyunun üzərindən bir neçə dəfə o tərəf-bu tərəfə atlasalar, tezliklə hamilə qala bilərlər. Bu qadınların hamamın çirkli suyundan hamilə qalmaları mümkündür, ancaq cəsədin altından keçməklə hamilə olmaları mümkün olan şey deyil. Mən belə düşünürəm.

Təbrizdə kişilərin çoxu saqqal və bığ saxlayır. Ancaq saqqal və bığ saxlamağı sevməyənlər onları ülgüclə qırmaq əvəzinə tüklərini bir-bir çıxarırlar. Qadınlar da bu ağırlı işi görürlər. Türklər artıq tükləri xüsusi dərmanın vasitəsi ilə aradan qaldırırlar. Ancaq bəzilərinin düşüncəsinə görə, tüklərin belə yox edilməsi dərini korlayır və kobudlaşdırır.

Təbrizin 3 milliyində qızıl mədəni var. Ancaq çıxarılan qızıl öz istehsal xərcini ödəmədiyindən bu mədən işlək deyildir. Həmin ərazinin 4 milliyində isə mis mədəni mövcuddur. Oradan çoxlu mis çıxarılır və bu mədən padşah xəzinəsinə xeyli gəlir verir.

Bir neçə gün idi ki, Təbrizdə İsfahana yola düşəcək bir gürcü yüzbaşını gözləyirdim. Sonunda Təbriz şəhərinə yaxşı bələd olan və şəhərin əyan-əşrəfi ilə yaxından tanışlığı olan fransız keşişləri ilə at belində yola çıxdım. Şəhərin 10 milliyində bir dağın döşündə gözəl, ancaq istifadəsiz bir körpü gördüm. Çünki onun altından su axmırdı. Dedilər ki, bu körpünü şöhrətpərəst bir ruhani Şah Abbasın yolu üzərində tikdirmişdir. Şah Abbas bura gələndə bu körpü haqqında məlumatı olmadığına görə onu saldıranı soruşmuş və həmin ruhanini onun hüzuruna gətirmişlər. Ruhani demiş ki, mən şahın hüzuruna müşərrəf olmaq üçün bu körpünü saldırdım.

Körpünün 2 milliyində bir dağın başında uçmuş qədim bir məscid, ondan aşağıda isə qala və məbədin qalıqları gözə dəyir. Guya, onları Osmanlı türkləri saldırmış, iranlılar isə dağıtmışlar.

III FƏSİL. TƏBRİZDƏN QUMA SƏFƏR

Axşam çağı monastra qayıdarkən öyrəndim ki, yüzbaşı gürcü Təbrizə yetişmişdir. Molaşı ilə birlikdə tələm-tələsik yüzbaşının qaldığı evin qapısına getdik. Yarım saatdan sonra yüzbaşı evdən çıxdı. O, əksəriyyəti silahsız olan 12 nəfər müşayiətçisi ilə ata mindilər və yola düşməyə hazır oldular. Adətən, yüzbaşılar belə səfərlərdə şah xəzinəsindən 100 əsgərin qoruma xərcini alırlar, lakin onlar məsrəflərin azaldılması və özlərinə bir şey qalmasından ötrü özləri ilə yalnız müəyyən miqdar silahlı mühafiz götürürlər. Xülasə, bütün gecəni iki dağ silsiləsi arasındakı daşlı yolla yol getdik. 7 saatdan sonra Təbrizin 20 milliyindəki Şah Səfi zamanından qalma Şəbli karvansarayına yetişdik. Karvansaranın binası çox gözəl və möhkəm idi. Eyni zamanda təqribən 100 müsafir öz adamları ilə burada istirahət edə bilərdi. Təbriz və İsfahan, eləcə də Urmiya və İsfahan arasında məsafə böyük olduğundan belə böyük təchizatlı karvansaralara dəfələrlə çox ehtiyac var. Bu regionda yol nəzarətçiləri hər ata görə 1 abbası haqq alırlar. Ancaq biz möhtərəm yüzbaşı ilə birlikdə olduğumuza görə bizdən bir şey almadılar.

Əvvəl uca bir dağa qalxdıq, sonra içərisində vəhşi ördəklərin olduğu böyük gölün yerləşdiyi düzənliyə doğru aşağı endik. Burada yol iki tərəfə ayrılır. Biri üzüyuxarı Ərdəbilə tərəf gedir. Göl bu yolun sağ tərəfində yerləşir. Adıgedən yol Ərdəbildən Qəzvinə, oradan da İsfahana uzanır. Gölün sağ tərəfindən keçən və düz olan ikinci yol isə Qum, Kaşan və İsfahana gedir.

Biz ikinci yolu tutduq və məhsuldar torpaqlara sahib kəndlərin arası ilə 10 mil qət etdikdən sonra günorta radələrində Hacı Ağa qəsəbəsinə çatdıq. Bu qəsəbədə də yaxşı bir karvansara var. Mən və Molaşı bir türkün evində mənzil tutduq. Bu fəsildə İranda gecələr çox soyuq olur. Halbuki gündüzlər hava isti və demək olar ki, bu fəsildə İtalyada olduğu kimidir.

Bütün şənbə gününü bu qəsəbədə istirahət etdik. Yola çıxmaq üçün axşamın sərinini gözləyirdik. Bu arada mənim atım

yaxşı cilovlanmadığından çölə doğru götürüldü. Mən az qala ondan ümidimi tamamilə itirmişdim. Xoşbəxtlikdən atlılardan biri sürətlə şığıyaraq onu tutub gətirdi. Axşama yaxın yola çıxdıq. Çoxlu eniş-yoxuşdan keçdik. Birdən güclü yağış yağmağa başladı və bir neçə saat davam etdi. Hava elə qaraldı ki, yolu azdıq. Axırda yolu tanıyan bir bələdçinin köməyi ilə Gilək adlı bir karvansarayaya yetişdik.

Yolda atımla birgə bir çalaya düşmüşdüm. Bütün bədənım və əşyalarım islanmış, hətta tapançalarımın biri sınımışdı. “Gilək” karvansarasında bir az dincəldikdən sonra yolumuza davam etdik və 2 mil yol getdikdən sonra daşdan inşa edilmiş “Tutlar” karansarayına çatdıq. Bu karvansara əvvəl gördüyümüz karvansaraların əksinə olaraq, bişmiş kərpicdən deyil, tamamilə daşdan tikilmişdi.

İrənin bütün yollarında yaxşı və təchizatlı karvansaralar tikilmişdir. Onlar bir-birindən təqribən 4 mil məsafədə yerləşir. 8 mil yol getdikdən sonra Qaraçəmən qəsəbəsinə yetişdik. Bütün gecəni əyri-üyrü, yenişli-yoxuşlu yollardan keçdik. Yolun kənarları əkin sahələri və bağlarla örtülmüşdü. Şübhəsiz ki, məhsuldarlıq baxımından Osmanlı-İrən sərhəddindən bura qədər heç bir yer bu məntəqə ilə müqayisə oluna bilməz. Xüsusən, bu fəsildə ərazinin belə yamyaşıl olması təəccüb doğururdu. Burada həyat məsrəflərinin səviyyəsi çox aşağıdır. Hər kəz 30 peşiz (metal xırda pul) xərcləməklə rifahlı bir həyata sahib ola bilər. Ancaq yer bir az bərkdir. Onu şumlamaq üçün kotana ən azından 4 öküz bağlamaq lazımdır. Burada, adətən, yeri şumlamaqdan ötrü bir oğlan uşağı kotanı darta qabaqdakı öküzlərdən birinə minir və əlindəki çubuqla onları idarə edir.

Yüzbaşı səmimiyyətlə məndən xahiş etdi ki, şam yeməyini onunla birlikdə yeyim. Bu dəvətə təəccübləndim. Çünki iranlılar katoliklərlə birlikdə yemək yeməkdən qaçınırlar. Onlara görə, katoliklərin əlinin dəyməsi yeməyi murdarlayır. Ancaq yadıma düşdü ki, yüzbaşı əvvəllər xristian olmuş, sonradan islamı qəbul etmişdir. Ona görə də islam inanclarına o qədər də bağlı deyildir. Şam yeyərkən yüzbaşı özünün bir gürcü şahzadəsinin oğlu

olduğunu söylədi. Düşmənlərinin fitnəsi üzündən son vaxtlara qədər Təbrizdə zindanda əl-ayağı və boğazı zəncirdə saxlanılmış. Padşahın lütfü ilə əfv olunub və onun hüzuruna müşərrəf olmaq və 14 il bundan qabaq paytaxta getmiş və orada zərbxana işlərinə baxan qardaşını görmək üçün İsfahana gedir. Ancaq başqalarının dediyinə görə yüzbaşının zindana salınması və zəncirə vurulmasının səbəbi bir neçə erməni qəsəbəsində bulaşdığı yaramaz işlər, zülm və haqsız tədiyyələr olmuşdur. Yüzbaşı ilə bir çox şeylər, o cümlədən hətta şah haqqında söhbət etdik. Yüzbaşı dedi ki, indiki şah çox güclüdür, hətta asanlıqla Osmanlının bir çox şəhərlərini ələ keçirə bilər. Ancaq əfsuslar olsun ki, bu fürsətdən istifadə etmir və hərəmxanasında eyş-işrətlə məşğuldur.

Axşama yaxın yenidən atlara mindik və 7 saat ərzində çoxsaylı məhsuldar topraqlardan, abad və sıx əhalili kəndlərdən, o cümlədən, Yüzbaşının sahibi olduğu yaşayış məskəninə keçdikdən və 21 mil yol qət etdikdən sonra şam yemək və istirahət etməkdən ötrü bir dərənin ortasında yerləşən bir türkmən kəndində atlardan endik. Yüzbaşı mənə olan ehtiram və hörmətini davam etdirirdi. Bu dəfə də o, mənə yeməyə dəvət etdi. Qasıq əvəzinə öz əlləri ilə mənim və Mələşinin boşqabına düyü qoydu. Bu hərəkət İranda tamamilə təbii və ədəbli hesab olunur. Halbuki, əksinə, Avropada bu hərəkət böyük ədəbsizlik və görgüszüzlük sayılır. İran yeməyi böyük bir qab düyüdən-plovdan və böyük bir qab ətdən təşkil olunur. Süfrə başında daha böyük və nüfuzlu şəxs başqalarının qabına yemək qoyur. Yeməkdən sonra yüzbaşı özünün əl ağacını yuxarı qaldırdı və xidmətçi onun əllərini yuması üçün isti su gətirdi. Belə bir şeyiə yayılmışdı ki, guya, mən xristian dövlətlərindən birinin şahzadəsinin səfiriyəm və xəbər vermədən səyahətə çıxmışam. Buna görə də qəsəbənin bir neçə sakini mənim görüşümə gəlmişdi. İranlılar bu cür şeylərə tez inanırlar. Onlar əlində məktub olan hər kəsi səfir hesab edirlər. Əlində rəsmi kağız olan və İran padşahına hədiyyə aparan hər kəs İran sərhədinə daxil olduqdan sonra əyalətlərin hakim və ya xanları tərəfindən qəbul edilir və onlara hər cür ehtiram və iltifat göstərilir və şah xəzinəsinin hesabına mərkəzə yola salınır. Buna görə də xarici

tacirlərin çoxu bu hiyləyə əl atırlar ki, çapovulçulardan¹⁴ canlarını qurtarsın, gömrük və yol nəzarəti rüsumlarından azad olsunlar.

Burada xəbər gəldi ki, ehtiyatı əldən verməyək, öz əşya və mallarımızdan muğayat olaq. Çünki Miyanə şəhərinin əhalisi şahın onlara qoyduğu vergilərdən təngə gəlib və əlacsızlıqdan şəhəri tərk edərək yollarda qaçaqçılıq və yol kəsməklə məşğuldur.

Əlbəttə, bizə də hücum edə bilərdilər. Çünki əvvəl də deyildiyi kimi, yüzbaşının adamlarından bəziləri silahsız idi.

Günün qalan hissəsini bir iranlının evində keçirdik. Axşama yaxın yola çıxdıq. Günəş batandan 1 saat sonra şiddətli yağış başladı. Hava elə qaraldı ki, yolu azmamaq üçün bələdçi və fanara ehtiyac oldu. 3 saat yol getdikdən sonra yüzbaşının istəyi ilə kiçik bir çayın kənarında dayandıq. Günəşin çıxmağına 2 saat qalmış öz yolumuza davam etdik, məhsuldar dağ, çöl və dərələrdən keçdik, 5 saat müddətində 15 mil yol getdikdən sonra Miyanə qəsəbəsinə çatdıq. Bataqlıq bir ərazidə yerləşən bu güllü-çiçəkli qəsəbə viranədən başqa bir şey deyil. Bir kimsə gözə dəymir. Biz burada yalnız 2 nəfər yol nəzarətçisi ilə rastlaşdıq. Onlar da yüzbaşının qorxusundan bizdən bir şey istəmədilər.

Miyanədə bir yeni və bir viranə karvansara gördük. Miyanə yamyaşıl bir düzdə yerləşdiyi üçün onun bir gün yenə də abad və sıx əhalili bir qəsəbəyə çevriləcəyinə şübhə yoxdur.

Bu qəsəbənin 4 milliyində böyük Miyanə çayının sonu ensiz və dərin olan 4 qolu üzərindən at üzərində keçdik. Ancaq qışda buradan at üstündə keçmək məsləhət görülmür. Qışda buradan dəvə üstündə keçilməlidir. Qədimdə burada çayın üzərində 30 tağlı körpü inşa edilmişdir. Hazırda ondan 6 göz qalmışdır. Daha sonra Kaplankuh adlı bir dağa çatdıq. İsfahana qədər bu ucalıqda dağ görmədik. Onun ətəkləri uzun idi və tədricən Qızılüzən çayına qədər uzanırdı. Qızılüzən çayının üzərindəki 3 tağlı gözəl körpü yenicə inşa olunmuşdu. Bu çaydan suvarma məqsədi ilə çoxlu sayda kanallar çəkilmişdi. Qızılüzən

¹⁴Çapoyulçu (çapovulçu)-yolkəsən, qaçaq, quldur

çayı Gilan vilayətindən keçdikdən sonra Qəzvin (Xəzər) dənizinə tökülür.

Dövlətin bu dağın ətrafındakı qəsəbələrdən heç bir gəliri yoxdur. Çünki bu ərazilərin hamısı Ərdəbil məscidinin vəqf əraziləridir. Bu məsciddə İranın bir çox şahları və böyükləri, o cümlədən Şeyx Səfi basdırılmışdır. Şeyx Səfi müqəddəs bir şəxsiyyət olmuşdur. İranlılar dəstə-dəstə onun qəbrini ziyarətə gəlirlər. Adıgedən məscidin ildə 80 min qızıl lirə gəliri olur. Bu gəlir yoxsul kimsələr və ətrafda yaşayan və məscidə baxan və onu qoruyan ruhanilər arasında bölünür.

Yuxarıda qeyd etdiyim körpünün yaxınlığında böyük bir qayanın üzərində bir saray görünür. Yüzbaşının sözlərinə görə, bu alınmaz qalanın banisi bir vaxt şəhərin və bu bölgənin sahibi olmuş bir qadındır. 11 saat ərzində dayanmadan yabanı tikanlardan başqa bir şeyin olmadığı ucsuz-bucaqsız səhrada 33 mil yol qət etdik və günortaya az qalmış bir təpənin üzərində yerləşən Sən Malava, yəqin ki, Camalabad karvansarayına çatdıq. Karvansaranın 7 gözəl bürcü öz gözəlliyi ilə onu uzaqdan möhkəm bir qalaya bənzədirdi. Təpənin ətrafında çoxlu kəklik vardı. Onların rəngi Avropa kəkliklərinin rəngindən bir az fərqlənirdi.

Bu yolun yolçularının təhlükəsizliyi heç cür təmin olunmur. Yolçular ya oğru və ya yolkəsənlərə, ya da əyalətdən əyalətə şah fərmanlarını aparan çaparlara rast gəlirlər. Onların at və malları şəxsi ehtiyacların qarşılınması üçün ya hökumətin, yaxud da şahzadələrin qərarı ilə əllərindən alınır və qəsb edilir. Bu at və mallar 2-3 gündən sonra qaytarılsa da, yolçular yollarda səfil-sərgərdan olurlar.

Ərazinin odabaşısı¹⁵ tərəfindən bizim gəlməyimizdən xəbərdar edilmiş yol nəzarətçiləri axşama yaxın özlərini karvansaraya çatdırdılar. Ancaq yüzbaşına görə cürət edib bizdən bir şey ala bilmədilər. Lakin, güya, vəzifələrini qüsursuz icra etdiklərini göstərmək üçün mən və Məlaşiyyə görə yüzbaşından yol

¹⁵ *Odabaşı-şah və ya xan sarayı xidmətçilərinin başçısı*

haqqı istəsələr də, xoşbəxtlikdən o, kobud şəkildə onlara rədd cavabı verdi. Yol nəzarətçiləri əliboş geri döndülər.

Çərşənbə günü axşam 2 saat yol getdikdən sonra yenə göy guruldadı, şimşək çaxdı və yağış başladı. Bu şəraitdə hərəkət edərək Günəşin çıxmasına 2 saat qalmış bişmiş kərpicdən tikilmiş möhkəm bir karvansarayla çatdıq. Onun hər küncündə bir bürc ucaldılmışdı. Biz yolumuza davam etdik. 5 saat yarım müddətində 15 mil yol qət edərək istirahət etmək üçün dayandıq. İstirahətdən sonra yola çıxıb 7 saat yarım ərzində 25 millik quru və şoran yolu arxada qoyduq və günortaya 2 saat qalmış Nuhba (*yəqin ki, Nikbə-tərcüməci*) kəndinə yetişdik və “Nikbə” karvansarasında yer götürdük.

Təkrarçılıqdan qaçmaq üçün xatırladıram ki, bir-birinə bənzəyən belə gözəl və möhkəm karvansaralar İranın bütün yollarının üzərində inşa olunmuşdur. Onlarda boyhaboy otaqlar yerləşir. Gözəllik, harmoniya və möhkəmlik baxımından bu karvansaraları Avropanın ən yaxşı binaları ilə bir tutmaq olar.

Karvansaralarda yolçuların heyvanları üçün çoxsaylı tövlələr mövcuddur. Hər bir axurun üstündə qatırçının yatması üçün kiçik bir yer var. “Nikbə” karvansarasının dörd küncündə gözəl bürclər tikilmişdir. Karvansaranın qarşısındakı zərif mərmər lövhə üzərində binanı tikdirənin və bənnanın adları ərəb əlifbası ilə həkk edilmişdi. Belə karvansaralar, adətən, böyük və zəngin insanlar tərəfindən yolçulara ehsan və kömək məqsədi ilə tikdirilir.

Bütün cümə ertəsi bu yerdə istirahət etməklə keçirdik. Gecənin yarısında yola düşdük. Əlində əl fanarı olan bələdçiye baxmayaraq, yenə də yolu itirdik. Axırda ulduzlara görə yolu tapdıq və 8 saat boyunca 24 mil yol qət etdikdən sonra güllü-çiçəkli Zəncan şəhərinə yetişdik. Şəhərin böyük gil evlərinin tikintisində səliqə-səhmana və harmoniyaya diqqət edilməmişdir. Ancaq gözəl bağlarda gül, tərəvəz, meyvə və Təbrizi adlı sənaye ağacları bol idi. Sənaye ağaclarına ehtiyacı olanlar bu bağlara üz tuturdular. Bu yol boyunca Zəncandan başqa ağaclı bir məntəqə görmədik. Ağac və odunun az olduğuna görə yerli əhali yayda malın zibilini Günəş altında qurudaraq ondan yanacaq (*kərmə-*

tərcüməçi) kimi istifadə edir. Burada insanların çoxunun əlində “əl ağacı” deyilən xüsusi çubuq olur.

Bu gün Sultaniyyə şəhərinə tərəf getmək istəyirdik. Ancaq özümüzün və atların yorğunluğu və qızmar günəş buna imkan vermədi. Naçar bağçası və zülal çeşməsi olan bir çayxanada düşdük. Yenə də yol gözətçiləri peyda oldular. Ancaq yüzbaşının qorxusundan cürət edib bizdən bir şey istəmədilər. Axşam yeməyindən sonra atlara mindik, burada bizə qoşulan 10 nəfər Osmanlı süvarisi və 2 nəfər şah əsgəri ilə birlikdə Sultaniyyəyə yollandıq. 9 mil yol qət etdikdən sonra kiçik “Dizə” karvansarasının qarşısından keçdik və 15 mil keçdikdən sonra 1694-cü il noyabr ayının 26-da şənbə günü səhər açılarkən Sultaniyyə şəhərinə çatdıq. Bu şəhər keçmişdə dəfələrlə paytaxt olmuş, indi isə onun binalarının və saraylarının qalıqları qalmışdır. Əgər əmir Teymur tərəfindən dağıdılmasaydı, yəqin ki, öz cah-cəlalını qorumuş olardı. 3 böyük məscidin rəngli kaşılarla bəzədilmiş divarları və bürcləri indi də göz oxşamaqdadır. Məscidin qarşı tərəfi və ətrafındakı iki bürç tamamilə salamatdır. Onlardan birinin kümbəzi öz qeyri-adi hündürliyü ilə incəsənətin şah əsərlərindən biri sayılır. Sultaniyyə şəhəri şərqdən qərbə uzanan bir çöldə salınmışdır. Şəhərin radiusu təqribən 3 milə bərabərdir. Onun ətrafını bir neçə mil məsafədə bağlar və əkin sahələri tutur.

Sultaniyyə şəhərinin ətrafında çoxsaylı gil evlərin qalıqları mövcuddur. Şəhər bazarı uzun bir küçədən ibarətdir. Bazarın qurtaracağına isə karvansara yerləşmişdir. Ətrafdakı bataqlıqlar şəhərin havasını korlayır. Şəhər və onun ətrafı bir xan tərəfindən idarə olunur. Sultaniyyə şəhəri bizim yolumuzun üstündə deyildi. Bizim yolumuz Qum yolu idi və Sultaniyyədən xeyli aşağıdan keçirdi. Bu yol üzərində İsfahan karvanlarına məxsus karvansara vardır. Ancaq yüzbaşının Sultaniyyədə zəruri işi olduğu üçün onunla birlikdə bu şəhərə gəldik.

Bu arada yol nəzarətçiləri peyda oldular. Onlar əvvəl Məlaşiyyə ilə idilər və yol haqqı tələb etdilər. Lakin Məlaşi özünü gürcü və yüzbaşının adamlarından biri və məni Fransa padşahının

elçisi kimi İsfahana şahın hüzuruna gedən nümayəndə kimi təqdim etdi. Bununla belə əgər yüzbaşı kimi möhtərəm bir şəxs olmasaydı, yol nəzarətçiləri bizdən əl çəkməyəcəklərdi. Yüzbaşı ilə birlikdə olmağımız bizi yol boyu bütövlükdə 15 qızıl sikkə dəyərində yol haqqı verməkdən qurtardı.

Gecədən 2 saat keçənə qədər Sultaniyyədə qaldıq. Bəzi quldurların meydana çıxması ilə yollarda təhlükə artdığından, bu müddət ərzində mən yüzbaşının tapançalarının təmiri və təmizlənməsi ilə məşğul oldum. İş bitdikdən sonra biz yola düşdük. Məhsuldar ərazilərdən keçdik. Xoşbəxtlikdən heç bir xoşagəlməz hadisə baş vermədi. Allah eləməsin, bir hücumla məruz qalsaydıq, yüzbaşının qundaqları olmayan ağır tüfəngləri ilə özümüzü necə müdafiə edəcəyimizi anlaya bilmirdim. Belə ki, mən nə qədər çalışsam da, onlardan birini yerdən qaldıra bilməmişdim. 3 saatlıq yoldan sonra “Alaçuper” (*yəqin ki, Alaçəpər-tərcüməçi*), daha sonra isə “Talış” karvansarasından keçdik və iki silsilə dağın arası ilə fasiləsiz 10 saat müddətində 28 mil yolu arxada qoyandan sonra bazar günü Habara çatdıq. Adət üzrə, Xürrəmdərədən keçməli idik. Ancaq bu yol daha yaxşı və rahat idi. Qədim Habar şəhərindən geniş gil divarların əhatə etdiyi böyük bağların arasından keçən dalandan və hündür Təbriz ağaclarından başqa bir şey qalmamışdı. Bu şəhərdə ilk dəfə alma, armud, gilə və albalı kimi meyvələr gördüm. Eləcə də çoxsaylı qızıl güllər gözü dəyirdi. Mən gözdən uzaq xaraba bir şəhərdə belə güllərin ola biləcəyini təsəvvür etmirdim.

Çoxlu soyuq otaqları olan kiçik və yoxsul bir karvansarada yer götürdük. Karvansaranın yaxınlığında əsas hissəsi, xüsusən eyvanı uçmuş köhnə bir məscid vardı, onun ortasından saf bir çeşmə axırdı. Bu şəhər tamamilə viran qalmışdı, burada kimsə yaşamırdı. Sanki, yaxşı qalmış ölü bir şəhər idi. O, müxtəlif ağac və güllərin çoxluğundan daha çox meşəni xatırladırdı.

Gecədən 2 saat keçmiş yenidən atlara mindik və yüzbaşının yerli tanışlarından iki nəfərlə birlikdə yola düşdük. 18 mil yol getdikdən sonra çoxlu bağlarla əhatə olunmuş Parsein adlı qəsəbəyə yetişdik. Burada yolçuların istirahəti üçün çox yaxşı bir

karvansara vardı. Karvansarada 50 nəfər silahlı əsgər və çaparla hərəkət edən nəcabətli bir iranlı ilə görüşdük. Bura məhsuldar bir məntəqə olduğundan abad idi və çoxlu əhali yaşayırdı. Lakin bir az aralıda tamam susuz, ot-ələfsiz və becərilməyən ərazilər yerləşirdi. Burada 1000 atı olan və Ərdəbildən Təbrizə gedən bir karvan da gördüm. 6 saat müddətində 26 mil yol getdikdən sonra Xirə kəndinə daxil olduq və kiçik karvansarada yer götürdük. Yaxınlıqda dağılmağa doğru gedən başqa bir böyük karvansara da var idi. Buranın suyu pis dadırdı və içməyə yaramırdı. Bu vəziyyət bizə Zəncanın, Sultaniyyənin və Habarın içməli sularını təəssüf hissi ilə xatırlatdı. Düşdüyümüz kənd keçmişdə abad bir məntəqə olmuş, indi isə dağılmağa doğru gedirdi. Ancaq kənddə əla meyvələr və şərab vardı.

Bazar ertəsi 18 mil yol qət edəndən sonra ay işığında Saxava və ya Sakzava adlı kiçik, lakin çox ürəkoxşayan bir kənddə atlardan endik. Bu kəndin qozu çoxluğu və gözəlliyi ilə məşhurdur.

İkinci gün ətraf səhralarda gözəl bir vəhşi heyvan gördük. Guya, onun ləzzətli əti varmış. İranlılar onu ceyran və ya qəzal adlandırırlar. İtalyada belə heyvan yoxdur. Onun dərisi maralın dərisi kimidir və o, tazi itindən daha sürətli qaçır. Bu heyvanlar gecələr otlamaq üçün dəstə ilə səhraya gəlir, gündüzlər isə dağa qayıdırlar.

5 saat müddətində 12 mil yol keçməklə Qarasəng kəndinə yetişdik. Burada sıx ağacların altında arxın kənarında bir neçə saat istirahət etdik. Buranın sərin və təmiz havası bizə ləzzət elədi. İranlılar axar suyu olmayan yerdə yaşaya bilmirlər. Doğrudan da, axar sular yaşayış məskənlərinin ətrafını yaşıllaşdırır. Dayandığımız yerdə də çoxlu sayda meyvə ağacları mövcuddur. Daha sonra yemək verilməsi üçün xüsusi olaraq inşa və vəqf olunmuş bir evə getdik. Axşam yeməyindən sonra ərazinin bizim gəlişimizdən xəbər tutmuş yol nəzarətçiləri mənim qaldığım otağa gəldilər. Paltarlarımın içində Fransa istehsalı olan dəri şalvar var idi. Onu ata minməkdən ötrü almışdım. Bu şalvar yol nəzarətçilərinin diqqətini cəlb etdi. Onlardan bəzisi elə güman

edirdi ki, şalvar holland mahutundan tikilmişdir. Mənim sənətimi və işimi Məlaşidən soruşdular. Məlaşi məzələnərək mənim pəhləvan olduğumu söylədi və dedi ki, gülşərkən bu şalvarı geyinir. Yol nəzarətçiləri dedilər ki, indiyə kimi belə arıq pəhləvan görməmişlər. Məlaşi dedi ki, zorxanaya (*küştü və güləş oyunlarının keçirildiyi yer-tərcüməçi*) çox getməkdən və həddən artıq idmanla məşğul olmaqdan bu hala düşmüşdür.

Bu zarafat işi o yerə çatdırdı ki, kəndlilərdən bir neçəsi mənimlə güləşmək istədilər. Məlaşi dedi ki, sabah səhər gəlin və bu pəhləvan sizə indiyə qədər görmədiyiniz maraqlı idman nümayiş elətdirsin. Ancaq bir kimsənin qanına bais olmamaq üçün güləşməkdən çəkinir. O, İsfahana şahın hüsuruna gedir ki, onun tapşırıqlarını icra eləsin.

Biz bu zarafatları edən müddətdə yüzbaşının xidmətçiləri quzu kababını və axşam yeməyini hazırladılar. Məlaşini gürcü və məni pəhləvan kimi qəbul edən yol nəzarətçiləri bizdən bir dinar belə almadan çıxıb getdilər. Diqqətə alınmalıdır ki, İsfahan yaxınlığındakı yol nəzarətçiləri Azərbaycanda olanlar kimi üzlü və tamahgir deyillər. Onlar, xüsusən, İsfahana gedən xaricilərlə bəd rəftar etməyə cürət etmirlər.

Axşama yaxın yenidən atlara mindik, 6 saat müddətində sürətlə hərəkət edərək 20 mil yol getdik və “Rəqayib” karansarasına yetişdik. Bu karvansara səhranın ortasında yerləşsə də, çox möhkəm və dayanıqlı tikilmişdir. Onun qarşısında böyük bir sütun vardı, bir tərəfində isə bürc inşa olunmuşdu. Biz öz yolumuza davam etdik. 4 saat müddətində 12 mili arxada qoyaraq dincəlmək üçün “Köşki-rah” karvansarasında düşdük. İkinci gün Donuk qəsəbəsinə yetişdik. Burada İsfahana aparan iki yol birləşir və tək yol şəklində davam edir. Buradan 3 mil aralıda Ərdəbil-Qəzvin yolunun üstündə bir karvansara gördük. Başqa karvansaraların əksinə olaraq, bu karvansarada otaqların heç birinin qarşısında eyvan yox idi. Onlar otaqdan daha çox daxməyə bənzəyirdilər. Ola bilsin ki, bunu ona görə etmişdilər ki, müsafirlər sərin havadan daha çox istifadə etsinlər. Bu körpəcdən tikilmiş və möhkəm karvansaranın giriş qapısının üstündəki kitabədə onu

tikdirənin və bənnasının adları yazılmışdı. Karvansaranın yaxınlığında içməli suyu olan bir çeşmə də mövcud idi. Mən burada başa düşdüm ki, İranda səfər etmək nə qədər ucuzdur. Əvvəla, bu ölkədə heyvan kirayəsi və ot xərci çox aşağıdır. İkincisi, səfər zamanı çörək, peynir, kefir və qatığa qənaət edilir. İran çörəkləri çox nazik və dadsızdır. Onu kefirin suyunda isladır və bəzən də ona suda bişmiş bir ovuc düyü əlavə edirlər.

Mən bu yeməklərə adət etmədiyimə görə qənaət edə bilmirdim və yolda məcbur olub ehtiyat üçün bir miqdar quzu əti, yumurta, şərab, araq və digər ərzaq malları götürmüşdüm. Yüzbaşı da bəzən mənim ehtiyat ərzaqlarımdan istifadə edirdi. O, xüsusən quzu kababını, şərab və araqı çox xoşlayırdı. Bu yollarda az tapılan şeylər odun və yanacaq məhsullarıdır. Kəndlilər yanacaq üçün təzək və quru peyindən istifadə edirlər. Bu məntəqədə üzüm kifayət qədərdir. Ancaq kəndlilər yaxşı şərab istehsalını və onun saxlanması bilmirlər.

Səhər vaxtı İsfahandan gələn piyada bir qasidlə qarşılaşdıq. O, kəmərinə 6 kiçik zınqrov bağlamışdı ki, onların səsini eşidənlər yoluna çıxmasınlar. Zınqrovlar həm də onu yolda yuxulamağa qoymurdular. Belə deyirdilər ki, şahzadələrin qasidləri öz vəzifələrinə görə kəmərlərinə 12-yə qədər zınqrov bağlayırlar.

Yüzbaşı nəcib bir insan idi. Böyükrlə məsləhətləşib yolu və onun qaydalarını yaxşı mənimsəmişdi. Hər zaman yemək üçün mənim otağıma gəlirdi. Halbuki bunun üçün mənə minnət qoya bilərdi. Ancaq o, çox təvazökarlıq və səmimiyyət göstərir, mənə təşəkkür və minnətdarlıq edirdi. Bir gün mən yaxşı bir atı almaq istəyirdim. Onun da bu atı almağa meyli var idi, ancaq o, bunu biruzə vermədi və atı mümkün qədər ucuz almağıma kömək etdi.

Çərşənbə günü axşama yaxın atlarımızı mindik və yola düşdük. Hava isti, təmiz və işıqlı idi. 4 saat ərzində 12 mil yol getdik, 1 karvansaranın qarşısından keçdik. Daha 10 mil irəlilədik və Savə şəhərinə yetişdik, çiy kərpicdən tikilmiş bir karvansarada yer götürdük. Savə şəhəri susuz və bitkisiz bir səhranın ortasında yerləşir. Onun ətraf kəndlərində də tərif ediləsi elə bir şey yoxdur. 4 mil uzunluğunda gil hasar şəhəri əhatə edir. Şəhərin əksər hissəsi

viranədir. Onun bir kənarında yerləşən təpənin üzərində istehkam qalıqları gözə dəyir. Qeyd edildiyi kimi, ətraf kəndlərin də çox məhsulu olmur. Kəndlərdəki evlərin zahiri görünüşü onların sakinlərinin yoxsulluğunu kifayət qədər nümayiş etdirir.

İyul ayının 1-də, həftənin cümə axşamı 5 mil yol qət etdikdən sonra bir qalanın xarabalıqlarının önündən keçdik. Burada böyük bir su anbarı var idi. Dedilər ki, bu anbara yağış suyu yığılır və sonra ondan istifadə olunur. 7 mili arxada qoyduqdan sonra kiçik bir çaya yetişdik. Çayın ətrafı 2 mil boyunca məhsuldar əkin tarlaları idi. Ümumilikdə, 20 mil yol keçdikdən sonra axşama yaxın “Cəfərabad” karvansarayına yetişdik. Onun binası geniş və möhkəm idi, lakin dağılmağa doğru gedirdi. Yaxınlığında balaca bir karvansara da tikilmişdi. Balaca karvansaranın ortasından çeşmə axırdı. Yolçuların istirahətindən ötrü münasib olduğu üçün balaca karvansarada yer götürdük. Adı Məlik Sadir bəy (*ola bilsin ki, Sadiq bəy-tərcüməçi*) olan yüzbaşı bizdən ayrıldı. Onun bu məntəqədə Savədən 1 saatlıq uzaqlıqda yerləşən balaca bir kəndi var idi. O, rəiyyətdən vergi və borclarını toplamaq üçün 2-3 gün həmin kənddə qalmalı idi. Yüzbaşı gedəndə Məlaşi və məni də özü ilə birlikdə kəndinə getməyə dəvət etdi və dedi ki, bir neçə gün mənim qonağım olarsınız. Ancaq biz etiraz etdik və onun lütfünə qarşı minnətdarlığımızı bildirdik, onunla sağollaşıb ayrıldıq. Yüzbaşı ildə şahdan 50 түmən maaş alır. Onun tyulu olan kənddən gələn gəlir də maaşına əlavə olur. Kəndin illik gəliri 1500-2000 qızıl sikkə civarındadır. Biz yola düşəndə bir neçə yol nəzarətçisi ilə rastlaşdıq. Məlaşi yenə də özünü gürcü, məni isə Fransa padşahının səfiri kimi təqdim etdi. Ancaq yalnız olduğumuzdan bizdən əl çəkmədilər və bir miqdar pul aldılar.

Səfəvi şahları gürcü şahzadələrini və gürcü əsilli nüfuzlu şəxsləri öz xidmətlərinə cəlb etməkdən ötrü onlara bu qəbildən olan tyul torpaqları (kəndləri) verirlər ki, özləri və övladları müsəlman olsunlar. Yüzbaşıya qarşı da belə edilmişdi. O, gürcü xanlarından və Qori vilayətinin hakimi idi. Yüzbaşı maddi və vəzifə marağına görə bu işə qol qoymuşdu, yəni müsəlman olmağa

razılıq vermişdi. Ancaq onun bacıları və anası dinlərini dəyişməyə razı olmamış və Gürcüstanda qalmışdılar.

Yüzbaşı ilə söhbətlərimiz əsnasında mən başa düşdüm ki, o, şahın, onun dinini dəyişməsinə məcburən sövq etməsindən daxilən narazıdır. Hətta o, bir gün açıq şəkildə dedi ki, onun milliyyətini və dinini dəyişməsinə razılıq verməsi ona görədir ki, məhbus olduğu müddətdə ona təqribən 200 min eko (qızıl sikkə) ziyan dəymişdir. Bu ziyanın dövlət tərəfindən qarşılanmasından ötrü onun müsəlman olması lazımdır. Həmin ziyan qarşılandıqdan sonra o, papa ilə görüşməkdən ötrü Roma şəhərinə gedəcək və yenidən özünün əski dininə-katolikliyə dönəcək və müqəddəs atanın məktubu əsasında imperatorun xidmətçiləri arasında xidmət edəcək, onun qoşununun tərkibində Osmanlılara qarşı döyüşəcəkdir. Xüsusən müharibənin bütün qaydalarına, eləcə də, Qara dənizdə baş verəcək müharibələrə tamamilə bələddir. Buna görə də o, belə müharibədə bir nömrəli iştirakçı olacaqdır. Yüzbaşı bunu da məndən gizlətmədi ki, onun qardaşı uşaqlarından biri 10 min eku (qızıl sikkə) ilə İrandan qaçmış və Venetsiyaya sığınmışdır.

Yüzbaşının sözlərinə görə, onun islama müşərrəf olmuş adamlarından 6 nəfəri məhz öz ağalarını, yəni onu təqlid etmək xatirinə nigarançılıqla sünnət olmağa razılıq vermişlər. Bütün bunlara baxmayaraq, onların islama inancları çox səthidir. Onlar nəinki islamın qaydalarına əməl etmir, hətta bəzən islam peyğəmbərinə qarşı nalayiq sözlər işlədirlər.

Axşama yaxın yola çıxmaq məqsədi ilə lazımı hazırlıq işləri görüb səfərimizi davam etdirdik və 3 saat ərzində 9 mil yol gedərək verimli çöllərdən və məntəqələrdən keçərək Cəfərabad dağ silsiləsinə çatdıq. Burada bir qala vardı. İranlılar ona “Gedən qayıtmaz” adı vermişlər. Yəni bura gələn bir daha geri qayıtmaz. Hər halda bir kimsə bu qalaya girməyə cəsarət etmirdi. Ancaq mən xurafata inanmadığım üçün gün batmamış və qaranlıq düşməmiş olsaydı, mütləq ona baş çəkərdim.

Qum şəhərinə 9 mildən az qaldığına görə səfərimizi dayandırmaq istəmədik və yolumuza davam etdik. Lakin ay işığı

olmadığından və qaranlıq üzündən Qum şəhərinin yaxınlıqlarında bir yerdə dayanmalı və istirahət etməli olduq və şəhərə girmək üçün Günəşin çıxmasını gözlədik.

Cümə günü səhəri 10 mil eni və 10 mil uzunluğunu olan məhsuldar geniş və əkilmiş çöldə Qum çayı üzərindəki 9 tağlı gəşəng bir körpüdən keçib özümüzü bir karvansaraya çatdırdıq. Bütün günü burada istirahət etdik.

Qum şəhəri 69 dərəcə coğrafi uzunluqda və 35 dərəcə coğrafi enlikdə yerləşir. Onun qala divarlarının uzunluğu təqribən 10 mildir. Qalanın bürc və divarları yağış yağması nəticəsində məhv olmuş və viranəyə çevrilmişdir. Şəhərin evləri də eyni vəziyyətdədir. Onun meydanı çirkli və ürəkbulandırandır. Mağazalar kiçik və boşdur. Ancaq Qumda bir neçə gözəl məscid var. Yeni bir məscidin tikilmə xərci bir neçə qədim məscidin təmiri və saxlanması üçün yetər və onları dağılmaqdan xilas edir. Ancaq təəssüflər olsun ki, bu məsələyə diqqət edilmir və hər bir imkanlı, günahlarının yuyulması və adının əbədi qalması üçün yeni bir məscid tikdirməyə çalışır. Ancaq bu şəkildə tikilən məscidlər onu tikdirənin ölümündən bir neçə il sonra uçub dağılır və torpaq yığınınə çevrilir. Buna görə də Qumda viranə məscidlərin sayı ilbəil artır.

Qumdakı karvansaralar müəyyən qədər rahatdır, onların bəziləri iki mərtəbəlidir. Şəhər ətrafında çoxlu buğda və meyvə yetişdirilir. Qumda dəridən tuluq¹⁶, çəkmə və digər məhsullar istehsal edilir.

Həmin günün axşamı özümə bir kirayə bələdçi tutdum ki, onunla birlikdə şəhərin Ərdəbil məscidi qədər önəm verdikləri və ehtiram göstərdikləri məscidi görməyə gedim. Şah Səfinin və II Şah Abbasın qəbirləri bu məsciddədir. Ancaq, guya, ehtirama layiq olan əsl məqbərə İmam Əlinin (ə) oğlu İmam Hüseynin (ə) qızı Fatiməyə (ə) və Məhəmmədin (s) qızı Fatiməyi-Zəhraya (ə) aiddir. Böyük giriş qapısının üstündə qızılı hərflərlə II Şah Abbasa dua yazılmışdı. Hər iki tərəfində kiçik dükanların tikildiyi uzun

¹⁶ *Tuluq-maye doldurulan dəri qab*

meydan və çay tərəfdə inşa olunmuş karvansara mənzərəni dolğunlaşdırır. Sonra geniş bir meydana daxil oluruq. O, böyük bağ kimi küknar ağacları ilə örtülmüş və hər iki tərəfdən alçaq divarlarla hasara alınmışdır. İrəliddə çoxlu sayda qızıl və digər güllərin fidanları əkilmişdir. Sağ tərəfdə yoxsulların yemək yeməsi üçün kiçik otaq var. Bura gələn qəriblərə və kasıblara bir parça ət, bir qədər çörək və düyü verilir. Bir neçə hücrə daha gözə dəyir. Dedilər ki, borca düşmüş şəxslər burada təhlükədən kənarda qalırlar. Burada qaldıqları müddətdə onlar məscidin gəlirindən maaş alır və borcu olduqları adamlar bura girə və ondan alacaqlarını tələb edə bilməzlər. Bu böyük həyat başqa geniş həyatə birləşir. Həmin həyatdə çoxlu ağaclar və məscidlərin xidmətçi və gözətçiləri üçün hücrələr mövcuddur. Buradan da dördkünc gözəl bir həyatə qapı açılır. Həyatın ortasındakı su dolu hovuzdakı fəvvarə çalışır. Onun hər tərəfində mollalar və dini tələbələr üçün hücrə və otaqlar vardır. Rəngarəng bişmiş kərpicdən tikilmiş 12 pillə ilə yuxarı qalxdıqdan sonra gözəl bir qapı gəlir. Bu qapıdan dördüncü həyatə daxil oluruq. Həyatdə qəşəng görünüşə malik balaca məscid və tələbələr üçün hücrələr inşa edilmişdir. Böyük darvazanın altında 3 qapı gözə dəyir. Onlardan orta qapı iridir və məsciddə açılır. Sağdakı qapı məqbərələrə, soldakı qapı isə zala açılır. Zalda yoxsullara sədəqə paylanır. Astana və dərgah ortadadır və gümüş təbəqələrlə örtülmüşdür. Biz bura çatanda bir neçə molla böyük kitabları mütaliə etməklə məşğul idi. Onlardan biri irəli gəldi və içəriyə tamaşa etmək üçün mənə yolu göstərdi. Burada başa düşdüm ki, Tavernyenin, guya, xristianlar üçün bura girişin qadağan olduğu barədə yazdığı doğru deyilmiş. Məscidin daxili 8 künc idi. Hər küncdə qoz ağacından balaca qapı var. Məhəmmədin (s) qızı Fatimənin qəbri məscidin ortasındadır və məsciddə görə o, böyükdür. Qəbrin kənarında yalnız zəvvarların keçməsi üçün balaca bir yol qalmışdır. Bu dördkünc qəbrin üstünə qızılı işləməli örtük salınmışdır. Qəbrin ətrafı 16 palm¹⁷ hündürlüyündə gümüş məhəccərlə hasara alınmışdır.

¹⁷ Palm-Avropada 0,225 və 0,029 m-ə bərabər uzunluq ölçüləridir.

Zəvvarlar qızıl və gümüş çıraqları bu məhəccərlərə bağlamışlar. Məscidin binası bişmiş kərpicdən inşa edilmişdir. Kərpiclər üzərində rəsmlər çəkilmiş, məscidin günbəzi daxildən qızılı və lacivərd rənglərlə iç-içə həndəsi fiqurlarla bəzədilmişdir. Sağ tərəfdə bir otağa yol var. Bu otaqda da, qonşu otaqda olduğu kimi, iğtışaşların qarşısını almaq üçün yoxsullara sədəqə paylanır. Otaq gözəl xalılarla döşənmişdir.

Sağ tərəfdə 3 pillə yuxarı qalxanda 2 qapı ilə qarşılaşırsan. Onlardan biri döşəməli bir zala açılır. Zaldan Şah Səfinin məqbərəsinə yol var. Şah Səfinin qəbri yerdən 4 palm ucadadır və üzəri zərli parça ilə örtülmüşdür. Şah Səfinin məqbərəsinin 4 qapısı var. Bu qapılardan biri Fatimənin (ə) məqbərəsinə, o biri Şah Abbasın məqbərəsinə, qalan iki qapı isə hər biri bir hücrəyə açılır. Bütün bu məqbərələrin bişmiş kərpicdən künbəzləri var. Şah Abbasın məqbərəsinin ətrafı boyu kiçik otaqlar tikilmişdir. Onlarda qiymətli və nəfis əşyalar saxlanılır. Məqbərənin içi qiymətli xalılarla döşənmişdir. Hücrələrdən birində mollaların mütləq etməsi üçün kitabxana yerləşir. Şah Abbasın qəbrinin üzərinə qiymətli qalın ipək parça salınmışdır. Onun üzərində qızılı və lacivərd rənglərlə rəsmlər çəkilmiş və yazılar yazılmışdır.

Başqa şəhərlərin yol nəzarətçiləri ilə müqayisədə Qumun yol nəzarətçilərinin yolçulara qarşı kobudluğu bir az azdır. Belə ki, onlar bizə əziyyət vermədilər. Qumda zərbxana da mövcuddur. Ancaq orada heç kim işləmirdi.

IV FƏSİL. İSFAHANA SƏFƏRİN DAVAMI

1694-cü il iyul ayının 2-də axşam Qum şəhərindən hərəkət etdik. 4 saat yol getdikdən sonra Qaimabad qəsəbəsinə yetişdik. Karvansaralardan birində yer götürdük. Növbəti günü qumlu şoran yolla səfərimizi davam etdirdik. 15 mil yol getdikdən sonra şirin suyu olan bir karvansaraya çatdıq. Karvansaranın içməli sulu böyük su anbarı vardır. Onun ətrafında 5 mil boyunca 1 damcı da içməli su tapmaq mümkün deyil. Bu məntəqədəki daimi əsən isti külək insanın nəfəsini kəsir. Yol üstündə susuzluqdan çatlamış bir it gördüm.

O günü axşama doğru yenə də atlara səvar oluq və 5 mil yol gedərək Sən-sən kəndindən keçdik. Daha 8 mildən sonra viranə Nəsirabad kəndinə yetişdik. Uzaqdan bir neçə qədim, lakin abad binanın qalıqları görünürdü. Biz gecəni açıq mavi səmanın altında keçirdik. Şəhərə yaxın yenidən yola çıxdıq və bir neçə saatdan sonra Kaşan şəhərinə yaxınlaşdıq. Kaşan yaxınlarında ətraf mühit dəyişir və tədricən yaşıl sahələr və əkinlər gözə dəyir. Kaşan şəhəri də Qum şəhəri kimi xan tərəfindən idarə olunur. Şəhərin ətrafında bir-birindən azca aralı iki divar çəkilmişdir. Şəhər bazarı geniş, maraqlı və görməlidir. Bazarda çoxlu sənətkar var. Usta misgərlər mis qablar üzərində zərif oymalar açır və gözəl işləmələr edirlər. Kaşan şəhərinin əksər küçələri gözoxşayan və abaddır. Şəhərin karvansaraları 2 mərtəbəlidir. Hər yerdə tacirlər, usta və sənətkarlar gözə dəyir. Həyətlər genişdir və hamısında su hovuzu var. Karvansaraların sakini olan əksər tacirlər axşam yeməyini hovuzların ətrafındakı taxtlarda yeyir və onların üzərində istirahət edirlər. Ev, bina və dükanların qapı və pəncərələrinin ətrafları rəngli bişmiş kərpiclərlə bəzədilmişdir. Kaşan şəhərinin sənaye məhsulu ipək parça növlərindən ibarətdir. Bu parçalar ölkənin hər tərəfindən tacirləri bura çəkib gətirir. Adıgedən məhsulun bir hissəsi Hindistana və Asiyanın digər ölkələrinə ixrac olunur. Dostum Məlaşi 2 abbasiyə aldığı 3 gəz¹⁸ yarım uzunluğu

¹⁸ *Gəz-105 sm-ə bərabər uzunluq ölçüsüdür.*

və 2,25 palm eni olan taftanı¹⁹ mənə göstərdi. Halbuki onun 38 fuls²⁰ dəyəri var idi.

Kaşan şəhərində də səltənət evi var. Bu evin bağının ortasından keçən arx onu iki bərabər hissəyə bölür. Bu arxın hər iki tərəfində küknar və qamətli sərv ağacları səliqə və səhmanla əkilmişdir. Bu, səliqə-səhman, estetik idrak baxımından iranlıların osmanlılardan nə qədər irəlidə olduqlarını göstərməkdədir. Başqa şah sarayları kimi, bu ev də günah işləmiş və cinayətkarlar üçün sığınacaq yeridir. Bu imarətin, ətrafı bişmiş kərpiclə işlənmiş gözəl giriş qapısının ağzında bir dəstə atlı keşik çəkir. Ancaq onların geyim forması eyni deyildir. Bəzilərinin başında əmmamə var, bəziləri isə ortasına rəngli parça dolanmış uzun silindrə oxşar papaq qoymuşdur. Qapının üzərindəki yazıları oxumaq üçün lazımı təzim etmədən irəli yeridiyim üçün, iri cüssəli bir keşikçi qəflətən yaxamdan yapışdı və məni diz üstə elə çökdürdü ki, alnım astanaya dəydi.

Deyildiyi kimi, Kaşan şəhərinin ətrafında iç-içə iki cərgə hasar var. Ancaq bu divarlar o qədər dağılmışdır ki, şəhərə girmək üçün divardan və ya darvazaların üstündən atlanmağa ehtiyac yoxdur. Nisbətən gözəl və böyük olan darvazalardan biri hündür və möhkəm tağları olan böyük bazara açılır. Axşamlar gərənay və təbil səslərindən sonra bütün dükanlar bağlanır və gözətçilərin gecə növbəsi başlanır.

Kaşanın ətrafı Qumun ətraf məntəqələrindən yaxşı deyil. Taqətkəsən isti külək hər zaman əsir. Biz istidən qorunmaq üçün üstümüzə yaş parça örtməyə məcbur olduq.

4 saat ərzində 12 mil yol keçdikdən sonra “Gavurabad”, ola bilsin ki, “Quyurabad” karvansarayına yetişdik. Karvansaranın möhkəm və gözəl binası var. O, susuz və bitkisiz bir dağda, yaşayış məskənindən uzaqda yerləşir. Bu karvansaradan 6 mil aralıda iki dağın arasında II Şah Abbas tərəfindən bir su anbarı tikdirilmişdir. Kaşanın çeşmələri quruyanda, şəhər onun suyu ilə

¹⁹ *Taftan-parça adı*

²⁰ *Fəls-qara pul, qəpik*

təmin edilir. Bu su anbarının təqribən 200 pa²¹ uzunluğu, 30 pa eni və 50 pa dərinliyi vardır. Yağış suyu su anbarında toplanır, saxlanılır və aşağısında tikilmiş 8 çeşmə vasitəsi ilə lazım gəldikdə ondan istifadə edilir. Dağın bir tərəfində su anbarının kənarında bir ev var. Deyilənə görə, su anbarının inşası zamanı Şah Abbas şəxsən bu evə gəlməklə inşaatçıları rəğbətləndirirmiş.

Bazar ertəsi 6 mil yol qət etdikdən sonra Günəş çıxarkən Koro kəndinə yetişdik. Bu kənd iki dağın arasında yerləşir. Burada çoxlu miqdarda müxtəlif meyvələr yetişir. Xüsusən, dünyadakı ən yaxşı qozları biz burada gördük. Bəlkə də, bu, buradakı su bolluğu ilə bağlıdır. Kəndin divarları hamısı daşdandır. Burada iki karvansara mövcuddur. Onlardan biri daşdan, o biri isə gildən tikilmişdir. Biz bir neçə saat burada istirahət etdik və axşamın şəfəqinin və ay işığının dağlarda özünəməxsus bir cəlvə yaratdığı bir vaxtda yola çıxdıq, dağlıq ərazini keçib tarlalı bir çöldə “Böyük Kamalağa” karvansarayına yetişdik. Buradan İsfahana 30 mil yol qalır. Bu yol boyu heç bir kənd yoxdur. Biz yolumuza davam etdik və 12 mildən sonra “Kiçik Kamalağa” karvansaraya çatdıq və burada istirahət etdik. Bu karvansaradan Koro kəndinə qədər 19 mil məsafə var. Gecə yarısı erməni tacirlərinin Gilana gedən karvanı ilə qarşılaşdıq. Məlaşi dedi ki, bu karvan Kaşan yolu ilə gedir və 12 saatlıq susuz və bitkisiz şoranlıqdan keçməyə məcburdur. Biz sabahısı gün İsfahana çatmaq fikrində idik, ona görə də yolumuza davam etdik və 15 mil getdikdən sonra dağılmış Miraxur kəndinə yetişdik və onu arxada qoyduq. 4 saatdan sonra uçmuş “Ağa Nuri” karvansarayına çatdıq. Bundan sonra dağlıq ərazini keçdik və Qazi kəndinə daxil olduq. Buradan İsfahana qədər hər yerdə abad yaşayış məntəqələri, bağlar və əkin sahələri gözə dəyirdi. Bu yaşayış məntəqələrində İsfahanın zənginlərinə məxsus yaxşı villalar və bağlar var. 9 mil yol getdikdən sonra Günəş qüruba enəndə, İtalyanın Redisina şəhərindən çıxandan düz 1 il sonra, İranın paytaxtına-uzaqdan şəhərdən daha çox meşəyə bənzəyən İsfahan şəhərinin darvazasına çatdıq.

²¹ Pa-2 futa bərabər uzunluq ölçüsü.

Mən İsfahanda Karmelinin, Yosunun, yaxud da fransız kaposenlərindən hansının evində qalacağım barədə düşünürdüm. Çox düşünəndən sonra portuqaliyalıları seçmək qərarına gəldim. Çünki onlarda qalmaqla Avropa xalqlarının Şərqi Hindistan və Çin imperatorluqlarında əsas dili kimi tanınan portuqal dilini öyrənmə bilərdim. Portuqallar məni sonsuz mehribanlıqla qarşıladılar. Yaşıl bağçaları olan iki yataq otağını mənim ixtiyarıma verdilər. Otaqların təğləri qızılı və mavi rənglərlə bəzədilmişdi. Burada bir portuqaliyalı aşpaz ləzzətli yeməklər bişirirdi. Ondan başqa 12 nəfər xidmətçi xidmət göstərirdi. Onlardan 3 nəfəri qərbli, 2 nəfəri ərəb, 3 nəfəri erməni, 4 nəfəri isə hindistanlı idilər.

V FƏSİL. İSFAHAN ŞƏHƏRİNİN ÖZƏLLİKLƏRİ

İrənlilərin İsfahan (Sepahan, Sepahun) adlandırdıqları şəhər Əraq vilayətində olub, 62 dərəcə coğrafi uzunluqda, 32,40 dərəcə coğrafi enlikdə yerləşir. Bu şəhər qədimdə partların²² ixtiyarında olmuşdur. Onun yerləşdiyi geniş və məhsuldar ərazi 3 dağ silsiləsinin arasındadır. Bəziləri belə hesab edirlər ki, İsfahan şəhəri qədim Hekatompilos şəhərinin qalıqları üzərində tikilmişdir. Ancaq bu fikir doğru deyildir. Hazırkı şəhər iki hissədən-Heydəru və Neməti (və ya Kübar Nemətullahi) təşkil olunmuşdur. Guya, bu iki qəsəbənin inancları arasında fərq olmuşdur və bu gün də bu məsələ deyilir. İrənlilərin dediyinə görə, bu şəhərin adı Sepahan olmuş, Teymur Ləngin işğalından sonra ona İsfahan deyilməyə başlanmışdır.

İran şahları Qəzvin və Sultaniyyəni özlərinə paytaxt edən zaman İsfahan bir qəsəbə olmuşdur. Ancaq Lor və Hörmüz adası işğal edildikdən sonra coğrafi baxımdan əlverişli olduğu üçün Şah Abbas buranı özünə paytaxt seçmiş, Zayəndərud çayından çəkilən çoxsaylı kanallarla suvarılan məhsuldar səhradakı bu şəhəri abadlaşdırmış və onu inkişaf etdirmişdir.

Bu mühüm şəhərin ətraf istehkamı 1 gil hasardan, bir neçə əhəmiyyətsiz və hərbi təchizatsız kiçik bürcdən və çox da dərin olmayan xəndəkdən ibarətdir. Şəhəri əhatə edən hasarın uzunluğu təqribən 12 mildir. Ancaq şəhərətrafı tikililər və bağlar nəzərə alınsa, onun çevrəsinin uzunluğu 30 mildən artıq olar. Şəhərin cənub hissəsində 6 mil uzaqlıqda dağın üzərində qədim istehkamın qalıqları görünür. Deyilənə görə, Makedoniyalı İsgəndərlə Həxaməşilər sülaləsindən olan İran şahı Daranın son döyüşü burada baş vermişdir. İsfahan şəhərinin 10 darvazası var: Tuğçu, Dəşt, Abbasi, Lənbun Yalnan, Dövlət, Modbak, Həsənaabə, Hərəm, Seyid Əhmədyun və Cubarə. Bu darvazalar çox kiçikdir və onlar öz görkəmləri ilə İsfahan kimi bir şəhərin və paytaxtın darvazalarına qətiyyəən bənzəmir. Darvazaların bəzilərinə dəmir

²²Part (parf)-qədim tayfa adı

lövhlər də vurulmuşdur. Onların hər birinin qarşısında gecələr bir neçə gözetçi əsgər və zabıt keşik çəkirlər. Ancaq divarlar bir çox yerlərdə o dərəcədə dağılıb ki, insan gecə vaxtı asanlıqla onlardan keçib şəhərə daxil ola bilər. İsfahanın küçələrinin hamısı dar, qaranlıq, natəmizdir. Şəhərin üstüörtülü bazarlarının çoxunda zir-zibil yığınları var. Hər bir evin qarşısında kiçik çala qazılmışdır. Ev əhli ondan tualet kimi istifadə edir. Bir qrup bu tualetlərdəki tullantıları kübrə kimi şəhəratrafi bağlara daşıyır. Şübhəsiz ki, şəhərdəki günəşli və saf hava olmasaydı, müxtəlif yoluxucu xəstəliklər onun bütün əhalisini tamamilə məhv edərdi. Toz-torpaq və daimi külək üzündən yayda İsfahanda hava çox pis olur. Qışda isə küçələrdə palçıq və zibil əlindən tərپənmək olmur və həyat çətinləşir. Bütün İranda bir dənə də olsun, daş döşənmiş küçə və ya xiyaban yoxdur. Ancaq meydanlar, eləcə də, əyanların və varlıların evlərinin qarşısı gündə bir neçə dəfə süpürülür və su səpilir. Yay fəslində bəziləri buzlu su dolu tuluq ilə küçə və bazarları dolaşır və susuz insanlara parç ilə pulsuz su verirlər. Guya, bu sərin və müftə su rəhmətə getmiş varlı şəxslərin əhsanı kimi paylanır.

Şəhərdəki dağınıq və zibilliklər sayısız digər natəmizliklərə əlavə olunur və təsəvvür olunmaz bir vəziyyət yaradır. Kəsilmiş heyvanların qarın və bağırsaqları heç bir diqqət olunmadan və maneəsiz olaraq küçə və bazarların ortasına atılır. Heyvanların qanı küçə başlarına və xüsusi yerə axıdılır. İnanılmazı isə odur ki, yaşlı və həddi buluğa çatmış insanlar ehtiyaclarını qarşılamaq üçün istədikləri yerdə çöməlirlər. Mən bilə bilmirəm ki, hansı əsasla görə İtalya yazıçılarından biri İsfahan şəhərini bizim gözəl Palerm şəhəri ilə müqayisə etmişdir. Halbuki, onların zərrəcə də olsun, bənzərlikləri yoxdur. Palerm şəhərinin ən kiçik evi, buradakı şah və varlıların evləri istisna olmaqla, bu şəhərin darısqal, qaranlıq evlərindən dəfələrlə yaxşı və gözəldir. Burada bütün evlər gildən tikilmiş, onlardan az bir hissəsində bişmiş kərpicdən istifadə olunmuşdur. Onlarda yağışın təsiri ilə qısa bir zamanda yarıqlar əmələ gəlir və onlar bir parça palçıqla tutulur və təmir olunur.

Bənnanın günlük muzdu 40 şahı²³, fəhlənin ki isə 20 şahidir. Bu baxımdan bir bənnanın balaca bir işi üçün çoxlu pul ödəmək lazımdır.

İsfahan şəhərində mötəbər bir ev aşağıdakılardan təşkil olunur: adətən, həyətə böyük bir darvaza açılır, həyətin ortasında fəvvarəli hovuz olur. Həyətin üç tərəfində zirzəmilə otaqlar yerləşir, yayda ev əhli zirzəmilərdə dincəlik. zirzəmilərin havalandırılması və işıqlandırılmasından ötrü onların balaca çərçivəli pəncərələri olur. Otaqların içi ev sahibinin maddi imkanlarına görə münasib xalı və xalçalarla döşənir. Onlardan birində çoxlu sayda pambıq yorğan və döşək bir-birinin üstünə yığılır, ev əhli gecələr onlarda yatır. Varlıların evi, adətən, 2 mərtəbəli olur. Böyük darvazadan üstü örtülü dalana girilir. Dalanın hər iki tərəfində otaqlar yerləşir. Onların tavan və divarları memarlıq və rəssamlıq baxımından bədii işləməli olur. Hərəmxanaların²⁴ pəncərələri pərdələrlə örtülüdür. Bəzi yerlərdə pəncərələrin yerinə şəbəkəli taxta parçaları qoyulur. Şəbəkələr həndəsi şəkilləri olur və şüşələnir. Evlərin üstü, adətən, təmiz, düz, saman və gil qarışığı ilə suvanmış olur. Yayda bəzi insanlar damın üstündə yatırırlar. Qışda diqqət edilməlidir ki, qar və yağış damın üstünü çox xarabə etməsin. Ona görə də qar yağanda tezliklə onu təmizləyir-kürüyürlər.

İranlılar özlərinin ən yaxşı əşya və ən qiymətli döşəmələrindən qonaq otağında istifadə edirlər. Digər otaqlarda, adətən, elə əhəmiyyətli şeylər olmur. Otaqlar döşəməli olduğu üçün yatağı yerə səirirlər. Bütün bu çatışmazlıqlara baxmayaraq, ticarət və təbii əhəmiyyətinə görə İsfahanda əhali çox sıxdır. Dünyanın bir çox yerlərindən tacirlər buraya üz tutur. İsfahanın bazarı bahalı mallarla doludur. Burada hər nə istəsən, tapmaq olar.

Mənim qaldığım monastrın müdiri biləndə ki, atım xəstəliyinin şiddətindən ölmək üzrədir, göstəriş verdi ki, özünün

²³ Şahı-pul vahidi: Qacarlar zamanı 50 dinara və ya 2 pula, Pəhləvilər dövründə isə riyalın 20-də birinə, yəni 5 dinara bərabər olmuşdur.

²⁴ Hərəmxana-sarayda və evdə qadınların yaşadığı hissə.

ən yaxşı atlarından birini mənim üçün yəhərləsinlər. Onun xidmətçilərindən bir neçə nəfər ilə birlikdə atlara mindik və monastırdan küçəyə çıxdıq. Mənim diqqətimi cəlb edən ilk şey “Minarə qalası” adlı bürc oldu. Bu minarə Böyük Şah Abbasın əmri ilə tikilmişdi. Onun hündürlüyü 80 palm, ərazisi isə 40 palm idi. Bürcün ətrafı heyvanların kəllə sümükləri ilə örtülmüşdü. Bu heyvanlar şahın bir ovunda ovlanmış və başları kəsilmişdi. Sonra bir holland şirkətini görməyə getdik. Şirkətin müdirinin adı Norkamer idi. Onun geniş və cah-cəlalı evinin həyətindəki hovuzun ətrafındakı çoxsaylı çinarlar hovuzla və ətrafa kölgə salmışdı. Ev sahibi özünün 12 cins atını mənə göstərdi. Hələm-hələm şahlar belə atlara sahib ola bilməzdi. Heç bir qüdrətli sənətkar onların rəngini olduğu kimi çəkməyə qadir deyil. Xüsusi bir otaqda ov heyvanlarının saxlanıldığını gördüm. Burada bir neçə xidmətçi ov şahinlərinə baxır və onları bəsləyirdi. Ov şahinləri ilə ova çıxmaq iranlıların əyləncələrindən biridir. Ev sahibinin qızılı və gümüşü işləməli çəliklərdən (əl ağacı) ibarət kolleksiyası da var idi. O, bu çəliklər haqda qonaqlara məlumat verirdi. Doğrudan da, hollandiyanın həyat təzi və yaşayışı cah-cəlalı və təmtəraqlı idi.

Cümə günü “Dominikan cəmiyyəti”nin “Səfil karmelilər” monastırının baxıcısı məni bir neçə fransız ilə birlikdə bir keşişin iki gün sonra keçiriləcək rütbəsinin artırılması mərasiminə dəvət etdi.

Şənbə gününü şəhərin nisbətən təmiz və səfalı küçə, bazar və meydanlarını görməyə ayırdıq. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, şəhərin bazar və karvasaralarının bəzi yerlərində hər cür çoxlu mallar və əşyalar satılır. Bu mallar tacirlərin başdan aşan sərvətinə dəlalət edir.

Bazar günü ruhani pedro və 3 portuqaliyalı keşişlə birlikdə Culfanı görməyə getdik. Dominikanların ermənilərin böyük esqəfi Abranir tərəfindən rütbə artırılması mərasiminin keçiriləcəyi evlərində yerləşdik. Mərasimin keçirilməsindən sonra Roma papasının səfirinin şərəfinə 80 nəfərin iştirak etdiyi böyük bir nahar verildi. Bu naharda Vavilyonun esqəfi vəzifəsinə layiq görülmüş və Həmədana getməyə hazırlaşan Pido, İsfahan esqəfi

vəzifəsinə təyin olunmuş Elikarm, bəzi başqa esqəflər, o cümlədən, Suriya esqəfi, Polşa səfiri, yezuit ruhanilərinin başçısı və digər xristian şəxsiyyətlər iştirak edirdilər. Stolun üstündə Şiraz və İsfahanın ən yaxşı şərabları vardı. Polşa səfiri, papa səfiri və İsfahanın esqəfi badələrini mənim şərafimə qaldırdılar. Son badəni isə, adət üzrə, hamı stol ətrafında ayaq üstə müqəddəs papanın sağlığına içdi.

Culfa yolunun üzərində çox yaxşı bir bazar var. Daha sonra geniş Çəharbağ küçəsindən keçdik. Bu küçənin sonunda böyük bir imarət yerləşir. Onun xarici balkonları şah sarayına çatır. Küçənin ortasında daşdan arx yonulmuşdur. Quyu suyunun axdığı bu arx rəngarəng balıqlarla dolu 4 geniş hovuzdan keçir. Küçənin hər iki tərəfində 2 cərgə çinar ağacları əkilmişdir. Ağacların altı hündürdür və istirahət edənlərin əyləncələri üçün münasibdir. Atların və başqa heyvanların meydanın bu hissəsindən keçməsi qəti qadağandır. Axşamlar, xüsusən, isti vaxtlarda iranlılar istirahət etmək və gündüzün yorğunluğunu çıxartmaq, qəlyan çəkmək və meyvə yemək üçün buradakı kiçik dəkkələrə²⁵ axışırlar. Zayəndərud çayı buradan təqribən 1 mil məsafədə axır. Onun üzərində 35 tağlı gözəl bir körpü tikilmişdir. Körpünün üzərində iki tərəfdə 16 palm hündürlükdə məhəccəri olan piyada keçidləri vardır. Körpünün o biri tərəfində də Çəharbağ küçəsinə paralel təqribən 2 mil uzunluqda başqa bir geniş küçə yerləşir. Bu küçənin hər iki tərəfində bağlar salınmış və çoxsaylı gözəl dükənlər inşa edilmişdir. Adıgedən küçənin sol tərəfində “Seyid təkyəsi” kimi tanınan gözəl yaylaq evi gözə dəyir. Şah Səfi, onu çox sevdiyi və böyük ehtiram bəslədiyi bir dərviş üçün tikdirmişdi. 50 addım aralıda iki böyük və gözəl saray yerləşir. Onlardan bir az o tərəfə isə daha iki təntənəli imarət var. Onlar hündür eyvanlara sahibdir. Bu eyvanlardan bağın ortasındakı hovuzun mənzərəsi görünür. Burada yol ikiye ayrılır. Bu yollardan birinin boyunca gözəl üst işləməli qapılara sahib olan çoxsaylı kiçik evlər uzanır. Evlərin sonunda şahın yaşıllıqlara qərq olmuş bağı yerləşir. Bağda

²⁵ *Dəkkə-dükən.*

müxtəlif ağaclar əkilmişdir. Buradan “1000 cərib”²⁶ bağına keçdik. Bu bağın 3 mil uzunluğu və 2 mil eni var. Onun qapıbaşısı yüksək səviyyədə işlənmiş qapısı iki tərəfdən Avropa sayağı qızılı və mavi rənglərlə bəzədilmiş eyvana çıxır. Eyvanın 4 küncündə isə bürclər tikilmişdir. Bürclərin təpələrində göyərçin quşları üçün yuvalar inşa olunmuşdur. Bağın ortasından axan suyun arxı daşdan yonulmuşdur. Bu arxdan bağın hər tərəfinə su xətləri çəkilmişdir. Bağdakı çoxsaylı hovuz və fəvvarələrə ətrafdakı çinarların əksi düşür. Bu tablo şairənə bir mənzərə yaradır. Bağın bir guşəsindəki gölün kənarında Mərakeş üslubu ilə iki kiçik və gözəl imarət salınmışdır. Şah yay fəslində və isti günlərdə burada istirahət edir. Burada şahın ailə üzvlərinin istirahətindən ötrü çoxlu eyvanlar da tikilmişdir. Bağın sonunda şahın hərəmləri üçün imarət inşa edilmişdir. Onun qarşısında göl var. Gölün içərisində kiçik bir qayıq görünür. Güllərin və ağacların suvarılması və yolların sulanması üçün hər tərəfdə çoxlu əlavə su arxları çəkimişdir. Bağın başqa bir guşəsində pələng, şir və başqa yırtıcı heyvanların saxlanması üçün yer var. Burada ceyran ovunda istifadə edilən, böyük pişiyə oxşayan və yuz adlandırılan bir neçə pələng bəslənilir. Pələnglərlə ceyran ovunun qaydası belədir ki, əvvəl bir neçə şahin havaya buraxılır. Onlar ceyranın başına qonur və onu çaşdırır və ya gözlərinin qarşısını tutur. Bu zaman yuzu buraxırlar və o, ceyranı ovlayır.

Yolda süvarilərin komandirini gördüm. Ona sepəhsalar deyirdilər. Onun yanında təqribən 50 nəfər atlı var idi. Onların hamısı xüsusi uniforma libas geymiş, papaqlarına rəngarəng lələklər taxmışdılar. 50 yaşlarında görünən sepəhsaların uzun və cəlbedici bıqları vardı.

Bazar günü avqustinlərin²⁷ monastrının rəisi noxud böyüklükdə olan və ağac kökünə bənzəyən bir şeyi mənə göstərdi

²⁶ *Cərib-1 hektara bərabər olan sahə ölçü vahididir.*

²⁷ *Avqustin-ən görkəmli kilsə atalarından olmuş Avqustin Avreli (354-430) təliminə əsaslanan xristian dini dünyagörüşü. A.Avqustin “İlahi şəhər” əsərində dünyəvi aləmi şeytan mülkü adlandırır və kilsənin təmsil etdiyi ilahi dünyanı ona qarşı qoyur. Kilsənin məqsədi şeytan dünyasına*

və dedi ki, 1 il bundan öncə bunlardan bir xeyli Mərv (an) mahalındakı Siyaz qəsəbəsinə yağdı. Dedilər ki, ilin qıt olacağına işarədir. Doğrudan da qıtlıq oldu, bir çox insanlar aclıqdan öldü. Qəsəbənin müqəddəs qadınlarından biri müsəlləyə²⁸ çıxdı və Allaha yalvardı. Allahın rəhmi gəldi. Bu dənələrdən bir xeyli göydən düşdü və 3 mil kvadrat sahəni örttdü. Qəhət vurmuş ətraf kəndlərin əhalisi bu dənələri topladı, üyütdü və ondan çörək bişirərək yedi, aclıq və ölümdən xilas oldu. Hətta ərəzinin xanı da onlardan istifadə etdi. Mən heç bir vəchlə bu hadisəyə inanmırdım. Ancaq bütün misyonerlər və müxtəlif monastırların bütün keşişləri bu hadisənin doğruluğuna şahidlik edirdilər.

Birinci gün Culfa və İsfahan erməniləri tərəfindən katolik missionerlərin əksəriyyətinin, xüsusən də ruhani pedro səfil Elikarmın əleyhinə törədilən iğtişaslardan sonra böyük qalmaqla xristianları Culfadan çıxartdılar. Bu müddətdə bu iki dəstə arasında toqquşmalar da baş verdi. Hətta iş o yerə çatdı ki, İsfahanın divanbəyi və hakimi hadisələrin qarşısının alınması üçün bura gəldilər. Ermənilərin digər xristianlara qarşı məkri və düşmənçiliyi bu hadisənin mahiyyətindən də aydın olur.

Culfada yaşayan katolik missionerlər bir neçə il əvvəl Culfada xəstəxana və poliklinika tikmişdilər. Onlar bu yolla Culfa əhalisi ilə daha yaxşı münasibət yaratmağa nail oldular. Son vaxtlarda öz üslublarına uyğun balaca bir kilsə tikmək və onu öz dini ənənələrinə görə idarə etmək istəyirdilər. Bu planı həyata keçirmək üçün onlar Culfa şəhərində yaşayan bir erməniyə aid olan binanın qonşuluğundakı bir evi 50 түмәнə danışmış və onun

qalib gəlib xristianlığı bütün bəşəriyyətin həqiqi dininə çevirməkdir. Bu təlim XIII əsrə qədər bütün katoliklər arasında hamılıqla qəbul olunmuşdur. XIII əsrdə Akvinalı Foma katolik kilsəsinin ilahi sistemini yenidən işləmişdir (Ziya Bünyadov. Dinlər, təriqətlər, məzhəblər. Bakı: Azərbaycan, 1997, 287 s., s. 9)

²⁸ *Müsəllə-əsasən yağışın yağması üçün yaşayış məskənindən kənara çıxaraq Allaha dua edilməsi.*

pulunu İsfahanda yaşayan katoliklərdən ianə olaraq toplayaraq ödəmişdilər. Ancaq bu müamilə (*alış-veriş-tərcüməçi*) edilərkən o, ölkədə bununla bağlı mövcud qaydaları bilməmək üzündən aidiyyatı idarədə qeydiyyatdan keçirilməmişdir. Ermənilər bu kilsənin inşasının qarşısını almaq istəyir, şahın Culfada onlara verdiyi ixtiyar və güzəştlərdən yararlanaraq Culfa şəhərində katoliqlərin kilsə sahibi olmasını istəmirdilər. Şah Abbas Culfa şəhərini tikdirərkən bir fərman imzalamışdı. O fərmanla Culfada yaşayacaq ermənilərə bir sıra hüquq və güzəştlər verilmişdi. Həmin fərmana görə, ermənilərdən başqa heç bir millət Culfada kilsə tikə və ya açə bilməzdi. Ancaq katolik pedro kilsə tikmək üçün zamanın padşahından yazılı qərar və icazə aldığına görə bu sahədə ermənilərə verilmiş hüquqa məhəl qoymayaraq kilsə binasını tikdirməyə başlayır.

Ermənilər əvvəlcə səs-küy salmağa və etiraz etməyə başladılar. Ancaq kilsənin tikintisinin getdikcə irəli getdiyini gördüncə bir gün 2000 nəfərə qədər erməni bir yerə toplanıb ruhani pedroların evlərinə hücum etdilər və onları qarət etməyə başladılar. Bundan xəbər tutan Polşanın İrandakı səfiri dərhal özünün silahlı mühafizə dəstəsini ermənilərin üstünə göndərdi və çox böyük çətinliklə ermənilərin hərəkətlərinin qarşısını aldı və onları dağıtmağa müvəffəq oldu. Əgər Polşa səfiri hadisələrə müdaxilə etməsəydi, bərpası mümkün olmayan maddi, mənəvi və fiziki ziyanlar meydana gələcəkdi.

İsfahan katolikləri bu problemin çözülməsindən ötrü dəfələrlə bir yerə yığışdılar, ancaq bir nəticə hasil olmadı. İsfahan ermənilərinin, xüsusən də, Culfa əhalisinin əksəriyyəti varlı olduğundan onlar lazımi dövlət instansiyalarına rüşvət verməkdə heç bir çətinlik çəkmirdilər, yəni katoliklərlə müqayisədə onlar bu sahədə üstünlüyə malik idilər. Bu, kilsə tikməkdə katoliklərin ermənilər qarşısındakı məğlubiyyətlərinin səbəblərindən biri sayılırdı.

Erməni vaizlərindən biri Atin Vertabiyə də ermənilərdən təqribən 3000 tümən (57 min qızıl sikkə) toplayaraq hədiyyə kimi şahın arvadına və nüfuz sahibi olan bir neçə nazirə vermişdi. O,

bunun müqabilində elə bir fərman əldə etmişdi ki, katoliklərin bütün cəhdlərini heçə endirirdi. Bu arada divanbəyi, pedro Əlikarmdan katolik kilsəsi tikintisinin yerinin sənədini tələb etdi. Yeri katoliklərə satan ikiüzlü erməni də yalandan iddia qaldırdı ki, guya, zor tətbiq edərək ucuz qiymətə onun mülkünü əlindən alıblar və tələb etdi ki, mülkün alqı-satqı müqaviləsi ləğv olunsun və mülk ona qaytarılsın. Bu işin məhkəmə baxışı zamanı pedro Əlikarm erməninin iddiasını rədd etdi. Bu zaman divanbəyi onun sözünü kəsdi, qəzəb və təhdidlə pedro Əlikarmdan soruşdu ki, Siz şahın rəiyyətinin evini zorla əlindən almağa və onu şahın müvafiq idarəsində qeydiyyatdan keçirməməyə necə cürət edirsiniz? Sonunda divanbəyi dərhal katolik kilsəsinin yarımçıq inşasının sökülməsi, katolik keşişlərinin ayin və yaşayış yerlərinin qapılarının şahın möhürü ilə möhürlənməsi barədə qərar verdi. Pedro divanbəyiylə belə bir sual verdi ki, şahın qonaqlarına qarşı belə münasibət olarmı? Divanbəyi cavabında dedi ki, əgər şahın qonağı olmasaydınız, iş bu cür bitməz və daha ağır cəzalara məhkum edilərdiniz. Məsələn bununla da bitmədi. Divanbəyi şəhərə (İsfahana) qayıdandan sonra öz əməkdaşlarını katolik keşişi Per Alinin də aralarında olduğu 4 keşişin yanına göndərdi və onlara bildirildi ki, siz Culfadan çıxarılmaya məhkum edilmisiniz, dərhal bu şəhəri tərk etməli və bir daha bura ayaq basmamalısınız. Əks təqdirdə 100 түмән cərimə olunacaqsınız. Keşiş Per Ali və yoldaşları məcburən ermənilərin istehza və nifrət dolu baxışları altında piyada Culfanı tərk etdilər. Mənim qaldığım məbədin müdiri, bu hadisədən xəbər tutan Per Kaspar bir neçə atlı keşişlərin qabağına göndərdi ki, onları atlarının tərkinə alıb gətirsinlər. Keşişlər İsfahana yetişdilər və divanbəyiylə təqdim olundular. Sonra Polşa səfirliyi həmin keşişləri qəbul etdi ki, onlar barədə qəti qərar çıxana qədər səfirlikdə qalsınlar.

Bu məsələ İsfahanda da qarışıqlıq yaratdı. İsfahanın nanəcib erməniləri bir sıra təhrikəddi hərəkətlərə əl atdılar. Əlbəttə, onların başçısı və yol göstərəni Ağ Camal adlı Qara Xacə idi. O, şahın anasının himayə etdiyi hiyləgər şəxslərdən biri hesab edilirdi.

Təhriklər çox ciddi xarakter daşıyırdı və onların hər an genişlənmək ehtimalı olduğundan Polşa səfiri öz silahlı qorumalarını İsfahanda yaşayan Fransa və Portuqaliya katolik nümayəndəliklərinə göndərdi ki, onların Vertabiyə və erməni camaatından qorunmasını təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görülsün. Səfir həm də bir nümayəndə heyətini erməni Vertabiyənin yanına göndərdi və ona xəbərdarlıq etdi ki, əgər öz təhrikedici əməllərindən əl çəkməsə və katoliklərin Culfadan qovulması qərarını cırıb yandırmasa, onun yaramaz əməlləri barədə məlumatları dünyanın bütün katolik dövlətlərinin şahzadələrinə və əmirlərinə göndərəcək və onlardan tələb edəcəkdir ki, öz ölkələrindəki ermənilərə qarşı oxşar tədbir və təhriklər həyata keçirilsin. Vertabiyə yaşlı bir kişi idi və üzdə deyirdi ki, başqa ölkələrdəki ermənilərin taleyi onun üçün əhəmiyyət kəsb etmir. O, əlavə edirdi ki, yalnız İranda ermənilərə kilsə, dua yeri və təbliğat vasitələrinə sahib olmağa icazə verilmişdir. Lakin Vertabiyənin yerli dilə mükəmməl bələd olan müavini və Priver adlı nüfuzlu erməni Vertabiyəni başa saldılar ki, məsələ nə dərəcədə əhəmiyyətlidir və Polşa səfirinin sifarişi icra olunmalıdır. Bundan sonra Vertabiyə şahın katolikləri Culfadan çıxartmaq barədə fərmanının surətini çırdı.

Bu hadisə əyani bir şəkildə gözstərir ki, böyük Səfəvi padşahları tərəfindən necə ziddiyyətli fərmanlar verilirdi. Bu üzdən Səfəvi sarayının iç üzünü və şahın düşüncəsini və hökumət idarəçiliyinin başında duran və şəxsi mənafeələrindən başqa bir düşüncəsi olmayanlar haqqında fikirlərimi oxuculara çatdırmaq istədim.

Hazırkı Səfəvi padşahı gözəllərə qarşı düşkündür və hər zaman məsti-xumardır. O, hər səhər saray əhlinin arasında dünən gecəki məstlikdən ayılmamış axşama qədər Şiraz şərabından vurur və bütün günü kefli olur. Şahın kefliliyi o dərəcədə olur ki, o, özünə şərab süzə bilmir və bu işi daim gözəl bir saqi icra edir və dolu şərab piyalələrini onun qabağına qoyur. Şah, adətən, 3 qədəhi saqilərin əlindən içir, halı qalanda sonrakı 3 qədəhi isə onların xatirinə qaldırır. Bir az yemək yeyəndən sonra təkrar şərab camları

işə düşür. Şah həтта gəzinti zamanı da şərab içməkdən əl çəkmir. O, şəraba elə aludədir ki, həmişə yarıyuxuludur. Bu üzdən hökumət şurasının iclasları çox zaman bir qərar qəbul edilmədən sona çatır. Aydındır ki, belə bir ölkədə real hakimiyyət bir dəstə hiyləgər nədimin, ixtiyar sahibləri və xacəbaşının əlində olur. Onlar hər bir fərmana, xüsusən də pul qarşılığında verilən fərmanlara şahın imzasını atdırırlar.

Yeri gəlmişkən, mötəbər bir şəxsdən eşitdiyim bir hekayəti sizə danışmaq istəyirəm. Bu hekayə şahın axmaqlığını, daşürəkliliyini və mənəvi yoxsulluğunu mükəmməl bir şəkildə bəyan edir və Səfəvi xanədanının zavallı hakimiyyətinin mahiyyətini yaxşıca ortaya qoyur.

Hər zaman məst olan padşah bir gün ölkə böyüklərinin və xarici qonaqların iştirak etdiyi saray məclislərindən birində özbək səfirinə deyir ki, mənim bu qızılı qədəhimin nədən hazırlandığını bilirsənmi? Səfir, yox, qurban, deyə cavab verir. Padşah sözlərinə davam edərək deyir ki, mənim şərab qədəhim özbək şahının kəlləsidir. Özbək şahı İran şahına itaət etməyib Xorasana əl uzatdığına görə Şah Abbasın əmri ilə başı kəsildi və kəlləsi qızıla tutularaq qədəhə çevrildi. Ağillı və hazırcavab, yaltaqlığa və ikiüzlülüyə bələd olan özbək səfiri dedi ki, elə böyük bir şahın əmri ilə kəsilmiş və belə böyük bir şaha qədəhlik eliyən o başa halal olsun. Şahın bu cavabdan elə xoşu gəldi ki, özbək səfirini öz yaxınlarından birinə çevirdi və onun bütün arzularını həyata keçirdi.

Portuqaliya və Fransanın İsfahandakı katolik missionerləri öz vəziyyətlərini və mövqelərini müəyyənləşdirdikləri və erməni Vertabiyənin əməllərini neytrallaşdırmağa çalışdıqları günlərdə başqa bir qəribə hadisə baş verdi. Markar adlı xristian bir erməni şah tərəfindən 500 түmən ödəməyə məhkum edildi. Onun cəzalandırılması barədə çox söhbətlər yayıldı. Bəziləri belə hesab edirdi ki, o, katoliklərlə ermənilərin ixtilaflarına qarışaraq iğtişaşlar törətdiyinə görə belə bir cəriməyə məhkum edilmişdir. Başqaları isə belə düşünürdülər ki, Markarın cəzalandırılması onun xristianlığın qriqoriyan məzhəbindən ayrılaraq katolik məzhəbinə

keçməsi ilə bağlıdır. Çünki bu xəbəri eşidən divanbəyi mühüm mühakimə işlərinə baxan axundu yanına çağırmışdır. Burada belə bir məsələni qeyd edim ki, İranda axund yüksək dini rütbədir və onun hökmü mötəbər olub, mütləq icra olunmalıdır. Yalnız bəzi mühüm hallarda axundun hökmünün yerinə yetirilməsi üçün bu hökmün şah tərəfindən təsdiq olunması tələb olunur. Əslində nikah, talaq, böyük müqavilə və sənədlərin, eləcə də məhkəmə qərarlarının tərtibi və təsdiqi axunda aiddir. O, bir çox, xüsusən də, dini məsələlərdə fitva²⁹ vermək səlahiyyətinə malikdir. Xülasə, divanbəyi axunddan Markarın məzhəbini dəyişməsi ilə bağlı fitva verməsini tələb etmişdir. Axund bir az düşündəndən sonra Markarın diri-diri oda atılması barədə fitva vermişdir. Fitva şahla çatdırılmış və o, fitvanın ağır nəticələr verəcəyinə görə oda atılmanın 2000 tümən cərimə ödənilməsi ilə əvəz olunması barədə fərman vermişdir. Lakin bu cərimə həddən artıq çox olduğundan və ödənilməsi problem yaratdığından, Markarın şahın hərəmxanasında olan qızının xahişi ilə onun məbləği 500 tümənə endirilmişdir.

Katoliklərin və Polşa səfirinin onların işlərinə mane olduğunu görən ermənilər heç boş durmur və onların əleyhinə xoşagəlməz şeylər buraxır və əməllər törədirdilər. Belə ki, 6 ay əvvəl ermənilər dövlətin nazirinin vasitəsi ilə Polşa səfirinin nəzərinə belə bir məlumatı çatdırmışdılar ki, İran dövləti heç bir vəchlə qonşu Osmanlı dövləti ilə münasibətləri qırmayacaq və onunla düşmənçilik etməyəcəkdir. Əlbəttə, bu məlumat ona rədd cavabı və ölkəsinə geri dönmək barədə göstəriş çərçivəsində verilmişdi. Lakin Polşa səfiri cahillik etdi və yenidən şahla görüşmək və məzuniyyət üçün icazə almaqdan ötrü bir müddət İsfahanda qaldı. Ermənilər fürsəti əldən verməyərək özlərinə məxsus zirəklik və fitri hiyləgərliklə bu məsələni daxili işlər nazirinə çatdırdılar. Daxili işlər naziri şahın imzası ilə Polşa səfirinə bir məktub göndərdi və bildirdi ki, sizinlə sağollaşma mərasimi keçirilmişdir və Sizə şahla görüşmək şərəfinə nail olmaq

²⁹ Fitva (fətvə)-şəriət adından verilən hökm

üçün İsfahanda qalmağa icazə verilmir. Hətta yaxşı olar ki, mümkün qədər tez İranın ərazisini tərk edəsiniz. Məktubda belə bir cəhət də diqqətə çatdırılmışdı ki, əgər səfir daxili işlər nazirinin məktubunu kafi hesab etməsə, başqa birinin əli ilə bu məsələni araşdırırsınız. Beləliklə, səfir İsfahanda artıq qaldığı 3 ayın əmək haqqını almaqdan məhrum edildi. Hətta bu müddət üçün onun mənzil haqqı kirayəsinin ödənməsini belə İran dövləti qəbul etmədi³⁰. Cümə günü İsfahanın xristian ruhaniləri Polşa səfirini qonaq çağırmışdılar. O, bu dəvəti qəbul edib gəlmişdi və bizimlə bir süfrə başında nahar etdi. Nahar əsnasında səfir Polşaya qayıtmaq barədə qərarını açıqladı. Vəzifəmi uğurla yerinə yetirmədən Polşa kralının hüsuruna qayıtmağa məcburam. Çünki, mənim bütün cəhdlərimə baxmayaraq, İran şahı Osmanlı türklərinə qarşı müharibə elan etmədi.

³⁰ *Qəribə də olsa, həmin dövrdə İrandakı bütün xarici diplomatik nümayəndəliklərin məsrəfləri İran dövləti tərəfindən qarşılanırdı.*

VI FƏSİL. İSFAHAN MEYDANI VƏ SƏLTƏNƏT SARAYLARI

İsfahan meydanı və onun ətrafındakı imarətlərin çoxu İran şahzadələrindən biri tərəfindən qədimdə tikdirilmiş binaların və sonra şəhərin hökumət evinin yerləşdiyi bir ərazinin xarabalıqları üzərində Şah Abbasın fərmanı ilə salınmışdır. Deyilənlərə görə, qədim meydan indikindən balaca olmuşdur. Mənim qaldığım portuqal məbədi meydanın yaxınlığında yerləşir.

Meydanın uzunluğu şimaldan cənuba düz dördə bir mil, eni isə şərqdən qərbə səkkizdə bir mildir. Meydanın görünüşünün gözəlliyi, hücrə, sütun, mağaza, darvaza və pəncərələrinin harmoniyası onu Avropanın ən böyük meydanları ilə müqayisə etməyə imkan verir. Memarlıq əzəməti və zərifliyinə əsasən, demək olar ki, bu meydan San Mark meydanından da daha təntənəlidir. San Mark meydanının hücrələri divarlarla örtülüb. Halbuki, bu meydanın hücrələrindən ətrafdakı məbədlərə, məscidlərə və imarətlərə yollar vardır. Meydanın ətrafındakı tikililərin çoxusunda emalatxana-mağazalar yerləşir. Onlarda müxtəlif istehsal sahələrinə aid istedadlı sənətkarlar çalışır. Emalatxana-mağazaların üst mərtəbələrinin tikilişinin maraqlı memarlıq həlli vardır. Üst mərtəbələr, əsasən, bu sənətkar və tacirlərin mənzil və evləridir.

Meydanın ətrafında daşdan arxlar çəkilmişdir. Lakin onlardan hər zaman su axmır. Adətən, arxlarda natəmiz su qalıqları qalır və onların kifsiməsindən ətrafa üfunət iyi yayılır. Meydanda Şah Abbasın öz əli ilə əkdirdi çinar ağaclarından bir neçəsi qalmışdır. Qalanları isə suarmaya və yaşıllığa cavabdeh məmurların səhlənkarlığı və vaxtında onlara su verib lazımı qulluq etməmələri üzündən qurumuş və yerlərinə yeni çinar fidanları əkilməmişdir. Gözəl çinarların sıradan çıxması meydanın gözəlliyinə xələl gətirir.

Şah sarayının 2 təntənəli darvazası meydanın qərb tərəfində yerləşir. Alaqaçı uzun bir xiyabana açılır. Günahkar və cinayətkarların saxlanması üçün onda xüsusi yerlər inşa

olunmuşdur. Hətta imkansızlar və hakimlərin hökmü ilə yer dəyişikliyi edilənlər də şikayət üçün bura gəlirdilər. Şah özü şəxsən ona pənah gətirənlərin şikayətlərinə baxır və öz vəzifə və səlahiyyətlərindən sui-istifadə edənləri cəzalandırır. Bu prospektin sonunda Alaqaçı adlandırılan böyük bir darvaza görünür. Onun astanasında iranlıların böyük ehtiram bəslədikləri yumru daş vardır.

Buradan bir az aralı kubşəkilli bir bina görünür. Onun 3 tərəfi açıqdır. Binanın tavanı sonsuz incəlik və zərifliklə işlənmiş və xüsusi bir şəkildə boyanmış taxtalardan tikilmişdir. Çox zərif oyma naxışlarla bəzədilmiş və rənglənmiş 20 ağac sütun tavanın altında yerləşdirilmişdir. Bu binanın ətraflarında Avropa üslubu ilə rəsmlər çəkilmişdir. Onlardan bəzilərinə əlində qədəh tutan cavan oğlan əksi var. Bu, şahzadənin şəraba olan xüsusi əlaqəsini göstərir.

Meydanın ortasında bir hovuz yerləşir. Onun fəvvarələri xüsusi vasitə ilə suyu bürclərə çatdırır. Bu tikilinin axırında səltənət taxtı yerləşir və şah, xüsusən, bayramlarda və rəsmi günlərdə meydanda keçirilən bütün tədbirlərdə bu taxta oturmaqla bütün meydanı görə bilir. Belə tədbirlərdən biri İranda bütün xalqın diqqət və maraq göstərdiyi kaman oyunudur. Şah qızılı güldanı ağacın başına bağlatdırır. Süvarilər sürətlə ağacın yanından bir neçə addım keçdikdən sonra geri dönür və güldana tərəf ox atırlar. Qızılı güldan, mükafat kimi, oxu daha tez və daha yaxşı ona isabət etmiş oxatanın olur.

Buradakı dövlətxana qapısı olan başqa bir darvaza da bir neçə dəstə əsgər tərəfindən mühafizə olunur. Bir hissəsi piyada, bəziləri isə atlı olan bu əsgərlərin Alaqaçıdakı əsgərlər kimi 110 ədəd topu var. Şah Abbas ispaniyalıları Hörmüzdən qovarkən onları qənimət olaraq ələ keçirmişdir. Əlbəttə, toplardan 9 ədədi istisna olmaqla, qalanları maketdir. Bu qapının yanında uzun zamandır istifadə olunan və mətbəx qapısı adlanan başqa bir qapı var. Saraya lazım olan bütün ərzaqlar bu qapıdan içəri keçirilir. Bu tikilinin yanında başqa bir bina yerləşir. O, böyük xəzinədara məxsusdur. Mənim İsfahanda olduğum vaxt böyük xəzinədar

Ağdərili Xacə idi. Dövlət xəzinələrinin açarı onda olurdu. O, yalnız dövlətin ehtiyacı olanda bu xəzinələrin qapısını açırdı. Əsgərlərin məvaciblərinin verildiyi xəzinə bu yaxınlıqda və böyük xəzinədən ayrı yerləşirdi. Şahın məhsul, bağ, karvansaralar və daşınmaz əmlakının kirayəsindən gələn gəlirlər böyük xəzinəyə təhvil verilir. Belə bir cəhət çox maraqlıdır ki, müsəlman şahzadələr vergilər, cərimə və digər vasitələrlə yığılan pulları ədalətsiz hesab edir və onların bir dinarını da özlərinə xərcləməirlər. Bu məsələnin ümumi tərəfi vardır. Belə ki, Böyük Moğolun 80-dən artıq yaşı olmasına baxmayaraq, öz əlləri ilə araqqın toxuyur və onları hədiyyə olaraq əmirlərə və mənəsb sahiblərinə göndərir. Bunun müqabilində onlar ona peşkəş olaraq 20-30 min eku (qızıl sikkə) yollayırlar.

Düz mətbəxin qarşısında böyük bir bina tikilmişdir. Bu binada çoxsaylı müxtəlif sənətkarlar fəaliyyət göstərirlər. Burada bir neçə fransalı usta da şah üçün çalışır. Sarayın ətrafında çoxsaylı başqa qapılar da görünür. Onlardan qismən uzaqda olan biri ondan ötrüdür ki, şah istədiyi vaxt həmin qapıdan Şah məscidinə daxil olsun.

Bu meydanın cənubunda Hörmüz adlı böyük zəngli saat yerləşir. Onu Avqustin missioner xristianları Böyük Şah Abbasa bağışlamışlar. Şeyx Lütfullah məscidi şərq tərəfdədir. Onun böyük künbəzi rəngarəng kaşılarla örtülmüşdür. Şah məscidi meydanın cənubunda yerləşir. Onun qarşısında çox gözəl geniş eyvan vardır. Bu eyvanın hər iki tərəfində minarə tikilmişdir. Minarələrin üstü əmmamə şəklində bağlanmışdır.

Bu böyük qapıdan böyük bir həyəət daxil olunur, onun mükəmməl eyvanı yoxdur. Bu həyətin ətrafındakı hücrələr rəngli kaşılarla bəzədilmişdir. Üstü gümüş işləməli kiçik və böyük parçalarla örtülmüş ikinci qapı məscidin içərisinə açılır. Məscidin daxili gözəl qızılı haşiyələr və ərəbcə ornamentlərə malikdir və qərribə bəzəkli günbəzlə örtülmüşdür. Məscidin yeri İranda toxunmuş nəfis xalılarla döşənmişdir.

Adi günlərdə meydanın ortasında məscidlə ağacdən olan yarış dirəyi arasında odun və odun kömürü satılır. Şərqdə-zəngli

saata tərəf dəmir ləvazimatlar, yəhər avadanlıqları, digər tərəfdə isə köhnə xalı və xalçalar alınıb-satılır. Şeyx Lütfullah məscidi tərəfdə qızardılmış toyuq, bişirilmiş ət və lülə kabab satılır. Meydanın qalan hissələrində, xüsusən, şah sarayının yaxınlıqlarında toplaşma, izdiham, ayaqüstü alqı-satqı tamamilən qadağandır. Burada kəl oynatma və vəhşi heyvanlara tamaşa etmək üçün xüsusi yer vardır. Padşah bu cür əyləncələri xoşlayır. Bundan başqa, burada bir qrup kəndirbaz öz hərəkət və ədaları ilə camaatı əyləndirir.

Cümə günlərində meydana xüsusi təmtəraq hakim olur. O, sənətkar, yoxsul və kəndlilərlə dolur. Əhali meyvə, göyərti, toyuq, hinduşqa və digər məhsullar almaq üçün meydana gəlir. Bütün bazarda müxtəlif malların satıldığı mağazalar vardır. Bu mağazaların bəzisi dəri sənayesi üzrə ixtisaslaşmışdır. Onlarda hər cür dəri məhsulları istehsal olunur və alıcılara təklif edilir. Bir tərəfdə kiçik su tulumları satılır. Su daşımaq üçün onları dəvələrin qarnının altına bağlayırlar. Bu hissənin yaxınlığında ox, kaman, qılınç və ədviyyə satılır.

Karvansaralarda böyük ticarətxanalar mövcuddur. Onlarda səfər ləvazimatları və əşyalarının satıldığı bazar da var. Məscidin axırından zaviyəyə qədər meydanın bütün qərb hissəsi kitabsatanlar və cildləməçilər üçündür. Sarayın yaxınlığındakı bir neçə sexdə Nuremberq modelli billur qablar istehsal edilir və satılır. Sarayın iki qapısı arasında yoxsul ermənilər daşdan zərif əşyalar yonurlar. Burada qəhvəçi dükanlarının olduğu bir sahə də var. Camaat qəhvə içmək və qəlyan çəkmək üçün bura gəlir. Ortasında fəvvarəsi olan hovuz yaxşı bir görüntü yaradır. Adamların çoxu qəlyanının qabını bu hovuzun təmiz və sərin suyu ilə doldururlar. Burada bir qrup insan, xüsusən, dərvişlər camaatdan pul almaq üçün səhərdən axşama kimi dil boğaza qoymurlar.

Meydanın yaxınlığında ticarətxanası və erməni dükanları olan kiçik bir karvansara var. Ondan bir az aralıda isə II Şah Abbasın anasının göstərişi ilə tikilmiş ikimərtəbəli böyük bir karvansara yerləşir. Karvansaranın həyətinin ortasında hovuz

vardır. Köhnədə karvansaranın dörd tərəfində darvazası olmuşdur. Ancaq hazırda onlardan yalnız ikisi qalmışdır. Deyilənə görə, qalan darvazalar başqa karvansaralara açılır. Şahın, onun ailə üzvlərinin və yaxınlarının tikdirdikləri bu karvansaralar müsəfirlərin və tacirlərin qalması üçün ən münasib yerlərdir. Bu karvansaraların qiyməti bir az baha olsa da, onlarda daha çox rahatlıq və təhlükəsizlik mövcuddur. Belə ki, bu karvansaralarda bir şey oğurlansa, karvansaranın sahibi onun dəyərini ödəməlidir. Gecələr meydanın təhlükəsizliyi və qorunması bir dəstə mühafizinin üzərinə düşür.

Böyük bazar, meydanın cənub-qərb hissəsində yerləşir. Başqa şəhərlərdə olduğu kimi, burada da bazarın təhlükəsizliyi və mühafizəsi dövlət tərəfindən təmin olunur. Bu bazarda müxtəlif paltarlar və dəri ayaqqabılar satılır. Bazara bitişik başqa bir bazarda isə müxtəlif sənətkarlar işlə məşğuldur. Onların çoxu mis qablar düzəldir. Bu bazarda boyaqçı dükanları da var. Bazarın qurtaracağında yerləşən karvansara həm də ədviyyə, müxtəlif ətir və dəri məhsullarının satışı mərkəzi hesab olunur. Bazarın şimal hissəsində silahların, zərif dəmir, bürünc və mis qabların satıldığı dükanlar yerləşir. Bazarın giriş darvazasının yaxınlığında yerləşən balaca dükanlarda qiymətli daşların alveri həyata keçirilir. Dükanların üstündə uzun və böyük bir otaq var. Hər axşam orada, başqa şəhərlərdə olduğu kimi, bir qrup musiqiçi zurna, tənbur, qaval və digər alətlərdə xoşagəlməz mahnılar ifa edirlər. Bir az aralıda 7 palm hündürlüyündə 2 sütun gözə dəyir. Onlar birbirindən 7 palm məsafədə yerləşir. Bir neçə atlı çomağın zərbəsi ilə topu iki sütunun ortasından keçirməyə çalışır. Topu o aradan qapıya ata bilən ilk şəxs udmuş sayılır. Yuxarıda bəhs etdiyim darvazadan qızılı və gümüşü işləməli parçaların və əla hind ipəklərinin satıldığı kiçik bazara daxil oluruq.

Meydanın Şah məscidindən cənub küncünə qədər dülgər və oymaçı dükanları yerləşir. Bu meydanda fərqli dəmir alətlərin və avadanlıqların, eləcə də, pambıqtəmizləyici mexanizmlərin satıldığı bir neçə dükan da var.

Kapusen xristianlarının evinin qonşuluğunda tikilmiş və qalaya bənzər bir binanın yaxınlığından keçdik. Kub şəklində 4 küncü inşa edilmiş bu bina bir tərəfdən şəhərin divarına birləşir. Binanın bütün hissələri çiy kərpicdən inşa olunmuşdur və elə də möhkəm deyildir. Bununla belə, bu binada padşahın xüsusi xəzinəsinin bir hissəsi, yəni onun aldığı nəfis əşyalar, eləcə də, İranın müxtəlif vilayətlərinin və şəhərlərinin hakimlərinin və başqa ölkələrin padşahlarının hədiyyə və töhfə kimi şaha göndərdikləri qiymətli mallar saxlanılır.

Şənbə günü keşişin mouzələsinə qulaq asmaq üçün səfil karmelilərin kilsəsinə getdim. Burada həm də Per Ali ilə görüşdüm və ona təşəkkür etdim.

Birinci gün maraqlı bir yarış izləməkdən ötrü meydana getdim. Bu yarışda divanbəyinin bir neçə qulamı iştirak edirdi. Bu yarış eyni zamanda həm də bir təcrübə hesab olunur. Onun nəticələrinə görə qaliblər çapar və ya məktubçatdıran (kuryer) vəzifələrinə işə götürülür. Müsabiqədə iştirak edənlər, bizdə olduğu kimi, dizə qədər olan qısa balaqlı şalvarlar geymişdilər. Hər birinin belindən üç balaca zıqrov asılmışdı. Yorğunluğun qarşısını almaq üçün topuqlarına və baldırlarının yuxarı hissəsinə xüsusi yağ sürmüşdülər. Müsabiqənin şərti belə idi ki, yarış iştirakçıları Alaqaşının yanından 3 mil məsafədə təpənin üzərində yerləşən daş sütuna qədər dayanmadan və dincəlmədən 7 dəfə qaçmalı idilər. Onlar müsabiqə boyu heç nə yeyə bilməz, ancaq su içə bilirdilər.

Müsabiqənin düzgün keçirilməsinə nəzarət etmək üçün bir neçə çapar və saray adamı da yarış yolu üzərində müxtəlif yerlərdə dayanmışdılar. Yarış iştirakçıları hər dəfə təpəyə çatanda orada dayanmış məmurdan kiçik bir bayraq alır və qaçaraq Alaqaşına çatanda onu orada dayanmış məmura verirdi. Yarış başa çatandan sonra çaparlar və məmurlardan ibarət münisflər heyəti yarışın düzgün keçirilməsi barədə rəy verirlər. Yarışda qalib hesab edilən iştirakçı dövlətin sürətli çaparlar sırasına qəbul olunurdu.

Bu müddət ərzində Vertabiyə və 4 başqa erməni keşişi katolik missionerlərə qarşı təhrikedici, pozucu və ara qarışdırıcı

fəaliyyətlərindən bir an belə əl çəkmirdilər. Onlar qarşılarına məqsəd qoymuşdular ki, bütün xristian missionerləri Culfadan çıxartsınlar. Ancaq elə bir hadisə baş verdi ki, Atin Vertabiyənin əleyhinə etiraz dalğaları başladı. Belə ki, ondan bir neçə il əvvəl Culfanın Jan Vertabiyə adında bir erməni baş keşişi Atin Vertabiyənin yaydıqları şayiələrin qurbanı olaraq vəzifəsindən qovulmuş və öz həmkarlarından biri ilə katolik məzhəbini qəbul etmiş və onunla birgə Alaqaçıya sığınmışdı və orada yaşayırdı. Onun, adətən, müsəlman və iranlı olan polis rəisi ilə dostluq münasibəti var idi. Həmin Jan, Culfanın polis rəisinə məlumat verdi ki, Culfada Atinin evində müsəlmanların və Məhəmməd peyğəmbərin (s) əleyhinə bir neçə kitablar var və onlardan birini keşiş Atin özü yazmışdır. Jan əlavə etmişdi ki, Siz göstəriş verə, polislərin, bir qrup müsəlmanın, axundun və əvvəllər islam dinini qəbul etmiş bir neçə erməninin iştirakı ilə təcili Atin Vertabiyənin evinə basqın edib orada axtarış apara bilərsiniz. Polis rəisi Janın dediyi kimi etdi. Qəflətən Atin Vertabiyənin evinə basqın olundu və orada axtarış aparıldı. Nəticədə onun evindən iki ədəd islam əleyhinə kitab çıxdı. Onlardan birinin müəllifi Atin Vertabiyə idi və 30 il əvvəl çap olunmuşdu. Bu kitabda islam və Məhəmməd peyğəmbər (s) əleyhinə saysız xəyanətlər və uydurmalar yazılmışdı. Axtarış yerində bir neçə dövlət qulluqçusu, axund, qələm əhli və tərcüməçinin iştirakı ilə kitab araşdırıldı və protokol tərtib olundu, Atin Vertabiyə diri-diri yandırılmaq cəzasına məhkum edildi.

Atin Vertabiyə iddia edirdi ki, bu kitablar bir nəfər polşalı tərəfindən Eçmiadzində yazılıb və orada çap olunubdur. Onun əlyazmasını isə Atinin düşmənləri təhrif edib, ona əlavələr edərək onun evinə qoymuşlar. O, bu iddia ilə günahını yüngülləşdirmək və canını cəzadan qurtarmaq istəyirdi. Bütün İsfahan camaatı səbirsizliklə Atin Vertabiyəyə verilən cəzanın yerinə yetirilməsini gözləyirdi. Lakin onun cəzalandırılması ilə bağlı hökmə qol çəkməli olan padşah məzhəb rəhbərlərinə o qədər də əhəmiyyət vermirdi və bu işin icrasını bir neçə gün yubatdı. Ancaq mən bildirdim ki, erməni Atin Vertabiyə varlı və pullu bir adam idi, həm

də saraydakı yüksək çinli məmurlarla yaxşı münasibət saxlayırdı. Buna görə inanırdım ki, o, bu dəfə də canını salamat qurtaracaqdır. Bədbəxtlikdən, elə də oldu. O, şahın anasının hədiyyəsini göndərdi və gözlənilən ağır cəzanın yerinə qərara alındı ki, Atin Veryabiyəyə qarşı “tələ” qurmuş ermənilərin işi Culfaya göndərilsin və onlara qarşı erməni qanunları tətbiq olunsun. Bu işdə iştirak etmiş katoliklərin işi isə baxılması üçün fransızlara göndərilsin.

Tək günü bizim xəstəxananın yaxınlığında yaşayan bir iranlı qulamın bir iranlı kənizlə evlənmə mərasimində iştirak etdim. Bir dəstə arvad və kişi bəyin evində qarınlarnı plovla doldurduqdan sonra əllərində parlaq lalələr gəlini gətirməyə getdilər. Yarım saat sonra başdan ayağa ağ parçaya bürünmüş gəlini gətirdilər. Gəlin bir kuklaya bənzəyirdi. Bir dəstə arvad onu müşayiət edirdi. Onların ardınca da bir dəstə kişi gəlirdi. Kişilərdən biri böyük bir şamı arxasına bağlamışdı. Bu şamın ən azından 10 aku (qızıl sikkə) dəyəri var idi. Damad o qədər də ədəbli adam deyildi, çünki gəlini qarşılamaq üçün cəmi 4 addım irəli atdı. Bu mərasim yoxsul ailələrdə olduqca sadədir, lakin varlılarda çox təmtəraqlı, atlıların iştirakı və yolüstü küçələrin işıqlandırılması ilə həyata keçirilir.

VII FƏSİL. PADŞAHIN ÖLÜMÜ, DƏVƏ QURBANİ, TOY, YAS VƏ DİNİ MƏRASİMLƏR, ATƏSPƏRƏSTLƏRİN GEYİM DƏBİ

Üçüncü gün şəhərdə padşahın xəstələnməsi xəbəri yayıldı. O, çoxlu şərab içdiyindən bir neçə gün qabaq ağır ürək tutması keçirmişdi və vəziyyəti gündən-günə ağırlaşdı. Dördüncü gün, şahın göstərişi ilə, onu ölümün caynağından qurtarmaq üçün 3 min 7 yüz tümən pul nəzir kimi yoxsullara paylandı. Eyni zamanda fərman verildi ki, ölkədəki bütün məhbuslar azad olunsun.

Cümə gününün axşamı Hollandiya şirkətinin sahibinin evinə şam yeməyinə dəvət almışdım. O, mənə qarşı çox iltifat və hörmət göstərdi.

Şənbə günü ova getdim. İsfəhan şəhərinin ətrafında çoxlu göyərçin olur. Mən bir xeyli göyərçin ovladım. Bazar günü dua və ibadət etmək üçün pedro Karmelinin yanına getdim. Orada təəssüflə eşitdim ki, Per Alinin Culfada mövqeyini möhkəmlətmək cəhdi bir nəticə verməmişdir. Bazar ertəsi günü ruhani ata Yurin və Portuqaliya missiyasına bağlı bir neçə başqa keşişlə birlikdə gəzinti üçün şəhər ətrafına çıxdıq. Tək günü şəhərdə sayıa yayıldı ki, şah ölüm halındadır. Çərşənbə Per Ali mənim görüşümə gəldi və məndən xahiş elədi ki, xristian padşahlarının və şahzadələrinin adına məktublar yazım və onlardan xahiş edirəm ki, onu İran sarayına tövsiyyə etsinlər. Bu vasitə ilə o, İranda öz vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və mövqeyini möhkəmlətmək istəyirdi. Cümə axşamı günorta radələrində şahın ölüm xəbəri bütün şəhərə yayıldı. Pal-paltarı cırıq-cırıq edilmiş qullar ağası-qulamların rəisi pərişan bir halda keçidlərdə bağıraraq padşahın ölüm xəbərini xalqa çatdırdı.

Bu xəbəri eşidən ordu başçısı saraya elə tələsdə ki, atı bədrədi və onun ayağı sındı. Şahın meyidini Qırx sütun bağına daşıdılar və ağ mərmərdən olan fəvvarənin yanına qoydular. Dünyasını dəyişmiş saray əhlinin qüsullanmasını icra edən qəssalbaşı şahın meyidini qüsulladı. Onun zəhmət haqqı ölən adamın paltarları, ciblərində olanlar və libasını bəzəyən daş-qaş

idi. Hətta meyidin üstünə salınmış örtük də 50 tümənlə birlikdə qəssalbaşına çatırdı. Şahın meyidini qüsulladıqdan sonra cəsədi otaqlardan birinə qoydular ki, Səfəvi şahlarının dəfn olunduğu məqbərədə basdırmaq üçün Quma aparsınlar. Sonra, səltənət ailəsinin qaydası üzrə, ölmüş şahı müalicə etmiş həkimi dərhal tutdular. Adətən, bu halda həkimi ya ölümə məhkum edir, ya ömürlük həbsə atır, ya da vətən dəyişikliyi edirdilər. Eşitdim ki, həkim barədə ömürlük həbs qərarı alınmışdır. Danışdırlar ki, şah ömrünün son saatında ölümünün yaxınlaşdığını hiss edərək, bir ağ parça istəmişdir ki, özü ilə bərabər o dünyaya aparsın.

Matəm günlərinin sonuna qədər, yəni yeni padşahın tacqoyma mərasimi gününə kimi hər gün şah mətbəxindən 1000 kəngəri (böyük boşqab) plov mollalara və kasıblara ehsan olaraq verilirdi.

Süleyman şah 30 il padşahlıq etdikdən sonra 53 yaşında dünyasını dəyişdi. O, taxta II Şah Səfi kimi oturmuşdu, ancaq bir müddət sonra ağır xəstəliyə düşər oldu və bir mərasimlə öz adını dəyişərək Şah Süleyman qoydu.

İranda belə bir qayda var ki, padşah xəstələnəndə valilər, hakimlər, böyüklər və əyan-əşrəfin hər biri şahı qızıl sikkələrlə dolu və daş-qaşla bəzədilmiş bir cam göndərir. Bu camları içi dolu şəkildə padşahın başı üzərində üç dəfə dolandırır və deyirlər: “Padşahın başına qurban olsun!” Əgər padşah vəfat edərsə, o zaman onlar xəzinəyə çatır. Yox, padşah sağalarsa, bu pulları yoxsullar və xidmətçilər arasında bölürlər. Belə hallarda ermənilər də padşaha hədiyyə göndərilər. Bu hədiyyələri də eyni qaydada padşahın başı üzərində dolandırır, lakin bu halda belə deyilir: “Şahın başının sədəqəsi üçün!”

Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, şahın vəziyyəti hər gün pisləşdiyinə görə şahın üç nəfər xüsusi həkimini saraydan uzaqlaşdırdılar. Padşahın digər həkimləri bu aqibətdən qorxduqları üçün padşaha dedilər ki, onun narahatçılığı xəstəliklə bağlı deyildir. Sadəcə o, uyqun saatda tacqoyma mərasimi keçirməmişdir və yenidən uyqun bir saatda tacqoyma mərasimi keçirilməlidir. Bu təklif asanlıqla qəbul edildi. Münəccimlərə

tapşırıq verildi ki, tacqoyma üçün uyğun vaxt müəyyən etsinlər. Gülməli də olsa, onlar bu vəzifəni yerinə yetirdilər.

Müsəlmanların qaydasına görə, belə halda şah taxt iddiasında olan kafirə qalib gəlməli, onu taxtdan kənarlaşdırmalı və yenidən şahlıq taxtına sahib olmalıdır. Bu məqsədlə də qədim İranın Rüstəm pəhləvanı və övladına bənzəyən bir atəşpərəsti seçdilər, ona padşah libası geyindirdilər, taxta oturdular və fərman verildi ki, münasib vaxt çatana qədər onunla padşah kimi rəftar olunsun. Uyğun saat çatanda yalançı şah taxtdan endirildi və biçarə başını götürüb qaçdı. Padşah yenidən taxta oturdu, şahlıq qılıncını belinə bağladı və Şeyx Səfinin tacını başına qoydu. Bu iş səltənətin xüsusiyyətlərindən və zəruriyyətlərindən biridir. Beləliklə, şah öz adını dəyişib Şah Süleyman qoymuşdu. Təsədüfən bundan sonra padşahın halı getdikcə yaxşılaşmışdır. Bununla da sarayda hökimlərin mövqeyi yüksəlmiş, münəccimlərin mövqeyi isə zəifləmişdi.

Şah Süleyman bir gürcü qadından doğulmuşdu. O, bir dəstə qadının və xacənin yanında böyüdü, şəhvətdən və qəddarlıqdan başqa bir şey öyrənmədiyi üçün şahlığa yetişdikdən sonra hər cür şəhvətbazlıq və zülmədən çəkinməmişdir. Ona aid olan çoxsaylı dastanlardan biri belədir: İran səltənətinin qəribə, inanılması çətin və bir barbarlıq əlaməti olan çox biabırçı qaydasına uyğun olaraq, şah, istəyinə uyğun olaraq, özünün məşuqəsi olan kənizlərini çox alçaq adamlara bağışlaya bilər. Bunun əksinə olaraq, Osmanlı sarayında sultanlar yaşlı və qəzəblərinə tuş gəlmiş qadınları paşalara, vəzirlərə və əmirlərə ərə verirlər. Şah Süleyman, əsəbiləşdiyindən arvadlarından birini paltaryuyana bağışlayır. Lakin bir neçə gün sonra peşiman olur, o qadının eşqi başına vurur, onu çağırtdırır və riyakarlıqla soruşur ki, təzə ərimini çox sevirsən, yoxsa məni? Qadın cavab verir ki, dini və qanuni ərimi çox sevirəm. Qəzəblənən şah əmr edir ki, qadını çaya atsınlar. Ancaq tezliklə bu fikrindən daşınır və fərmanı icra edilmir. Sonra göstəriş verir ki, qadını diri-diri yandırsınlar. Ancaq bu dəfə də fikrindən vaz keçir və o qadını hərəmxanasına geri qaytarır.

Süleyman şahın zülmü və rəhmsizliyi ardıcıl olaraq illərlə davam etmişdi. O, bir çoxlarını ən adi bəhanələrlə qətlə yetirmiş, ölkənin bir çox böyüklərini ortadan götürmüşdü. Ancaq ömrünün sonlarında içki düşkünü olmuş və bütün gününü hərəmxanada qadınların ağuşunda keçirirdi. Hər zaman məst olduğundan özündən xəbəri olmurdu. Bu üzdən də camaat onun şərindən bir az azad olmuşdu.

Bu müddət ərzində əsl hakimiyyət və mütləq ixtiyar onun vəziri Mirzə Tahirin əlində idi. Mirzə Tahir hiylə, tərif, yaltaqlıq və özünü gözə soxmaq yolu ilə şahın tam etimadını qazanmışdı. Onun 80 yaşı var və o, yer üzünün böyük oğrularındandır. Ölkəni istədiyi kimi idarə edir və istədiyi kimi yaşayır. Bir qızıl sikkə rüşvətə də göz dikir və onu almaqdan çəkinmir. Belə deyirlər ki, bir gün padşah ondan soruşur ki, neçə övladın var? Mirzə Tahir cavab verir ki, tam yadımda deyil, bu gecə sayaram, sabah Sizə deyərəm. Mirzə Tahir şaha xoş gəlmək üçün ona bir neçə şeir də həsr eləmişdi.

Şahın şərab düşkünü və ağıldan kəm olması barədə bir çox rəvayətlər vardır. Onlardan birində deyilir ki, Moğol Əkbər şah Hindlinin oğlu atasından qorxduğuna görə Şah Süleymana sığınır və onun içki məclislərində iştirak edir. Bir gün belə məclislərin birində şah çox keflənir və qılıncını çəkərək yanında onunla badə yoldaşı olan əmirlərinə hücum edir. Əmirlər qaçmağa başlayır və ortalıq boşalır. Bu zaman şah, Əkbər şahın oğlundan soruşur ki, mənim cəsarətim necədir? Əkbər şahın qorxmuş oğlu onun cəsarətindən ağız dolusu danışır. Bundan sonra Şah Süleyman onu daha çox sevir, hətta gəzintiyə və ova gedəndə onu özü ilə götürür və ona şahın şəxsi atlarından istifadə etməyə icazə verir və xəzinədən ona gündəlik 10 түmən cib xərcliyi təyin edir.

Süleyman şahın hakimiyyəti dövründə portuqaliyalılar tərəfindən dəfələrlə ona təklif edilmişdi ki, Osmanlıya qarşı müharibə elan etsin. Elə hallar olmuşdu ki, şah Osmanlıya qarşı müharibə elan edə və kiçik bir hərbi dəstə ilə diqqətəlayiq uğurlar və böyük qənimətlər qazana bilərdi. Lakin o, bunu etmirdi və hər dəfə deyirdi ki, osmanlılar ondan sülh xahiş etmişlər. O, bu xahişi

qəbul edib, söz verib və öhdəlik götürübdür. Əhdi sındırmaq namərdlikdir. Beləliklə, şah heç vaxt osmanlılara qarşı uyğun fürsətlərdən istifadə etmədi. Hətta onun yaxınları və sərkərdələri ona deyirdilər ki, osmanlılar xristianlarla vuruşur və İrana diqqət ayıra bilməzlər. Ancaq Avropa ilə işi bitirəndən sonra İsfahana tərəf yürüşə başlayacaqlar. Lakin şah deyilənləri qəbul etmirdi. Şahın, osmanlılarla ciddi dostluq münasibətlərinə tərəfdar olan sədr-əzəmi (*baş nazir-tərcüməçi*) belə hesab edirdi ki, Osmanlı İrana mümkün xristian hücumlarına qarşı həqiqi bir hasardır. Ona görə, əgər bir gün osmanlılar məğlub olsalar, o zaman xristianlar mütləq İrana hücum edəcəklər və İran onların hücumuna davam gətirə bilməyəcəkdir.

Bununla belə, baş nazir Mirzə Tahir Özbəkistanın padşahı Sübhanqulu xanla zərərli müharibəni davam etdirirdi. Bu müharibənin səbəbi bundan ibarət olmuşdu ki, Özbəkistan padşahının qardaşı və padşahın xanımının qardaşlarından biri özlərinin 3 mindən ibarət yaxınları, əyan-əşrəfi və xidmətçiləri ilə İrandan keçərək Məkkəyə ziyarətə getmək istəmişdilər. Süleyman şah, onların 200 nəfərlik bir dəstə ilə İrandan keçməsinə razılıq vermişdi. Adıgedən dəstə İsfahana çatanda Süleyman şah onları yaxşı qarşılamiş və səmimi qonaqpərvərlik göstərmişdi. Özbəklər yanlarında olan cəvahirat dolu kisəni Süleyman şahı əmanət olaraq buraxmış və bu barədə ondan qəbz almışdılar. Belə razılaşılmışdı ki, ziyarətdən geri qayıdarkən həmin əmanəti geri götürsünlər. Bir neçə ay sonra özbəklər ziyarətdən geri qayıdarkən Süleyman şahı xəbər vermişlər ki, özbək şahının qardaşı yolda dünyasını dəyişmiş, xanımının qardaşı isə geri dönür. Süleyman şah göstəriş vermişdir ki, ziyarətdən qayıdan özbək dəstəsinə İsfahana girmək icazəsi verilməsin və onlar Şiraz yolu ilə öz ölkələrinə, yəni Özbəkistana getsinlər. Bu arada cəvahirat dolu kisənin sahiblərinə qaytarılması unudulmuş və İranla Özbəkistan arasında uzunmüddətli qanlı müharibə başlamışdı.

Cümə günü meydanda şahın yas mərasimi keçirildi. Meydana çoxlu yoxsul və kasıb toplaşmışdı. Ehsan olaraq onlara plov verildi.

Bir neçə gün sonra Polşa səfiri tərəfindən şama dəvət olundum. Əvvəllər də qeyd etdiyim kimi, o, mənə qarşı xüsusi lütf göstərirdi. Şam əsnasında səfir mənim yeni şahla görüşmək istəyimi duyunca, ilk imkanda məni vacib bir şəxs kimi şah sarayına aparacağına söz verdi. Əlbəttə, səfir yeganə şəxs idi ki, məni saraya apara və mən sarayın strukturunu öyrənə və şahın tacqoyma mərasimində iştirak edə və onu öz gözlərimlə görə bilərdim. Növbəti gün günortadan sonra saat 7-də şahın tacqoyma mərasiminin paltarlarının tikilişi üçün uyğun vaxt olduğu müəyyən edilmişdi.

Bazar ertəsi günü carçılar bütün şəhər əhalisinə elan elədilər ki, heç kimin öz evindən çıxmasına haqqı yoxdur. Hətta xarici nümayəndələr də bu məsələdə istisna deyillər. Hind şahzadəsinin evinin ətrafına da gözətçilər yerləşdirildi.

Avqustun 1-də bazar günü cənazənin yuyulması və daşınması həyata keçirildi. Əvvəl halva və digər ərzaqlarla yüklü təqribən yüz dəvə və qatır yola düşdü. Onların ardınca 4 dəvəyə bağlanmış və üzəri qızılı işləməli qara ipək parça ilə örtülmüş və içərisində ölmüş şahın cənazəsinin yerləşdirildiyi kəcavə gəlirdi. Daha sonra saray naziri Nəzər Ağa və digər saray əhli və xidmətçilər hərəkət edirdi. İki yüksək rütbəli sərkərdə əllərində qızılı şamdanlar tutmuşdular. Bu şamdanlarda xüsusi çubuqların yandırılması ilə yol boyu ətrafa xoş rəyihələr yayılırdı. Daha sonra bir dəstə naib və axund xoşagəlməz səsle növhə (*mərsiyə-tərcüməçi*) oxuyur və zarıldaırdılar. Dəstənin sonunda isə müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan, yaşıl və qırmızı ipəklə örtülmüş kəcavə gedirdi.

Bütün yolçular piyada hərəkət edirdilər. Oyunlarında cırcındır paltarlar olan bu insanlar səs-küylə cənazənin ardınca gedirdilər. Ancaq yaşlılıq və qocalığına görə Etimaddövləyə at üzərində hərəkət etmək icazəsi verilmişdi.

Yol kənarında az sayda insanlar qrup şəklində tamaşaya durmuşdular. Onlar şahın ölümünə təəssüflənir, fəryad edir və zarıyırdılar. Bəziləri isə hərəkət edən dəstəyə qoşulur və bir müddət onu müşayiət edirdi. Ona görə də bəzən hərəkət edənlərin

sayı təqribən 10 min nəfərə çatırdı. İsfahan şəhərinin 1 milliyində Səfi Mirzə bağı deyə bir bağ vardır. Mən çox zaman onun sahibini ziyarət etmək üçün ora gedərdim. Cənazəni daşıyan karvan adığedən bağa çatanda dayandı. Cənazəni uca bir künbəzin altına qoydular. Bir neçə molla cənazənin ətrafında oturdu. Qullar ağası gəldi. Hamının qabağına boşqablarda plov qoyuldu. Hər kəs yeyib doyandan sonra cənazə karvanı Qum şəhərinə tərəf yoluna davam etdi. Yolçuluq Pası məntəqəsinə qədər davam etdi. Karvanda nizamsızlıq hökm sürür, hətta oğurluq halları baş verirdi. Danışdırlar ki, dəvələrin, qatırların və atların bütün bəzəklərini oğurlayıblar. Yol boyu yerli əhali cənazə karvanının qarşısına çıxır, öz hüznlərini ifadə etmək üçün bəziləri üz-gözlərini cırmaqlayırdı.

Bazar ertəsi Per Tinkul bayramı münasibəti ilə dua oxumaq üçün kilsəyə getdim. İki gün sonra ata minərək qurban kəsimlərinə tamaşaya yollandım. Camaat darganın qapısının qarşısında toplaşmışdı. Arıq bir dəvə boynunu əyərək dayanmış və ölümünü gözləyirdi. Dargə evdən çıxıb gəldi. O, iki nəfər sallax (*qəssab-tərcüməçi*) ilə birlikdə yola düşdü. Camaat və həmin dəvə də onların ardınca hərəkət etdilər. Onlar Şiraz darvazasına çatdılar və 33 tağlı gözəl bir körpüdən keçdilər və iri daşları olan köhnə bir qəbristanlığa yetişdilər. Qəbristanlığın yanında Müsəlli adında geniş bir sahə vardır. Bu sahədə dəvənin ayaqlarını bağladılar. Darganın başında səfəvi papağı vardı. Bu hərbi papağın üstündə lələk yerləşirdi, ətəklərində isə darganın çiyinlərini örtən ağ tellər sallanırdı. Dargə kiçik nizəni dəvənin ürəyinə soxdu. Kəsım məmurları ipi çəkдилər və iki qəssab biçarə dəvənin üstünə düşərək onun başını bədənindən ayırdılar. Baş şahın qarşısına qoyan qəssablar ondan ənam aldılar. Dəvənin ayaqları isə ənam alınması üçün böyük bir saraya göndərildi. Dəvənin əti kasıblara paylandı. Qısa bir müddətdən sonra dəvədən əsər-əlamət belə qalmadı.

Qurban bayramından bir neçə gün qabaq bəzədilmiş yəhərli və zinət vurulmuş bir dəvəni şəhərin küçələrində dolandırtdılar. Həmin dəvənin üzərində 3 uşaq oturdulmuşdu. Bir qrup boş-bekar insan dəvənin qabağında və arxasında hərəkət edirdi. Bəzilərinin

əlində nizə, balta və dəhrə var idi. Bu minvalla dəvəni bir neçə gün ərzində şəhərin bütün məhəllələrində və həyətlərində gəzdirdilər və çoxlu nəzir-niyaz və sədəqə topladılar.

İranlılar hər il eyni gündə bu tədbiri həyata keçirirlər. Bu mərasim o zamanı yada salmaq üçündür ki, həzrət İbrahim peyğəmbər (əlbəttə, bizim müqəddəs kitabımızda yazıldığı kimi, Yaqub peyğəmbər deyil) oğlunu Allah yolunda qurban vermək istəyirmiş, ancaq Allah ona bir qoç göndərmişdir ki, oğlunun yerinə onu qurban kəssin.

İranlılar bu bayramda qurban əti yeməyi xoşlayırlar. Həmin gün imkanı olan hər kəs qoç və ya quzu qurban kəsir. Qurban kəsən qurbanın ətindən həm özü yeyir, həm də başqalarına, xüsusən, kasıb insanlara verir. Yoxsul insanlar bu mərasimdə iştirak etmək üçün ən azından bir toyuq kəsirlər. Xristianlar, adətən, qurban kəsilərkən ürəkdə müəyyən dualar oxunduğuna görə, qurban ətini yemirlər.

Bir neçə gün sonra Culfaya Aba Jezuit kilsəsinə tamaşa etməyə getdim. Yolun üstündə ermənilərə aid bir qəbristanlıq var. Burada daha yaxşı qəbirlər mövcuddur. Jezuitlərin kilsəsi kiçikdir, amma gözəldir. Onun daxili İran üsulu bəzədilmişdir. Kilsə tərəfdə səfalı bir bağ da salınmışdır. Bu bağda meyvə ağacları və müxtəlif yaxşı güllər var. Əgər Vertabiyə əziyyət eləməsə və imkan versə, yezuitlər gələcəkdə mötəbər və münəzzəm bir təşkilata sahib olacaqlar.

Bir gün yezuitlərdən biri məni atəşpərəstlərin qəsəbəsini görməyə apardı. Səyyahlardan bəziləri İsfahan şəhərinin yaxınlığında yerləşən bu qəsəbədən bəhs etmişlər. Bu qəsəbə, doğrudan da, 1 mil uzunluğunda bir küçədir. Küçənin hər iki başından ona daxil olmaq olar. Qəsəbənin ortasında bir keçid də vardır. Küçənin hər iki tərəfində çinar ağacları göylərə ucalır. Onların kölgələrinin altından zülal su axır. Qəsəbənin məbədinə baxdıq. Binası xaç şəklində idi. Divarlarının aşağı hissəsində pəncərələr var. Bu pəncərələr şəbəkəli çərçivələr vasitəsi ilə örtülmüşdü. Məbəddə mehrab yox idi, ancaq tavanın ortasından çıraq asılmışdı. Altı pillə yuxarı qalxdıq və kiçik bir otağa daxil

olduq. Bu otaqda daimi atəş saxlanılır. Atəşi daimi saxlamaq üçün davamlı olaraq ona quyruq yağı hopdurulmuş ağac parçaları atırlar. Belə atəş atəşpərəstlərin mənzillərində də olur. Əgər təsadüfən diqqətsizlikdən bir mənzildə od sönersə, onu məbədin odundan istifadə etməklə yandırır və bir daha sönməsinə imkan verməməyə çalışırlar. Atəşpərəstlərin çoxu əkinçidir və savadları yoxdur. Ancaq onlar təkallahlıdırlar, yerin və asimanların yaradıcısına sitayiş edirlər. Atəşə ehtiram göstərir, lakin ona sitayiş etmirlər. Bəziləri belə hesab edirlər ki, onların dini İbrahim peyğəmbərin dinidir. Atəşpərəstlərin nəslə də qədim İran şahlarına gedib çatır. Od, Allahın əmri ilə İbrahim peyğəmbəri yandırmadığı və o, sağ-salamat oddan çıxdığı üçün onlar onu qiymətli və müqəddəs hesab edirlər. Müqəddəs kitabda yazılmışdır: “Ey İbrahim, mən sənə böyük Allahınam və sənə kəldanilərin odundan qorudum”. Səyyah Tavernyenin Avram və ya İbrahimin, odun yandırmadığı həmin Zərdüşt olması barədə qeydi böyük səhvdir.

İran atəşpərəstləri arasında evlənmə bu şəkildə həyata keçirilir ki, oğlan və qız öz şahidləri ilə kahinin yanına gedir və hər biri ayrı-ayrılıqda evlənmək üçün hazır olduqlarını bildirirlər. Kahin tərəflərin razılığına əsasən onların alınlarını xüsusi su ilə yuyur və yuduqca dua oxuyur. Bununla da tərəflər evlənilər və ondan sonra dini bir səbəb olmadan onlar ayrılmalı bilməzlər. Atəşpərəstlər təzə doğulan uşaqları çoxlu miqdarda gülün qaynadıldığı xüsusi suda çimdirlər. Bu mərasimdə dua oxumaq üçün bisavad kahin də iştirak edir.

Atəşpərəstlər zərərli heyvanları yox etmək üçün çox çalışırlar. Onlar hətta ildə bir dəfə arvadlı, kişili, böyüklü, kiçikli şəhərdən kənara çıxaraq qurbağaların məhv edilməsi ilə məşğul olurlar. Atəşpərəstlər şərab da içirlər. Özlərinin bəsləmədiyi donuz (*çöl qabanı-tərcüməçi*) ətinə yeməkdən də çəkinmirlər.

Atəşpərəstlər ildə ardıcıl olaraq 5 gün ət, eləcə də balıq, süd, yağ və s. kimi heyvandarlıq məhsullarını yeməkdən imtina edirlər. 3 gün isə davamlı olaraq oruc tuturlar. Bu günlər ərzində qürubdan sonra oruclarını açırlar. Onlar ildə 30 gün bayram və şənlilik edirlər. Bu bayram xoş və təntənəli keçirilir. Atəşpərəst ölən

kimi onu dərhal qəsəbədən kənara çıxarır, yaxınlıqda dağın başında bir hasarın içində 7 palm hündürlükdəki sütuna bağlayırlar. Sonra meyiddən uzaqlaşır və dua oxuyur, leşyeyən qarğa və quşların gəlməsini gözləyirlər. Gələn leşyeyən quş meyidi yeməyə onun sağ gözündən başlayarsa, dərhal meyidi torpağa basdırırlar, yox, əgər leşyeyən quş meyidi sol gözündən yeməyə başlayarsa, atəşpərəstlər dərin kədər və qüssə ilə evlərinə qayıdırlar. İran atəşpərəstlərinin paltarları digər iranlıların paltarlarından çox fərqlənir. Qadınların geyimi çox sadə və bəzəksizdir. Bu geyim köynək, şalvar və İtaliya qadınlarınınnkı kimi, uzun əməklikdən ibarətdir. İranın digər qadınlarının geydiyi kimi ayaqqabılar geyir, kətan və ya ipək parçalarla başlarını bağlayır və başlarına böyük bir parça atır və onun kənarlarını çənələrinin altında elə bağlayırlar ki, boyun və sinələri bütünlüklə örtülmüş olur. Bu qadınların burunlarının nazik hissəsində kiçik deşik açılır və ərəb qadınlarında olduğu kimi, oradan qızıl və ya gümüş sırğa (halqa) asılır.

Culfadan qayıdarkən bir nəfər erməni mənə yeni ixtira olunmuş böyük bir saat göstərdi. Bu saat, vaxtı göstərən iki taxtaya (əqrəbə) bağlanmış və iki ipdən asılmış, hərəkət edən çarxdan ibarət idi.

VIII FƏSİL. ŞAH HÜSEYNİN TACQOYMA MƏRASİMİ. SƏFİR VƏ ƏMİRLƏRİN QƏBULU, ONLARA ZİYAFƏT VERİLMƏSİ

Münəccimlər tərəfindən tacqoyma mərasimi üçün düşərli vaxt müəyyən edildikdən sonra bazar tacirləri və sənətkarlarına göstəriş verildi ki, çıraq yandırsınlar və gecənin yarısına qədər bazarda qalsınlar, kim bu göstərişə tabe olmasa, 12 түмән cərimələnəcəkdir.

Ola bilsin ki, oxucular məni başa düşərlər. Mən marağım ucbatından gecə yatmadım, bayıra çıxdım və çırağban şəhərdə dolaşdım. Bu gəzintidə İranın böyüklərindən biri mənimlə birgə idi. Bir neçə bazar və küçəni dolaşandan sonra mənə aydın oldu ki, küçə və bazarların çırağban olunması təzyiqlə edilmişdir. Bazarları işıqlandıran çıraqlar və lampalar bazarlara gözəllik verməmiş, əksinə, xoşagəlməz bir vəziyyət yaratmışdır. Odlə oynamaq və şadlıqdan bir əsər-əlamət yox idi. Bunlar onu göstərirdi ki, camaat Səfəvi şahını sevmir, ancaq ondan qorxur. Hətta Şah Süleyman ölənin günü bəzi insanlar toy mərasimi keçirmiş və sevinc tədbirləri təşkil etmişdilər. Küçə və bazarları gəzərkən düşündüm ki, mütləq böyük meydanda və şəhərin digər meydanlarında çıraqların və lampaların işığı altında xalqın od ətrafında şənləndiklərinin şahidi olacam. Ancaq təəssüflər olsun ki, o yerlərdə də mənim marağımı qarşılayacaq qeyri-adi bir şey olmadı. Alapaı darvazasından içəri daxil olduq. Yuxarı təbəqələrin binaları iki böyük tağın üzərində yerləşir. Yuxarı hissənin sağ tərəfində böyük bir zal var. Döymə tavanı olan başqa bir otaq da gözə dəyir. Hər həftənin xüsusi günləri nazir, naiblərin və axundun iştirakı ilə burada hakimlik edir və xalqın şikayətlərinə baxır. Bu qapı isə bir bağa açılır. O bağda Şah Süleymanın meyidinin qüsullanması və kəfənlənməsi həyata keçirilib və hazırda bir neçə sufi tərəfindən qorunur və onlar şaha dua oxuyurlar. Gündüzlər şahın böyük məscidinə girmək mənim üçün qeyri-mümkün olduğundan, qaranlıqdan istifadə edib ora getdim. Birinci günbəzin altına aparan gözəl qapı gümüşü işləmələrlə bəzədilmişdi. Günbəzin altı

boyhaboy hasara alınmışdı və bu hasardan məscidin həyətinə qapılar var. Həyətin ortasında daşdan yonulmuş su mənbəyi yerləşir. Eyvanlar iki sıradır. Onlar mollaların və dini təhsil alan tələbələrin otaqlarına bitişikdirlər. Məscidin 3 gözəl qapısı var. Onun xarici divarları və ikisinin böyük qapıya birləşən 4 hündür minarəsi islam ölkələrində işlədilən rəngli kərpic ilə bəzədilmişdir. Bu məbədin daxilində 5 salon vardır. Onların hamısının tavanı və divarı qızılı və lacivərdi rəngli ərəb hərfləri ilə örtülmüşdür. Orta sütun daha böyükdür. İki tərəfdə böyük baca boşluğu vardır. O, məscidin daxilini işıqlandırır. Orta böyük künbəz də bu hissənin ucalığında, 4 böyük və dördkünc sütunun üzərində yerləşir. Digər günbəzlər alçaqdır və onların sütunları adidir. Məscidin içində uzunluğu 8, eni 4 palm olan tünd yaşıl rəngli böyük parça divara yapışdırılmışdır. Osmanlı məscidlərinin əksinə olaraq, bu məscid çoxsaylı tavan işıqlarına malik deyildir. Əvəzində nəfis xalılarla döşənmişdir. Sağ tərəfdə xacələrin oturacaq yerləri var. Onlardan bir az aralıda isə gözəl daş minbər gözə dəyir.

Bazarı dolaşmaqdan yorulmuş və haldan düşmüş şəkildə özümüzü bir çayçıya yetirdik. Qəlyan çəkərək tacqoyma mərasiminin vaxtının yetişməsini gözlədik. Bu arada xüsusi geyimi və əmmaməsi olmayan bir molla, Böyük Şah Abbasın və Şah Səfinin fəzilətlərindən və qələbələrindən danışmağa başladı. O, mövzunu uzadır, bəzən də dəli kimi qışqırır və heyvan kimi ulayırdı. Hərbi qələbələrdən danışmaq istəyəndə ordakılar möhkəm əl çalırdılar. Bu dastan danışmaq iki saat çəkdi. Ordakıların hər biri ona 1-2 peşiz (qara pul) verdilər. O, 2 abbasi qazanaraq evinə getdi.

Gecə yarısına az qalmış düşərli tacqoyma mərasiminin vaxtı gəlib çatdı. Bu zaman yağışın yağmağa başlaması ilə küçənin vəziyyəti qarışdı. Bununla belə, təbil və şeypur səsləri ilə İsfahan əhalisinə bildirildi ki, Şah Hüseyn şahlığa yetişdi və taxta oturdu. Bununla da, Şah Hüseynin tacqoyma bayramı başladı və həyata keçdi.

Bilinməlidir ki, Səfəvi şahları, əslində, başlarına tac qoymurlar. Tacqoymanın məqsədi saray əhlindən və böyüklərdən

biət və etimad almaqdır. Deyirlər ki, tacqoyma zamanı saray adamlarından bir neçəsi Şah Hüseynə təklif etmişdilər ki, o, özünü “Şah İsmayıl” adlandırsın. Şah Hüseyn acıq və qəzəblə onlara demişdir ki, “Məgər mənim öz adım yoxdur?” Sonra o, həmin əsəbiliklə axundlardan tələb etmişdir ki, ölmüş şahın onlara verdiyi və xərclənməmiş 14 min tüməni xəzinəyə qaytarsınlar.

İkinci gün yeni padşah ilk dəfə olaraq spirtli içkilər içməyi müsəlmanlara qadağan elədi və əmr etdi ki, bu fərmana əməl etməyənlər ölümə məhkum ediləcəklər. Hətta göstəriş verdi ki, uzun illər şərab istehsalı ilə məşğul olmuş şah xümxanəsinin (*zavod-tərcüməçi*) binası tamamilə yerlə yeksan olunsun. Mən İran şahzadələrini yaxşı tanıdığımıza görə, onların spirtli içkilərə xüsusi maraqlarını və meyllərini bilirəm və bu qadağanın uzun müddət davam edəcəyini təsəvvür etmirəm. Güman edirəm ki, bu şahzadə (Şah Hüseyn) içki içməyi taxt və tacla birlikdə öz sələflərindən irsi olaraq almamışdır.

O günün sabahısı Böyük Moğolun oğlu-hind şahzadəsi şahın hüzuruna böyük bir hədiyyə təqdim etdi. Bu hədiyyə bir fildən, bir gümüş göyərçin heykəlcikdən və qiymətli daş-qaşlarla işlənmiş qızıl və gümüş güllərlə dolu qızıl səbətdən ibarət idi. Bu hədiyyənin bütövlükdə 20 min tümən dəyəri var idi.

Axır ki, həftənin bazar ertəsi günü Şah Hüseyn cah-cəlalılı qızılı libasda xalqın arasında göründü. Şahın bir gün qabaq fəxri xələtlərə layiq görülmüş yaxınları və saray əhli də onun ətrafında idi.

Həftənin tək günü şəhərin kənarında şərab içməkdə günahlandırılan iki kəndlini edam etmək üçün şəhərə gətirdilər. Ancaq onlar, yeni şahın fərmanından xəbərsiz olduqlarını söylədikləri üçün cəzaları yüngülləşdirildi. Onları falaqqaya yatırdılar və ayaqlarının altına o qədər çubuq vurdular ki, qan çıxdı. Camaat danışdı ki, edamla müqayisədə bu cəza çox yüngüldür.

Həftənin çərşənbə günü məlumat aldım ki, padşah xarici böyükklər və nümayəndələr üçün ümumi ziyafət verəcəkdir. Tələsik Polşa səfirinin evinə getdim ki, o, mənə verdiyi sözə əməl etsin.

Vədə günü yetişmişdi. Mən səfirin ardınca Alaqapının böyük darvazasından şah sarayına daxil oldum. Bir tərəfdə bir qrup musiqiçi müxtəlif musiqi alətlərində çalmaqda idi. 4 pillə qalxdıq və təmtəraqlı bir zala girdik. Zalın aşağı hissəsinin bəzəyi və qızılı işləmələri insanı heyrətləndirirdi. Zalın tavanı naxışlarla işlənmiş 4 sütun üzərində dururdu. Bura Səfəvi şahlarının ümumi qəbul zalı idi. Zal uzununa 3 hissəyə bölünürdü. İkinci hissə birinci hissədən bir pillə hündürdə yerləşirdi. O, böyüklərin rütbə və vəzifələrinə görə ayrılmışdı. Zalın üçüncü hissəsində 1,5 pa hündürdə şah taxtı qoyulmuşdu.

Padşah qızılı işləməli döşəyin üstündə oturmuş və eyni işləməli mütəkkəyə söykənmişdi. Onun ətrafında 12 xacə³¹ dayanmışdı. Onlardan birinin əlində şahın qəlyanı, o birinin əlində isə şahın qılıncı vardı. Etimaddövlə şahdan 10 palm aralıda dayanmışdı. Onun arxasında sıra ilə Qullar ağası, Qurçibaşı, Sepəhsalar və bir neçə başqa böyük, onlardan arxada vilayət hakimləri, onlardan arxada isə yüksək rütbəli zabitlər dayanmışdılar. Aşağı hissədə çalğıcılar durmuşdular. Polşa səfiri və Pedro zala daxil olanda Mehmandar³² onları məcur elədi ki, şahın astanasını öpsünlər. Onlar şahın taxtına yaxınlaşanda bu iş bir daha təkrar edildi. Hər kəs öz yerinə oturdu. Biz də xanların sırasında əyləşdik. Xidmətçilər yemək gətirməyə başladılar zaman şah Etimaddövlədən soruşdu: “Bunlar kimdir və İrana niyə gəlirlər?” Etimaddövlə ona lazımi məlumatı verdi.

Hər kəs dizi üstə əyləşmişdi. Oturanların qabağına parça açıldı, onun üzərinə süfrə salındı. Mürəbbə və turşu qabları və qızılı meyvə boşqabları bir-birinin ardınca süfrəyə düzüldü. Axırda süfrəyə 3 qızıl məcməyidə qırmızı, ağ və sarı rəngdə plovlar qoyuldu. Plovların üzərində cücələr və iri tikə ətlər vardı. Plov və ətlər qızılı boşqablarda məclis iştirakçılarına çəkildi. Mən səfirin yanında yerdə oturmuşdum. Yağı xoşlamadığım üçün bir qədər

³¹ *Xacə-burada xidmətçi, qulam.*

³² *Mehmandar-qonaqları qəbul edən, yerləşdirən və onlarla ilgilənən xidmətçi.*

mürəbbə və turşu yedim. Şah üçün üstü qızılı işləməli balaca bir stol qoymuşdular. Belə qəbullarda yeməkləri sürətlə gətirdikləri üçün məclis iştirakçıları yeməklərini sürətlə yeməyə məcburdurlar. Süfrənin üzərində qənd, güləb və müxtəlif meyvələrin suyundan hazırlanmış şərbətlər də vardı.

Süfrələrin yığışdırılması ilə qonaqlıq başa çatdı və qonaqlar tədricən dağıldılar. Padşah ayağa qalxanda diqqət etdim ki, onun əynində qızılı cübbə, qızıl kəmə, başında isə İran şahzadələrinin qoyduğu əmmamə şəklində almazlarla bəzədilmiş kiçik bir əmmamə var. Görünüşünə görə onun 25 yaşı olardı, orta boyu, ağ sifəti, arxaya çəkilməmiş sıx saçları və hiss olunan saqqalı var idi. Məclisdən çıxanda Polşa səfiri mənə iltifat göstərdi və məni başqaları ilə birlikdə səltənət atlarına baxmağa götürdü. Tövlələrdəki əla atlar və qızılı axurlar hamısı göz oxşayırdı. Bəzi atların ayaqlarında qızılı halqa var idi. Gec idi. Bütün atlara baxa bilmədik. Deyirdilər ki, bu tövlələrdə təqribən 1500 cins at var. Hər zaman onlardan ikisi yəhərlənmiş halda şah sarayının qarşısında növbə çəkir. Şah, onun hərəm arvadları, yaxın xacələr və saray adamları da minik üçün bu atlardan istifadə edirlər. Sarayın böyük darvazasının yaxınlığında bir neçə şir də saxlanılır. Onların qızıldan yemək qabları vardı.

Polşa səfirini evinə qədər müşayiət etdim. Öz evimə qayıdanda yolda bir qrup şah süvarisinə rast gəldim. Onların geyim və bəzəklərindən məlum olurdu ki, saray mühafizəsinin zabitləridirlər. Hər biri atının yəhərinin arxasına balaca bir təbil bağlamışdı. Nazik gümüş həlqə onları saxlayırdı. Deyəsən, bu təbillər xüsusi hallarda kömək istəmək, sifariş apardıqlarını və ya şahın fərmanını icra etdiklərini bildirmək üçün işə yarayırdılar.

Ayın 12-də cümə axşamı günü İsfəhan zərboxanasına³³ baxmağa getdim. Zərboxana ingilislərin iqamətgahının yaxınlığında yerləşir. Burada, Təbriz və İrəvan zərboxanalarında olduğu kimi, abbasi, mahmudi³⁴ və şahı pullar kəsilir.

³³ *Zərboxana-pul kəsilən emalatxana*

³⁴ *Mahmudi-pul vahidi.*

Cümə günü yeməyi Per Ali ilə birlikdə yedim. Şənbə günü ova getdim və çoxlu sayda göyərçin ovlayıb gətirdim. Ayın 15-də Per Poryor və monastrın bütün keşişləri ilə birgə şəhər kənarında yerləşən Xoşxanə (ola bilsin ki, Quşxanə) bağına³⁵ baxmağa getdik. Şah səfərə çıxanda münəccimlər səfərin düşərli vaxtını təyin edənə qədər bu bağda qalır. Bağa gedən yolda gözəl bir məscid yerləşir. Onun adı bəzəkləri var, ancaq bürcləri xarab olmaq üzrədir. Bu bağ müxtəlif meyvə ağacları ilə doludur, ancaq ağaclar bir-birinə çox yaxın olduğundan Günəş işığı onlara kifayət qədər düşmür. Bu üzədən də bu ağacların meyvələri yaxşı olmur. Bağda daşdan yonulmuş bir arxda su axır. Bağın ortasında künbəz inşa olunmuşdur. Künbəzin ortasında kiçik bir mərmər hovuz tikilmişdir. Künbəzin hər tərəfindən bayıra qapı açılır və onun hər bir küncü günbəzli 8 guşəli kiçik bir otağa birləşir. Bütün günbəzlər gözəl təsvirlərlə bəzədilmişdir. Divarlar da təsvirlərlə zینətləndirilmişdir. Bu təsvirlərdə içki məclisləri, gözəl qadın saqilər və yarımçılpaq rəqqasələr gözə dəyir. Tavanların və divarların bəzədilməsində və rəsmlərin çəkilməsində qızılı və lacivərdi boyalardan istifadə olunmuşdur. Bağın qurtaracağında hündür divarlı bir bina inşa edilmişdir. Bu binada çoxlu dəhlizlər və otaqlar vardır. Bina bahalı xalçalar və əşyalarla təchiz edilmiş və şahın hərəmləri üçün ayrılmışdır.

Ayın 16-da, bazar ertəsi Per Manoil Avqustin gizli şəkildə Romaya qaçdı. İstəyirdi ki, Roma papasının yanına getsin, günahlarını etiraf etsin və tövbə diləsin. Günahı bundan ibarət idi ki, kilsə və monastrın gəlirlərindən yersiz və qanunsuz məsrəflər etmişdi. İşin zahiri tərəfi tövbə etmək, batini tərəfi isə cəzadan və haqq sahibinin təqibindən yaxa qurtarmaq idi. Per Manoil Avqustin bir müddət əvvəl monastrdan çıxmış, islam dinini qəbul etmiş, özünə Hüseynqulu bəy adını götürmüş, bununla da, İranda yaşayan portuqaliyalıların qınağına səbəb olmuşdu.

Həmin gün xəbər gəldi ki, şah, saraydan kənarda at üstündə görünməyi öyrənmək üçün qəsr evinin bağında məşq edəcəkdir. O,

³⁵ *Bağ-burada saray mənasındadır.*

indiyə kimi, vaxtını hərəmxanasında keçirmiş, ümumi tədbirlərdə iştirak etməmiş və saraydan kənarda görünməmişdi. Dünya ölkələrinin əksinə olaraq, İranda səltənətin vəliəhdləri böyük şah hərəmxanasında xacələrin nəzarətində olurlar. Bir neçə məhrəm xacədən başqa heç kim, hətta sarayın ən yaxın böyükləri belə vəliəhdin kim olduğunu və harada böyüdüldüyünü bilmir.

IX FƏSİL. SƏADƏTABAD SƏLTƏNƏT MALİKANƏSİ. ROMA PAPASI VƏ POLŞA SƏFİRLƏRİNƏ MƏZUNİYYƏT VERİLMƏSİ

Çərşənbə günü Culfada idim. Qayıdanda şahın Səadətabad bağını (malikanəsini) gördüm. Yolun üstündə yerləşir. İsfahan bağları Zayəndərud çayı üzərində yerləşən 14 tağlı körpüdən yuxarıda yerləşir. Onların qarşısında-Culfa tərəfdə fransız üslubu ilə tikilmiş zərif bir günbəz görünür. Bu günbəzin tavanı 20 ağac sütunun üzərində dayanır. Padşah Səadətabad malikanəsində istirahət edərkən, xarici səfirləri və nümayəndələri bu künbəzdə qəbul edir. Burada, İsfahanın başqa sarayları kimi, müxtəlif salonlar mövcuddur. Şah taxtının arxasında bir çeşmə və 3 otaq var. Bu fransız üslulu tikilmiş künbəzli salondan bağ tərəfdə yerləşən başqa bir eyni tipli günbəzli salona yol gedir.

Adıgedən bağda bir-birinin ardınca sıx ağaclar əkilmişdir. Ortada isə daşdan yonulmuş, üzərində çoxsaylı fəvvarəsi olan və suyun axdığı arx inşa edilmişdir. Burada, Xoşxanə bağında olduğu kimi, şahın istirahəti üçün kiçik bir malikanə də tikilmişdir. Şahın hərəmxanası çayın kənarında yerləşir və o qədər də bəzədilməmiş bir neçə kiçik otaqdan ibarətdir. Burada diqqəti cəlb edən başqa bir şey yoxdur. Cümə ertəsi şamı holland şirkətinin müdirinin mənzilində yedik. Elə həmin gün fransız kapusenlərinin monastrının rəisinin görüşünə getdim. Onun sabahısı Polşa səfirindən bir xəbər aldım ki, xudahafizləşmək və məzuniyyət icazəsi almaq üçün şahın dərğahına gedəcəkdir. O, arzu edərsə, mənə də özü ilə şahın yanına aparmaq istəyirdi. Mən məmnuniyyətlə bu dəvəti qəbul etdim. Bir saat sonra saray məmuru bəzədilmiş tam təchizatlı 5 saray atını bizim üçün gətirdi. Adətən, bu kimi hallarda xarici nümayəndələr üçün xüsusi atlar göndərilir. Atlara mindik. Səfir süvari cərgəsində özündən sonra mənə yerləşdirdi və mənə böyük şərəf bağışladı. Biz, 19 nəfər piyada tufəngçi, 20 nəfər başqa atlı və başqaları, toplam 60 nəfərdən artıq bir dəstə ilə şahın sarayına tərəf üz tutduq. Alaqaının darvazası önündə atlardan endik. Darvaza boyu yolun

iki tərəfində 4 bəbir, bir neçə şir, ikisi böyük və ikisi balaca olmaqla 4 fil saxlanılırdı. Fillərin üstünə qızılı işləməli parça salınmışdı. Böyük Moğol şahının oğlu-hind şahzadəsi Əkbərin Süleyman şaha bağışladığı filin üzərində gümüş kəcavə vardı. Birinci darvazadan keçdik. İkinci qapının qarşısında qəbul vaxtını gözləməyə başladıq. Bura həyətdən 2 palm hündür idi və qiymətli xalılarla döşənmişdi. Yəməmə (*Məkkə yaxınlığında vilayət-tərcüməçi*) padşahının səfiri də zalda qəbulu gözləyirdi. Onun İran şahından istəyi Yəməmənin xeyrinə Müsəqqət imamına müharibə elan olunması idi. Bizim qarşımızda bir neçə erməni ilə papanın səfiri, bir az aralıda idə dominikanlılar dayanmışdılar. Bir kənarda isə Özbəkistan səfiri, ölkələrinin qaydasına uyğun olaraq, adamları ilə xacə yeri tağının altında oturmuşdu. Bu əsnada hind şahzadəsi Əkbərin seçilmiş adamlarından 40 nəfər bizim qarşımızdan keçdilər. Onların hamısı padşahın bağışladığı qızılı işləməli ipək gödəkcə geymiş, başlarına nazik qumaşdan kiçik araçqın qoymuşdular.

İran şahı hər bir səfirə 4 xələt (hədiyyə) göndərirdi. Onlardan ikisi ilk görüşdə, ikisi isə xudahafizləşən zaman təqdim olunurdu. Ancaq böyüklərə yalnız ilk görüşdə 1 xələt göndərilirdi. Polşa səfirinə neçənci dəfə idi ki, xələt çatırdı. Şah Süleyman ilk görüşü və xudahafizləşməsi üçün ona xələtlər göndərmişdi. Ancaq Süleyman şahın vəfatına görə səfir məzuniyyətə gedə bilməmiş və İranda qalmışdı. Səfirin xələti içərisində qızılı toxumalı parçalardan tikilmiş İran paltarları, mirvari rəngli qızılı işləməli uzun qollu üst geyimləri, içərisində qızılı və ipəkdən əmmamə və bel kəməri olan qutudan ibarət idi. Şah hind şahzadəsinə təqribən 3 min tümən dəyərində hədiyyə göndərmişdi. Onun 2 min tüməni qızıl və gümüş sikkələr, min tüməni isə 12 dəst xələtdən başqa müxtəlif növ parçalar idi. Ancaq hind şahzadəsi şahın qəbuluna gəlməmişdi. O, özünə borc bilmişdi ki, vəfat etmiş Süleyman şahın 40-ı mərasimində iştirak etsin. Bu üzdən saqqalını da bir az kəsmişdi və gözləyirdi ki, saqqalı uzansın. Papanın səfirinə biri gümüşü, ikisi isə qızıl işləməli 3 xələt verildi. Ona verilən kəmər və əl ağacı da qızılı işləməli idi. Dominikanlara bükülü şəkildə

verilən xətlər elə də əhəmiyyətli və qiymətli deyildi. Özbək səfirinə göndərilən qutunun içərisində qızılı saplardan toxunmuş paltar və onun üzərinə geyilən ağ rəngli işləməli libas vardı. İranlılar bu libasa üst geyimi deyirlər. Şahın özbəklərə göndərdiyi hədiyyələr içərisində iki başqa xələt də vardı. Özbək səfirini müşayiət edənlərdən biri onları biləyinin üstünə atmışdı. Onlar da qızılı işləməli ipəkdən idi. Onun başında, öz ölkəsinin dəbinə uyğun olaraq iti dimdikli balaca bir araqçın vardı. Araqçının ortasına qara rəngli quş lələyi yapışdırılmışdı.

Biz burada sarayın məmurları və xidmətçiləri arasında bir saatdan artıq dayandıq. Qəbul saati yetişdi. Əvvəl Yəmamə səfiri qəbul edildi. O, türklərin tərzində paltar geyinmişdi, əynində bağışlanmış xələt yox idi. Sonra biz bağa daxil olduq. Şahın olduğu yerin 50 addımlığında-çeşmənin başında bir qədər gözlədik.

Bağ çox böyük deyildi. O, iki kəsişən küçə ilə 4 yerə bölünmüşdü. Bağda hündür çinarlar əkilmişdi. Bağın tövlə salonları ilə bitən tərəfində gözəl bir hovuz yerləşirdi. Hovuzun ətrafına söykənmək üçün qızılı məhəccər çəkilmişdi. Onun kənarları nəfis xalçalarla döşənmişdi. Deyirdilər ki, şah və böyüklər orada istirahət edirlər. Hovuzun qurtaracağında iki gümüş güldan qoyulmuşdu. Onların yanında 200 topçu, tüfəngçi, bir neçə carçı və çiyinlərində çomaq olan bir neçə qulam dayanmışdı. Çomaqların ucuna “toppuz” adlanan gümüşü şarlar bərkidilmişdi. Orada bir neçə sufi də vardı. Başlarına carçılarınkına bənzəyən papaq qoymuşdular. Fərq qoyduqları papağın kənarlarına parça sarınmasında idi. Daha 20 süvari sarayın mühafizəsi üçün növbə çəkirdi. Süvarilərin paltarları və atlarının bəzək-düzəyini vəsf etməyə qələmin gücü çatmır. Onların hamısı qızılı işləməli olub, almaz, yaqut və bu qəbildən digər qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmişdi. Bundan başqa, atların yəhərlərinin bəzədilməsində bir qədər qızıl, gümüş bir miqdar ucuz daşlar da işlədilmişdi.

Zalın içi təsvir və aynalarla bəzədilmişdi. Onun sonunda 4 taxta sütun quraşdırılmışdı. Ortada balaca bir hovuz və ondan bir

az aralı Xacəbaşının oturacağıının kənarında 14x14 palm ölçülərində bir sahədə şahın taxtı yerləşirdi. Bu hissə ilə bağa açılan pəncərələr arasında bir dəstə çalğıçı xalçanın üzərində oturmuşdu. Onlardan bir qrupu çalır, bir neçə nəfəri isə İran mahnıları ifa edirdi. Biz zala daxil olanda mehmandar və eşikağasıbaşı, yəni protokol müdiri irəli yeridilər, biri səfirin sağ, o birisi isə sol qolundan tutdular və şahın taxtının yaxınlarına apardılar. Şah taxtın üzərindəki döşəkçədə əyləşmiş, 2 mütəkkəyə söykənmişdi. Zal başdan-başa nəfis xalçalarla döşənmişdi. Şahın ətrafında bir neçə xacə dayanmışdı. Səfir, şahın bir neçə addımlığında ehtiram olaraq əllərini və alnını yerə qoydu, sonra qalxdı. Etimaddövlə irəli çıxdı, Polşa səfirinin etimadnaməsini aldı, şahın taxtının yanındakı rəngarəng güllərlə dolu olan qızıl məcməyiyə qoydu. Sonra şahın məktubunu həmin məcməyidən götürdü və səfirə verdi. Səfir, ehtiram əlaməti olaraq şahın məktubunu bir anlığa başının üzərinə qoydu. Sonra eşikağasıbaşı həmin məktubu səfirin əlində elə yerləşdirdi ki, hamı onun İran şahından məktub almaq şərəfinə nail olduğunu görsün. Məktub ağzı bağlı və möhürlü idi, ətrafı uzunluğu və eninə mütənasib bir şəkildə incə qızılı iplə sarınmışdı. Etimaddövlə şahın adından səfirə bir neçə cümlə mərhəmət elədi. Bu cümlələr səfirə məzuniyyət verilməsini ifadə edirdi. Səfir bir daha təzim etdi və həmin iki nəfərin müşayiəti ilə öz yerinə qayıtdı. Sonra papanın səfiri qəbul edildi. Bir neçə dəqiqə onu gözlədik. O, qayıtdı. Bütün bunlar şahla sağollaşma mərasimi idi. Bu mərasim çox qısa, yemək və şərbət verilmədən həyata keçirilir. Papanın səfiri bir məktub papaya, bir məktub isə baş nazirə almışdı. Geri qayıdan zaman bir dəstə avropalı səfirlərin əllərində daşıdıqları məktublara heyran-heyran baxırdılar. Polşa səfiri məni şama dəvət etdi. Səfirin verdiyi yemək şahın iştirakı ilə qızıl qablarda verilən saray yeməklərindən dəfələrlə dadlı idi. Mən sevinirdim ki, bu dəfə şahı daha yaxından və daha yaxşı görə bilmişdim. O, iranlıların kərdi adlandırdıqları qızılı qısaqollu cübbə geymişdi. Gözəl zərif sifəti və nazik bədənə vardı. Gözləri qara və cazibəli, saqqalı keçən dəfəkindən uzun

görünürdü. Başına üzəri almas düzümü və durna lələyi ilə bəzədilmiş kiçik arağın qoymuşdu.

Bazar günü, mouzəyə qulaq asmaq üçün səfil karmelilərin kilsəsinə getdim. Orada təsvir etməyə dəyən bir şey olmadı.

İKİNCİ HİSSƏ.

I FƏSİL. İMAM HƏSƏN (Ə) VƏ İMAM HÜSEYNƏ (Ə) MATƏM SAXLANILMASI

Avqust ayının 23-də, bazar ertəsi günü yeni ay doğan zaman çox kədərli bir mərasimin keçirilməsi başladı. İranlılar, imam Əlinin (ə) övladları imam Həsən (ə) və imam Hüseyin (ə) ölümünü hər il yas tuturlar. Onlar, Bağdad şəhərinin yaxınlarında xəlifə Ömər tərəfindən qətl edilmişlər. Onların matəm mərasimi 10 gün çəkir. Bütün bu müddət ərzində meydanlar və yol ayrıcıları işıqlandırılır və qara ələmlər qaldırılır. Yol keçidlərində stullar qoyulur, mollalar bu stullarda oturaraq bu matəmdə şəhid olanların əsil və müsibətlərini yanıqlı bir dillə bəyan edirlər. Matəm əlaməti olaraq yaşıl və ya qırmızı rəngli paltarlar geymiş əhali mouzə oxuyan və mərsiyyə deyən bu mollaların ətrafına toplaşaraq onlara qulaq asır və ağlaşır. Bəziləri mollanın mouzələri arasında həmin fəsildə yetişən meyvələrdən yeyirlər. İran qadınları, dünyanın başqa qadınları kimi, vaizlərə və mərsiyəxanlara böyük ehtiram bəsləyir, bəziləri onlara dua oxumaları istəyi ilə gümüş pul, halva və şərbət verirlər.

İranlıların aşura ongünlüyü adlandırdıqları bu kədərli mərasim boyu osmanlılardan heç kəs evindən çıxmır. Onlar başlarının heç nədən güdaza getməyindən qorxurlar. Bazar ertəsi iti sürətlə camaatın əlindən qaçmış bir osmanlıyı gördüm. Yəqin ki, qaçıb canını qurtarmasaydı, daş-qalaq edəcəklərdi. Bu, iranlıların sünnilərə (osmanlılara) qarşı güclü nifrətlərinin göstəricisidir. Tək günü Əlinin tərəfdarları tərəfindən qəribə bir hadisə törədildi. Onlar şəhərin bütün məhəllələrində samandan adamcıq düzəldilər. Bir müddət onu tamaşaya qoydular. Sonra bir uzunqulağın üzərinə oturdular və məhəllədə dolandırdılar. Camaat bu adamcıqı Ömər bin Mərcan adlandırırdı. İnsanlar o qədər qəzəbli idilər ki, onu uzunqulaqla birlikdə yandırdılar. Bu hərəkət iranlıların haqq qəssablarının və islam peyğəmbərinin nəvələrinin qatillərinə qarşı nə qədər kinli olduqlarını göstərir. Uzunqulağın

yandırılması göstərilən tamaşanın (şəbehin) əsasını təşkil edirdi və bu, səfirin, Per Ali və mənim uğunub getməyimizə səbəb oldu.

Cümə günü yezuitlər evinin müdiri Per Buşe ilə görüşmək üçün Culfaya getmişdim. Geri qayıdan zaman padşahı Çəharbağ xiyabanında gördüm. Öynində bənövşəyi rəngli ipək paltar vardı. Yüyəni və yəhəri qızıl və qiymətli daşlarla bəzədilmiş bir ata minmişdi. Sayları təqribən 1000 nəfər olan və onu müşayiət edən ətrafındakılar zabitlər, əmirilər və əşrəflər idilər. Onların ətrafında 100-ə qədər piyada əsgər görünürdü. Şah, öz adamları və xidmətçiləri ilə birlikdə, deyəsən, istirahət etmək üçün Səadətəbad bağına gəlirdi.

İran sarayında adətdir ki, şah səltənət sarayından çıxanda, adətən, 10 nəfər əsgər təqribən ondan yarım fərsəng irəlində gedir və şahın gedişi barədə camaata məlumat verirlər ki, onlar yolun kənarına çəkilsinlər və ədəb-ərkanla şaha yol versinlər. Şahın yanında onun xanımları da olarsa, o zaman 2 gün qabaq bu barədə camaata xəbər verilir ki, şahın xanımları üzləri açıq və örtüksüz at üstündə olduqları üçün əhali keçid yollarını boşaltsın. Əlbəttə, bu qaydaya tabe olmayanın cəzası edamdır. Belə edam hər cür istisnasız, üzür və bəhanə qəbul edilmədən icra olunur. Bununla bağlı maraqlı bir söhbət eşitdim. Dedilər ki, bir gün şah Süleyman hərəmxana xanımları ilə birlikdə Çəharbağ meydanından keçirmiş. Şahın keçişindən xəbərsiz olan bir kəndli kürəyində hülü ilə dolu bir səbətlə adıgedən meydana girir. Şah və xanımları onu görəndə kəndlinin dizləri əsir və o yerə yıxılır və alnını torpağa qoyur və edam anını gözləməyə başlayır. Kəndlinin qorxu dolu gülməli halını görəndə şah, ona əmr edir ki, ayağa dursun və qorxmasın. Kəndli qalxmağa cürət etmir. Onu qaldırırlar. Şah ətrafındakılara əmr edir ki, hər kəs bir hülü götürsün və əvəzində kəndliyə 1 qızıl sikkə versin. Şahın əmri icra olunur və qızıl sikkələr səbətə dolur. Sonra şah kəndlidən istəyir ki, o, pərdə arxasındakı xanımlardan birini özünə arvad olaraq seçsin və özü ilə aparsın. Kəndli şahın əmrini yerinə yetirir, hərəmxananın gözəl və zəngin xanımlarından birini götürərək sağ-salamat evinə qaydır.

Şənbə günü Portuqaliya xristianları tərəfindən təntənəli bir şəkildə Avqustin bayramı keçirilirdi. Xatırladım ki, mən onların monastırında yaşayırdım. Bu tədbirdə Polşanın böyük səfiri, Per Ali, keşişlər və bir neçə fransalı iştirak edirdi. Mərasimin sonunda iştirakçılara axşam yeməyi də verildi.

Bazar günü İsfahan kapusenlərinin rəisi Per Rofaelinin görüşünə getdim. O, Süleyman şahın vaxtından Avropanın xarici nümayəndəliklərinin və şahzadələrinin tərcüməçisi vəzifəsini icra edirdi. Per Rofaeli 80 yaşlı kimi görünürdü və ömrünün 47 ilindən çoxunu İsfahanda keçirmişdi. Mən Per Rofaelinin hüsurunda bir neçə saat oldum. Onun İran şahlığı və Səfəvi səltənəti barədə faydalı məlumatlara malik olduğunu bilirdim. Tavernye də öz kitabında dəfələrlə onu xatırlamışdır.

Bazar ertəsi Hollandiya şirkətinin müdiri Jak Nortokamerlə görüşdüm və şamı onun yanında yedim. Tək günü isə Polşanın böyük səfirini ziyarət etdim. İrandakı uğurlarıma görə artıq mən burada sayılan şəxslərdən hesab olunuram.

II FƏSİL. İRANLILARIN DİNİ VƏ EVLƏNMƏ ADƏTLƏRİ, GEYİMLƏRİ

Hazırda İranda məzhəb məsələlərini və ədliyyə işlərini idarə edənlər nəvvab və ya sədrdən ibarətdir. Onlar məscidlərə və ruhanilərə rəhbərlik edirlər. Etimaddövlə isə hüquq və məhkəmə işlərinə cavadehdir.

Etimaddövlənin 2 müavini vardır. Onlardan biri şeyx və ya axund, ikincisi isə qazidir³⁶. Evlənmə, boşanma, alqı-satqı, müqavilə və digər sənədlərin hazırlanması kimi işlərin hamısı bu iki müavin və onların köməkçiləri tərəfindən həyata keçirilir. Məsciddə camaatla namaz qılan axunda İranda pışnamaz, Osmanlıda isə xacə (*yəqin ki, hoca-tərcüməçi*) deyilir. Əhalini namaza və ibadətə çağırmaq üçün İranda əzan, adətən, məscidin böyük günbəzinin altında, Osmanlıda isə məscidin uca minarəsinin başında verilir.

Cümə günü məscidlərdə cümə namazından sonra Quranın təfsiri ilə məşğul olan dini elmlər doktorlarına İranda molla, Osmanlıda isə xacə (*yəqin ki, hoca-tərcüməçi*) deyilir. Onlar, yəqin ki, riyakar və mənfəətpərəstdirlər, özlərini çəkir, ciddi danışır ki, hər kəs onlarla hesablaşsın və onların ziyarətinə (görüşünə) getsin. Onlar böyük bir parçanı (*canamaz-tərcüməçi*) yerə sərir və Kəbə torpağından hazırlanmış möhürü və ya daşı onun üzərinə qoyur və zaman-zaman onu öpürlər. Bütün iranlılar bu işə həvəs göstərir. Həmçinin, onlar Quranın bir ayəsini gümüşü qolbağın içərisində biləklərinə bağlayırlar.

İranlılar, osmanlılar kimi, ona inanırlar ki, insan öləndən və torpağa tapşırıldıqdan sonra İnkir və Minkir adlı iki mələk onların yanına gəlir, onları belə qədər dirildir və həyatları boyu elədikləri yaxşı və pis əməllərin hesabını sorurlar. Sonra onlar əzaba düşər olurlar və Dəccalı öldürəcək, onun tərəfdarlarını və xələflərini cəhənnəmə göndərəcək Sahibəzzamanın zühur etməsinə qədər orada qalırlar. Dəccalın tərəfdarlarından kimsə cəhənnəmdə bir

³⁶ *Qazi-məhkəmə hakimi*

müddət qalandan sonra (yer üzündəki) əməllərindən peşiman olsa, cənnətə qaytarılır. Ancaq bu zaman onların alınlarında iki balaca buynuz çıxır. O zaman həyatın yenilənməsi günü yetişir. Həmin gün hər bir cəsəd yenidən öz ruhuna qovuşur və böyük hakimin hüsuruna yetişməyə hazır olur. Əməllərə baxılması Səratülmüstəqim körpüsünün (*cənnətlə cəhənnəm arasında olan qıl körpü-tərcüməçi*) kənarında həyata keçirilir. Əməli salehlər rahatlıq və asanlıqla Sərat körpüsündən keçirlər. Ancaq kafir və günahkarların ayaqları sürüşür və əllərində caynaqları olan dəhşətli divlərlə dolu çaya düşürlər. Divlər onlara macal vermir və caynaqları ilə çəke-çəke cəhənnəmə aparırlar. Bu inam iranlılarda o dərəcədə güclüdür ki, onlardan kimsə öz dininin tələblərinə əməl etməsə və ya öz dinini inkar eləsə, onu Sərat körpüsünün başındakı mühakiməyə tapşıırırlar. Tələbkər bununla razılaşıb və deyir ki, Sərat körpüsünün başında sənin ətəyindən (yaxandan) yapışacağam.

İranda cənnətin qapıçısına Rizvan deyirlər. O, cənnətin qapısını əməli salehlərin üzünə açır, onlara kövsər suyunun yolunu göstərir. İslam peyğəmbəri behiştə daxil olan hər bir əməli salehə bir fincan kövsər suyu mərhəmət edir. Cənnətdə əməli salehlər üçün çoxlu sayda gözəl xanımlar da var. Behiştin sakinləri cürbəcür ləzzətli yeməklərdən də istifadə edirlər. Onların mükafatı təkcə qaragözlülərlə ülfət, dadlı və ləzzətli meyvə və yeməklərdən istifadə ilə məhdudlaşmır, onların yedikləri yeməklərin tullantıları ətirli tərlərlə onların bədənlərindən çıxır.

Bu gülməli söhbətləri mənə böyükklərdən biri danışdı. O, hətta deyirdi ki, qadınların cənnəti kişilərin cənnətindən ayrılır.

Per Poryur danışdı ki, bir gün bir axund camaata deyirdi ki, əgər siz günahlarınızdan əl çəkməsəniz, sizi qadınların yol tapdıqları cənnətə aparacaqlar. Bu söhbətdən sonra adamlar günah işlərdən əl çəkmirdilər ki, (öləndən sonra) onları qadınların olduğu cənnətə aparsınlar. Müsəlmanlar inanırlar ki, onların cənnəti katoliklərin cənnətindən ayrılır.

İranlılar öz övladlarını çox tez evlənməyə vadar edirlər. Qanun onlara icazə verir ki, hər bir müsəlman 4 arvad alsın. Onun

ən yaxın olduğu arvadı “öz arvadı” adlanır, qalan 3 arvada isə mətə³⁷ deyilir. Bundan başqa, hər bir müsəlman istədiyi və təmin edə bildiyi qədər qadını siğə³⁸ edə bilər. Siğə olunan qadınların bəziləri əxlaqsız qadınlar arasından seçilir. Əxlaqsız qadınların çoxusu əxlaqsızlıqla rəsmi şəkildə məşğul olur və hər il dövlətin büdcəsinə vergi verirlər. Belələrinə İsfahanda “bazarnuş” deyirlər.

Müsəlmanlar belə qadınları müvəqqəti seçirlər (götürürlər). Bu cür izdivacın müddəti müəyyən edilir və müddət başa çatdıqdan sonra qadın 40 gün edde³⁹ saxlamalıdır. Həmin 40 günün başa çatması ilə o qadının yaşadığı evlilikdən hamilə qalıb-qalmadığı ortaya çıxır.

İran kişiləri özlərinin satın alınma kənizlərindən də istifadə edə bilərlər. Bu kənizlərdən və ya “bazarnuş”lardan doğulan uşaqlar, başqa uşaqlar kimi, qanuni hüquqlara sahibdirlər.

İranlılar cinsi münasibətə çox meyillidirlər. Onlar bəzi hallarda bir qadına olan güclü istəklərini göstərmək üçün biləklərinə qızdırılmış dəmirdən dağ vururlar. Bununla demək istəyirlər ki, ürəklərindəki eşq atəşi, biləklərini dağlamış oddan daha yandırıcıdır. Böyüklərdən birinin mənimlə yaxın dost olan oğlu biləyində və bədəninin başqa yerlərində olan çoxsaylı döymələri mənə göstərərək dedi ki, bu işi hər zaman birinci arvadımla dava-dalaşda olan siğə qadın üçün etmişəm.

Adətən, gəlin bəyin evinə gəlməmişdən qabaq bəyin borcudur ki, öz maddi imkanlarına uyğun olaraq gəlinə paltarlar alıb göndərsin və mehriyyənin⁴⁰ miqdarını müəyyənləşdirsin. Toy gecəsi bəy, qohumları və dostları ilə birlikdə gəlini gətirmək üçün onun evinə gedir. Bəyi müşayiət edənlər özləri ilə şamlar və məşəllər götürür və yolun yarısında onları yandırır. Gəlin tərəfdən də bir dəstə atlı və piyada onları qarşılamaq üçün yola çıxır. Bu iki dəstə qarşılaşan zaman hər iki tərəfdən şeypur və

³⁷ *Mətə-günübacı*

³⁸ *Siğə-müvəqqəti nikah*

³⁹ *Edde-qadının ikinci nikaha girməyə qədər gözləməli müddət.*

⁴⁰ *Mehriyyə-kəbin pulu (mal, mülk, pul, əşya və s.). Kişi əgər qadını boşamaq istəsə, onu qadına ödəməlidir.*

kəranay sədələri ucalır. Birləşən dəstələr gəlinin evinə tərəf yola düşürlər və evə çatanda axund bir daha evlənmənin şərtlərini təkrarlayır. Daha sonra qadınlar bir otaqda, kişilər isə başqa otaqda söhbət edir və əylənirlər. Tavernye yazır ki, mehriyyənin miqdarı “bəlsındıran” olanda bəy, gəlini gətirərkən qapını onun üzünə bağladı ki, gəlin mehriyyənin azaldılmasına razı olsun. Ancaq mənim tanıdqlarım deyirdilər ki, bu qayda indiki ailələrdə rəvac deyildir. Əslində evlənənlərin yaxınlarından bir neçə nəfər yaşlı və ağsaqqal öz aralarında mehriyyə barədə müzakirə aparır və hər iki tərəfin imkanlarına görə onun məbləğini müəyyən edirlər. Hətta bəzi hallarda qazi də öz gücündən, nüfuzundan və sözünün keçərliliyindən istifadə edərək mehriyyənin ağır olması barədə gəlinin ailəsinə xəbərdarlıq edir və onun razılığı ilə mehriyyənin məbləğini azaldır ki, bəy müflis olmasın.

Bəzən də belə olur ki, toydan bir müddət sonra təzə evlənənlər bir yerdə yaşaya bilmir və qadın talaq⁴¹ istəyir. Hər iki tərəf ayrılmağa razılıq verəndə qazinin, yaxud da hüquq və qanun alimi olan şeyxülislamın yanına gedir, boşanır və azad olurlar.

Ər və ya arvadın üç dəfə “talaq” deməsindən sonra kişinin öz keçmiş arvadı ilə yenidən evlənməsi mümkün deyildir. Bunun üçün qadın ikinci kişi ilə nikaha girməli, onunla yaşamalıdır. Yalnız ondan boşanandan sonra əvvəlkiəri onu ala bilər. Bu hala müsəlmanlar arasında çox rast gəlinir.

Mənim qaldığım monastrın müdiri Per Fransua Desen Jozef bu məsələ ilə bağlı maraqlı bir əhvalat danışdı. O, deyirdi ki, mən şahın tərəfindən Bəsrədə yaşayanda ərəb əyanlarından birinin oğlu əsəbiləşərək, öz arvadına 3 dəfə talaq demiş, bununla da, onu boşamışdı. Ancaq o, arvadını çox sevdiyindən və istədiyindən yenidən onu almaq istəmişdi. Bunun üçün halal bir qərib axtarmağa başlamışdı. Bundan xəbərdar olan və boşanmış qadının gözəlliyini eşidən Bəsrə paşası, sadəlövh bir qəribi öyrədərək bir bəhanə ilə arvadını yenidən almaq istəyən əyan oğlunun yanına göndərir. Əyan oğlu qəribin saflığını görərək ona vəziyyəti danışır

⁴¹ *Talaq-boşama (boşanma)*

və arvadını müvəqqəti alıb, az müddət saxlayıb boşamağı təklif edir. Qərib, təklifi qəbul edir və gözəl qadını alaraq, onu Bəsrə paşasına çatdırır. Təbii ki, Bəsrə paşası da onu öz hərəmxanasına daxil edir, qərib isə öz işinin dalınca gedir.

İranlıların rəvac olan paltarı cübbədir. Cübbə bədəni dizdən aşağıya qədər örtür. Onun dar və uzun qolları var və əlin üstünə qədər çatır. Qollarda düymə olmur, onlar bilək hissəsinə tikilmiş iplə bağlanır. Varlıların cübbəsi ipəkdən olur. Onun bel bağı (kəməri) də həmin parçadan hazırlanır. Adətən, kəmərin hər iki ucuna bir neçə qızılı gül tikilir. Cübbənin üzərinə daha geniş paltar geyilir. Bu paltar ya ipəkdən, ya da nazik və incə yun parçadan hazırlanır. Bu parçanın qiyməti təqribən qızılı toxumalı parçaların qiymətinə bərabərdir. İranlıların köynəyi müxtəlif ipək, kətan və ya pambıq parçadan tikilir. İranda geyilən çəkmələrin hündürlüyü topuqdan bir az uca olur. Onlar, adətən, zərif, kip və keyfiyyətli materiallardan istehsal olunur. İranlının papağı əmmamədir. O, zərif və ya işləməli atlasdan hazırlanır. Adətən, gözəl görünməsi üçün əmmamənin qabaq tərəfinə lələk və ya toppuz kimi bir şey bərkidirlər. Varlılar öz əmmamələrini qızılı sikkələrlə və qiymətli daşlarla bəzəyirlər. Bəzən belə ağır və bahalı əmmamələrin qiyməti 700, yaxud da 800 qızıl sikkəyə çatır.

Bəzi insanlar cübbənin üstündən üst paltarı geyirlər. Onlar cübbədən bir az qısa və qolsuz olurlar. Belə üst geyiminə “kərdi” deyilir. Qış fəslində kərdiyə xəzdən və ya Xorasan quzusunun dərisindən astar əlavə edilir. Bəzən bu astar yun parçadan hazırlanır. Xorasan quzularının dərisi çox gözəl, zərif, çinli, parlaq və qiymətlidir. Çox soyuq vaxtlarda iranlılar gen paltarlar da geyirlər. Belə paltarlar onların ayaq barmaqlarını da örtür. Onlar yundan, bəzən də bir növ ingilis mahutundan hazırlanır. Varlılar bu geyimlərin içinə xəz dəridən astar tikdirirlər. İranlılar, adətən, zövqlü geyinir, hər il geyim və ayaqqabı üçün böyük pullar xərcləyirlər. İranlıların bellərinə bağladıkları silah xəncərdir. Varlıların xəncərinin qəbzəsi və qabı, adətən, qızılı işləməli və bəzəkli olur.

İranlıların geydikləri corablar çox genişdir. Onlar yun və ya qızılı toxumalı parçadan hazırlanır, qiymətli daşlarla bəzədilir. Burada əldə toxunmuş corablar da yayılmışdır.

İran kəndlilərinin geyimi çox sadədir. Ayağın baldır hissəsini yun baldırlıq ilə örtürlər. Dizə isə dəri parça bağlayırlar. Bu, onların corablarını və ayaqlarını qoruyur.

Qadınların geyimi, kişilərin geyimindən çox fərqlənir. Qadın köynəklərinin qabağı açıq olur və kəmərlə (belbağı) bağlanır. Köynəyin ətəyi dizdən aşağıya qədər çatır. Onun qolları isə biləklər üzərində möhkəm bağlanır. İran qadınları başlarına papaqcıq (araqçın) qoyurlar. Varlıların xanımlarının araqçınlrının ətrafına qızıl, gümüş və qiymətli daşlar tikilir. Qızlar və cavan qadınlar başlarını və çiynlərini örtən yaylıq bağlayır və saçları bu yaylığın altında qalır. Qadınların ayaqqabıları kişilərin ayaqqabılarına bənzəyir, lakin onlar müxtəlif rəngli və daha zərif olurlar.

III FƏSİL. SİYASİ HAKİMİYYƏT, ADƏT VƏ ƏNƏNƏLƏR, CƏNAZƏ MƏRASİMİ

İranda cinayət işlərində ədalət və qanun sürətli və güclü bir şəkildə icra olunur. Burada, Avropa ölkələrində olduğu kimi, hər cür hakim, vəkil və prokurora ehtiyac yoxdur. Cinayətkarlar öz əməllərinin cəzasına çatırlar. Hökm, adətən, xan, vali, hər əyalətin və ya vilayətin hakimi tərəfindən verilir. Xan tərəfindən dərğa (cinayət məhkəməsi hakimi) adında bir nümayəndə təyin edilir. Dərğanın ixtiyarında icraçı adlanan bir əməkdaşı olur. Bu əməkdaş verilmiş hökmləri vaxtında icra edir. Şah tərəfindən müvafiq əraziyə divanbəyi və kələntər (polis) təyin olunur və onlar çıxarılan hökmlərin düzgünlüyünə nəzarət edir, insanların zülmə düşər olmasına imkan vermirlər. Qətl törətmiş şəxslər tez bir zamanda mühakimə olunurlar. Divanbəyi, adətən, qatili, öldürülənin ailəsinin ixtiyarına verir ki, onu qisas meydanına aparsın və istədiyi kimi edam etsin. Əlbəttə, bəzən qatilə ixtiyar verilir ki, müəyyən qədər pul ödəməklə canını cəzadan qurtarsın, ancaq bu hal öldürülənin ailəsi üçün o qədər sıxıntıvericidir ki, qatilin pul qarşısında əfv edilməsinə nadir hallarda rast gəlmək olar.

Quldurları da kin, qəddarlıq və bağışlanma ümidi olmadan mühakimə edir, onları müxtəlif yollarla sındırırlar. İşlək cəza növü budur ki, quldurun iki ayağını dəvənin belinə bağlayır, onun sinəsini və qarnını yuxarıdan aşağıya doğru yarırlar ki, başqaları üçün ibrət olsun. Həmin dəvəni şəhərin bütün məhəllələrində və 4 bir tərəfində dolandırır. Yaxud da quldurun başını dar deşikdən divara elə soxurlar ki, onun başı divarın bir tərəfində, bədəni isə divarın o biri tərəfində qalır və o, hərəkət edə bilmir. Onu ələ salmaq üçün bir qəlyanı də onun ağzına soxurlar. Beləcə, quldur əzab çəkir və ölür. Bəzən də heyvanın qızardılmış quyuğu ilə quldurun bütün bədən üzvlərini yandırır. Yaxud da hər keçiddə onun bir bədən üzvünü kəsirlər. Quldurların cəzalandırılması üçün digər müxtəlif cəza növləri də mövcuddur. Onların hər birindən bəhs etmək insanın tükələrini biz-biz edir.

Bütün küçələrdə çoxsaylı insanların hərəkət etməsinə baxmayaraq, oğurluq hallarına az təsadüf edilir. Ancaq əgər oğurluq baş verərsə, hakim və ya xana oğrunu tapması üçün 10, yaxud da 40 gün möhlət verilir. Bu müddət ərzində oğru tapılmalı və oğurlanan mal alınıb sahibinə təslim edilməlidir. Əgər bu müddət ərzində oğru tapılmazsa, o zaman hakim və ya xan oğurlanmış malın dəyərini özü şəxsən zərər çəkmişə ödəməlidirlər. Ona görə də hakim və ya xan oğurluğun şahın qulağına çatmasından ehtiyat edərək oğurluq nəticəsində dəymiş zərəri tez bir zamanda ödəyir, sonra oğrunu axtarmağa başlayır.

Şəhərlərdə baş vermiş oğurluqlarda, oğrunun hər iki ayağını dəvənin belindən asır, onun qarnını aşağıdan yuxarı parçalayır və şəhərin hər yerində dolandırırırlar. Bu zaman bir nəfər (carçı) uca səslə deyir ki, bu cinayətkar filan cinayət əməlinə görə bu cəzaya məhkum edilmişdir. Cinayətkarı bütün şəhərdə dolandırdıqdan sonra, o, ölmədisə, onu küçə və xiyabanlardan birində ağacdən asır, sonra isə onun dəfn edilməsi barədə hökm verilir.

Ümumi yerlərdə, meyxanalarda və fahişəxanalarda baş verən qanunsuzluqlar da ciddi şəkildə cəzalandırılır.

Hər bir şəhərdə ərzaq məsələlərinə nəzarət edən möhtəsib⁴² adlı cavadeh şəxs var. O, özünün 4 nəfər müavini ilə birlikdə hər həftənin əvvəlində diqqətlə malların qiymətlərini müəyyən edir. İranda ərzaq malları çəki ilə satılır. Avropanın bəzi ölkələrində ərzağın həcm vahidi ilə satılması adəti yayılmışdır. İranda isə bu, qadağandır. Əgər kimsə bu qaydanı pozarsa, ən ciddi şəkildə cəzalandırılır. Əvvəl onun başına taxtadan hazırlanmış və ətraflarında çoxlu sayda zəngülə asılmış papaq qoyulur və o, bütün şəhərdə dolandırır və onu döyməkdən də çəkinmirlər. Sonra ondan günahına uyğun məbləğdə nağdı pul şəklində cərimə alırlar. Axırda meydanlardan birində onu falaqqaya yatırır və hər iki ayaqlarının altına kifayət qədər çubuq vururlar.

⁴² *Möhtəsib-qiymətpoyan*

İranda adi və ucuz ticarət mallarının çəki vahidi məndir. Mən⁴³ 25 Avropa lyuruna (*təqribən 12 kq-tərcüməçi*) bərabərdir. Bahalı malların çəki vahidi isə misqaldır⁴⁴. 72 misqal 1 lyura bərabərdir.

İran hökumətindən söz düşmüşkən, şahın əyalət və vilayətlərə göndərdiyi vəzir və xanların siyahısından bəhs etmək yersiz olmaz. Bu siyahı İran imperatorluğunun necə əzəmətli və geniş olduğunu daha aydın göstərir. Böyükklərdən birinin mənimlə yaxın olan oğlu bu siyahını böyük çətinliklə səltənət arxivlərindən mənim üçün çıxartmışdı. Həmin siyahıya görə, xanlar tərəfindən idarə edilən əyalətlər aşağıdakılardır: Kirmanşah, Həmədan, Lorestan, Bəxtiyari, Tehran, Rey və Veramin, Semnan, Damğan, Bəstam, Əşrəfabad, Nişabur, Səbzəvar, Esfəreyn, Məşhəd, Tərsiz, Qayen, Təbə, Tun, Qumlacer, Sorxeş, Dərəabad, Zəmindaku, Acılar, Cəlayeri, Nesa, Buxara, Fərah, Quryan, Kuzqum, Bule, Qəndəhar, Sizhom, Sultaniyyə, Zəncan, Əhər, Təbriz, Gilan, Şamaxı, Gəncə, Qarabağ, Bərdə, Ərdəbil, Tiflis, Kartil, Kazet, Dadyan, Vaşyacu, Bəndərabbas, Sərvistan, Bisütun, Astara, Dumdum, Bəhreyn, Urumi, Əlborz, Dərbənd, Uğlicə, Dəmurqapı, Mərv, Maruşyak, Ararat, Badkubə, Dağıstan, Əbyurt, Baxrez, Badqıs, Gəncluk, Rumus, Şüştər, Əhvaz, Dizful, Dərdəşt, Şuş, Nimruz, Durəğ.

Ümumilikdə, 82 əyalət xanlar tərəfindən idarə edilir. Bundan başqa, aşağıda adları qeyd olunan 37 vilayətin idarəçiliyi vəzirlərin əlindədir: İsfahan, Qolpayeqan, Sarux, Tusərqan, Nataris, Ordestan, Nain, Aran, Quba, Şuşa, Əbrqu, Tafe, Siqda, Yud, Qazyan, Taman, Kaşan, Qum, Savə, Əbdüləzim, Qəzvin, Əşrəf, Fərəhabad, Sari, Barforuş, Amel, Məşhədsər, Cacrud, Qeşmə, Şiraz, Kazrun, Bəndər, Ləngəh, Rəşt, Lahican, Avə.

Vəzirlə xan arasındakı fərq bundadır ki, xanın ixtiyarında, adətən, bir və ya bir neçə dəstə əsgəri olur. Xan onları mütəşəkkil və hazır vəziyyətdə saxlamalıdır. Bundan başqa, xan ona təbə olan ərazidə ədliyyə və cinayət işlərinə də cavabdehdir. Halbuki vəzirin

⁴³ *Mən-Təbriz məni-3 kq-a bərabər çəki vahidi*

⁴⁴ *Misqal-24 noxuda bərabər çəki vahidi*

müstəqilliyi məhdud, səlahiyyətləri isə azdır. Hətta o, ixtiyarındakı ərazinin işlərinin bir hissəsinin araşdırılmasını və bəzi məsələlərin mühakiməsini yaxın xanlardan birinə həvalə edir.

İranlılar ədəb və rəftar baxımından Osmanlı türklərindən tamamilə fərqlənirlər. Hətta bəzi hallarda onların rəftarları Osmanlı türkləri ilə müqayisədə təzad təşkil edir. İranlıların çoxu mədəni, yaradıcı, mehriban, şərəfli, dürüst, səxavətli, saxtakarlığın və yalançılığın düşmənidir. Osmanlı türklərinin əksinə olaraq, xaricilərlə mehriban və dostcasına rəftar edir, xristianların adlarına və geyim tərzlərinə nifrət etmirlər. İranda yaşayan avropalılar istədikləri yerə istədikləri kimi azad şəkildə gedə bilirlər və kimsə onlara mane olmur. Osmanlılar öz ölkələrində xaricilərə yaşıl rəngli paltar geyməyə icazə vermirlər. Avropalıların İranda hətta yaşıl rəngli paltar geymək hüququ da var.

İranlılar öz aralarında “İstəyinizə qurban olum!”, “Gözüm üstə!”, “Səmimi şəkildə qulluğunuzda hazıram” və s. kimi ifadələrdən istifadə edirlər. Böyük və eyni vəzifəli şəxslər qarşılaşarkən, əvvəl bir-birlərinə salam deyir, əl verib görüşür, sonra görüşdükləri əli başlarına tərəf qaldıraraq təzim edirlər. Bununla da qarşı tərəfə olan ehtiramlarını bildirirlər. Özündən böyük adamlarla qarşılaşan iranlı ona salam deyir, əl verib görüşəndən sonra əlini əvvəl başına tərəf aparır, sonra isə sinəsinə qoyur və başını aşağı əyərək ona təzim edir.

Bayram günlərində iranlılar görüşmək və bayramı təbrik etmək üçün bir-birlərinin evlərinə gedir, bir-birlərinə səadət, can sağlığı və uzun ömür arzu edirlər. Böyüklər və onların övladları öz mənzillərində bayram edir, onların xidmətçiləri və xətiirlərini istəyənlər onların ziyarətinə gəlirlər. Ev sahibi onları qarşılayır və onlara bir şeylər ikram edir.

İranlılar böyüklərə və vəzifə sahiblərinə münasibətdə həddən artıq diqqətli və yaltaqdırlar. Çoxları bu yolla səltənətin geniş strukturunda özlərinə iş və vəzifə əldə etmək istəyir.

Saray işçiləri və xadimlər saraydan xanlara xələt (*hədiyyə-tərcüməçi*) aparmaq üçün hər cür imkanlara əl atır, onlarla əlbir olmağa çalışırlar. Xan, ona xələt göndərildiyini eşidəndə, öz adamları

rı ilə ən azından 2 fərsəx⁴⁵ yol qət edib ona xələt gətirən şah məmurunu qarşılayır. Məmur uzaqdan görünəndə xan irəli gedir, ehtiram əlaməti olaraq torpağı öpür və şahın ömrünün və hakimiyyətinin davamı üçün xeyir-dua edir. O zaman saray məmuru şahdan gətirdiyi xələti xanın çiyinə salır. Xələt, adətən, qızılı işləməli tirmə və ya ipək cübbə olur. Bu cür hadisə “xələtgeydirmə” adlanır. Bəzi hallarda xan, şahın qeyri-adi dərəcədə diqqətini cəlb etdikdə, göndərilən xələtin üstündə qızılı kəmərbənd (bel bağı) və ya qiy-mətli qızılı toxumalı əmmamə də əlavə olunur. Xan, şahın göndərdiyi xələti geydikdən sonra şəhərə qayıdır, hər bir böyük şəhərdə şah üçün ixtisaslaşmış sarayın Alaqaşısına piyada gedir və onun astanasını öpür. Sonra evinə və ya hökumət evinə-iş yerinə qayıdır. Bundan sonra şahın xələt göndərməsi münasibəti ilə böyük şənlik təşkil olunur. Ərazinin bütün böyükləri və əmirləri həmin tədbirdə iştirak edirlər.

İranlılar əxlaqsızlıq və xəyanət müqabilində intiqam fürsəti əldə edəndə qədər özlərini sakit göstərirlər. Onlar səmimi, şöhrətpərəst və tezinanandırlar. Başqa dinlərə hörmətlə yanaşırlar. Hətta mənim böyüklərdən birinin oğlu olan dostum, hər zaman katoliklərin kilsəsinə gələndə, mehrabın qarşısında diz çökür, sakitcə və diqqətlə keşişin dediklərinə qulaq asırdı. Lakin islamdan dönmürdü. İranın əhalisi dini işlərdən yayınmamağa çalışır. Onların ən böyük əyləncəsi arxin və ya çayın kənarında oturub suyun ürəkoxşayan səsinə qulaq asmaq, bağ və bostanın yaşıllığına tamaşa etməkdir. Onlar, bunu ən sağlam əyləncə hesab edirlər. Avropalıların əksinə olaraq, iranlılar gəzməyə və səyahətə çox meyilli deyillər.

İranda kişilər heç zaman rəqs etməzlər. Bəzi qonaqlılıqlarda və bayramlarda 1-2 rəqqasə qadın oynadarlar. İranlılar həm də hoqqabazlıq və mərəkəçilik təşkil edərlər, ancaq çox kəşif olduqlarından hər kəs onların tamaşalarına baxmağa dözə bilməz. Cavanların və uşaqların adi əyləncələri çərpələng⁴⁶ uçurmaqdır. Onların çərpələngi arxasına uzun quyruq bağlanmış müqəvvə lövhəsidir.

⁴⁵ *Fərsəx-6,25 km-ə bərabər uzunluq vahidi*

⁴⁶ *Çərpələng-uçurma*

Əllərindəki bir ucu çərpələngə bağlanmış nazik iplə onu havaya uçurur və idarə etməyə çalışırlar. Bu çərpələnglər uçarkən kilsələrdəki orqan musiqisinin səsinə oxşar səs çıxarırlar.

Müsəlman iranlılar namaz qılmaqdan əvvəl axar suda əl-üzlərini (və *ayaqlarını-tərcüməçi*) yuyurlar. Axar su olmayanda bu məqsədlə evlərində tikdikləri hovuzun suyundan istifadə edirlər. Qadınlarla cinsi münasibətdə olandan dərhal sonra da hamama gedirlər. Hamamları, adətən, günorta saat ikiyə qədər kişilərə, ikidən sonra isə qadınlara xidmət edir.

İranda, Osmanlının əksinə olaraq, saqqal saxlamaq dəb deyil. Ancaq elmi tədqiqatlarla məşğul olan şəxslər saqqal saxlayır və çox zaman qayçı ilə onu seyrəldirlər. Saray adamları və hərbiçilər saqqallarını qırıxırlar, ancaq uzun və bəzən dodaqlarının üstünə düşən və çənələrinə sallanan şeşə bığ saxlayırlar. Yaşlı kişilər xüsusi rənglə saqqallarını qara rəngə boyayırlar. Cavanların bəziləri təmiz və ağ sifətə sahib olmaqdan ötrü, saqqallarını qırıxmaq əvəzinə saqqal və bığlarının tüklərini çıxarırlar.

İranlılar arasında soyad daşımaq dəb deyildir. Ancaq bir şəxsi təqdim etmək üçün deyirlər: filankəsin oğlu filankəs. Qələm əhlinin adının əvvəlinə ictimaiyyətə məlumdur. Ancaq, çox zaman yanlışlıq üzündən bu əlavələr nadan adamlara verilir. Məhəmməd peyğəmbərin övladlarına (*nəslindən olanlara-tərcüməçi*), adətən, “seyid” deyilir. Bu söz “ağa” və “ixtiyar sahib” mənasını daşıyır.

Ov, iranlılar arasında maraqlı bir mərasimdir. O, daha çox at üstündə və şahinlə həyata keçirilir. Bu cəhətinə görə, o, varlıların əyləncəsidir və adi insanların arasında geniş yayılmamışdır. İsfahan camaatının müəyyən bir hissəsinin gəliri ov şahinlərinin yetişdirilməsi və satışı yolu ilə təmin olunur.

İranda bütün də istehlak edilir. Ancaq onun istifadə tərzisi Osmanlıdakından fərqlənir. İranlılar onu isladır və böyük bir çubuğun başına qoyur, üzərinə bir neçə parça qızardılmış köz əlavə edirlər. Çubuğun altı su ilə dolu şüşəyə bərkidilir və çubuğu çəkəndə tüstü sudan keçərək çubuğu çəkənin ağzına dolur. İranda bu

dəsgahın adı çubuq və ya qəlyandır. Tütündən əlavə, iranlılar tir-yəkdən də istifadə edirlər. İranın dini qanunu, məstlik yaratdığı üçün, spirtli içkilərdən istifadəni haram və qadağan etmişdir. Halbuki tiryəkin yaratdığı məstlik daha lətifdir və daha uzun müddət davam edir. Tiryək xaş-xaş adlı bitkinin dənələrindən alınır. Bu bitki İranda olduqca çox əkilir. İranlıların bir hissəsi bir sutka ərzində yarım dirhəm⁴⁷ tiryək işlədir. Halbuki, bu miqdar tiryəkin on beşdə birinin bir avropalı tərəfindən yeyilməsi və ya çəkilməsi onun üçün öldürücüdür. Tiryəkilər halsız, solğun və kütbeyin olurlar. Çay içilməsi də İranda çox yayılmışdır. İranda bir cür içki də vardır ki, adına “küknar” deyilir. Bu şərab yersiz gülüş məstliyi yaradır. Küknar içmək üçün insanlar xüsusi mərkəzlərə və yerlərə gedirlər. 2-3 qədəh küknar içəndən sonra zarafat və şuxluq başlayır. Ancaq belə zarafatların dava-dalaşla nəticələnməsi heç vaxt müşahidə olunmamışdır. Küknar içkisinin təsiri keçəndən sonra onu içmiş adamlar yenidən öz adi rəftarlarına qayıdırlar.

İranlılar yemək yeyərkən qaşıq və çəngəldən istifadə etmirlər. Onlar ancaq sulu yeməkləri qaşıqla yeyirlər. İranda yemək yeyərkən şərab içmək adət deyildir. Ancaq yeməkdən sonra şərbət və ya su içilir. İranlıların yemək qabları, adətən, çini, gil və misdən olur. İslam şəriəti qızıl və gümüş qablardan istifadəni qadağan etdiyinə görə, ancaq padşahlar yeməyi qızıl qablarda yeyirlər. İranlılar, adətən, çox qənaətcildirlər. Onların çoxunun səhər yeməyi çörək və qatıqdan ibarətdir. Bu yeməyə “azəri” deyirlər. Qatığı satıcılar dəri tulumlarda⁴⁸ (motallarda) satırlar. Səhər yeməyində meyvə də yeyilir. İranlıların nahar və şam yeməkləri düydən hazırlanan plovdur. Varlılar plovu qızardılmış ətlə yeyir, bu zaman müxtəlif turşu və mürəbbələrdən də istifadə edirlər.

Əyanların evlərində bəzən bir quzu və ya qoyunu bütövlükdə bişirir, yağ dolu böyük bir məcməyidə süfrənin ortasına qoyurlar. Ancaq kasıblar və imkansız adamlar ərzaq mağazalarından da-

⁴⁷ *Dirhəm-həm pul vahididir, həm də çəki vahidi olaraq 3,12 qramı ifadə edir.*

⁴⁸ *Tulum və ya motal-aşılanmış dəridən tikilmiş torba.*

ha çox hazır yeməklər alırlar, çünki İsfahanda yanacaq və odun az tapılır və bahadır.

Avropasayağı hazırlanmış çörək çox ətirli və xoşməzədir. Ancaq İsfahanın adi çörəyi o qədər də dadlı deyildir. Ənənəvi çörəyi bişirmək üçün nazik açılmış xəmiri altında ocaq olan mis sacın üzərinə yayırlar.

İranlılar günü 4 bərabər hissəyə bölürlər. Günorta istisna olmaqla, hər hissənin başında uca bir yerdən təbil və nağaranın qulaqlatıran səsi aləmə yayılır.

İranda ərəb aylarından istifadə edilir və dini ayınlar bu təqvimin aylarına görə icra olunur. Ərəb aylarının adları belədir: məhərrəm, səfər, rəbiüləvvəl, rəbiülaxər, cəmədiüləvvəl, cəmədiülaxər, rəcəb, şəban, ramazan, şəvval, ziqədə, zihəcce. Astroloqlar bu aylarla yanaşı, şəmsi hicri, Avropa və Misir təqvimindən də istifadə edirlər. İranlıların hicri şəmsi ilinin başlanğıcı novruz və ya baharın birinci günüdür. Həmin gün gecə ilə gündüz bərabər olur. Novruz bayramında böyüklər şahı təbrik etmək üçün onun hüzuruna gedir, öz vəzifə və imkanlarına görə ona qızıl sikkələr və hədiyyələr təqdim edirlər. Hətta uzaqlıq səbəbi ilə gələ bilməyən xanlar fəxri libaslar geymiş bir neçə xidmətçi və kənizləri ilə şahə novruz hədiyyəsi göndərirlər.

İranlılar Novruz bayramında təzə paltar geyirlər. Hətta imkanı olmayanlar özləri, ailəsi və ona bağlı olanlar üçün yeni paltar almaq üçün başqalarından bir miqdar borc pul götürürlər. Çünki iranlıların əqidəsinə görə, yeni ili köhnə paltarda qarşılayanlar yeni ilin sevinc və uğurlarından yararlanə bilməyəcəklər. Novruz bayramının mərasimlərindən biri də evlərdə müxtəlif dadlı yeməklərin hazırlanması, dostların, qohumların və tanışların çox böyük səmimiyyətlə qarşılanması, qonaq edilməsidir.

İranlılar elmlərin öyrədilməsinə həddən artıq əhəmiyyət verirlər. Tələbələrin təlim və tərbiyəsi üçün çoxlu məktəblər açılmışdır. Mədrəsədə təhsil alan hər bir tələbənin yaşaması və istirahəti üçün bir otağı vardır. Burada ən çox oxunan ədəbiyyat sahəsidir. Bu sahənin əsasında isə şeir və şairlik sənəti durur. Dərslik kitabları, əsasən, ərəb dilindədir, ancaq onlardan fars dilinə tərcümə olu-

nanları da vardır. Lakin İranda hələ çap işi yayılmadığından bütün kitablar əlyazma şəklindədir.

İran xətti çox gözəldir. Onun müxtəlif növləri vardır. Bəzi hərflər nöqtəli, bəziləri isə nöqtəsizdir. Yaxşı xətlə yazmaq hünər hesab edilir. Bəzi xəttatlar iddia edirlər ki, 11 xətt növünə bələddirlər. Bu xəttlərin hər birindən xüsusi məqamlarda, məsələn, kitab, kitabə, müraciət, razılaşma, fərman və s.-nin yazılmasında istifadə olunur. Fars xəttlərinin məşhur növləri bunlardır: nəstəliq, nəsx, şikəstə, qubar, təliq, zatülrəqa, süls, reyhani, üçrəng, kalır, əmtuni. Mənim üzərində bu xətt növlərinin nümunələri yazılmış bir vərəqim var. Onu mənə böyükərdən birinin oğlu bağışlamışdır.

Dil ilə bağlı deyilməlidir ki, İranda savadlı insanlar 3 dili bilir. Onlar incə adlandırılan fars dili, hökmli türk dili, fəşahətli adlandırılan ərəb dilləridir. Burada dördüncü dil də vardır, ona elati deyilir və bu dildə kəndlilər danışirlər.

Fars dili söz ehtiyatı baxımından zəngin deyildir. Ona görə də alimlərin və elmlərin dili ərəb dilidir. Farsca danışılan Böyük Moğol (hind padşahı) sarayının əksinə olaraq, İranın saray əhli türk dilində danışır.

İsfahanda qızıl və gümüş zərgərliyi, qızılı tikmə və ipək istehsalı yayılmışdır. Sənətkarlar zərif gül naxışları çəkir və onları parçalara vururlar. Usta filizçilər poladdan zərif əşyalar və alətlər düzəldirlər. Əvvəllər polad silahlar və döyüş ləvazimatları Gilkend və Dəməşqdə istehsal edilir, İsfahan bazarlarında satılırdı. Ancaq indi İsfahan sənətkarları özləri zərif naxışlı polad silahlar hazırlayırlar. Döyüş silahlarının tutacağı və qəbzəsinin naxışlarla bəzədilməsində kükürd cövhərindən istifadə edilir.

Dəri sənayesi İranda geniş yayılmışdır. Burada əla çəkmələr, kitab üzləri və yəhərlər hazırlanır. Həmçinin gözəl və möhkəm tumac⁴⁹ məhsullar da istehsal olunur.

İranda çini sənayesi də çox inkişaf etmişdir. Xüsusən, Kirman regionunda çox zərif çinilər hazırlanır. Burada istehsal olunan

⁴⁹ *Tumac (tumaş)-at, qatır və uzunqulaq kimi heyvanların dabbaqlanmış (emal olunmuş) dərisi.*

və əksəriyyətinin ağ rəngli olduğu çini qablar çox davamlı, qıymətli və zərifdir. Zərgərlər və digər sənətkarlar qeyri-adi dərəcədə gözəl işlər yerinə yetirmirlər. Dülgərlərin, oyma sənəti ilə məşğul olanların və mebel istehsal edənlərin işlərində də elə zəriflik və məharət gözə çarpmır.

İranda ən böyük ticarət malı Gilanda istehsal edilən təbii ipəkdir. Ölkənin bəzi digər regionlarında da ipək istehsal olunur. İran ipəyinin topdan alıcısı Hollandiya ticarət şirkətidir. İranlılar ipək məhsullarının bir hissəsini xaricə göndərirlər. Qalan hissəsini isə daxildə gözoxşayan ipək parçaların istehsalına sərf edirlər. Bu parçaların bir hissəsi daxili bazarda satılır, bir hissəsi isə xarici ölkələrə ixrac olunur. İranın başqa ixracat məhsulları Qəzvin püstəsi və Yəzd badamıdır. Dəri məhsulları, quru meyvələr, güllü parçalar da ixracat məhsullarının bir hissəsi hesab olunur. Hollandiya şirkəti tərəfindən İrandan alınan mallar Hindistan və Yaponiyada satılır. Bu malların az bir hissəsi isə Avropaya daşınır. İrandan xaricə ixrac olunan digər əhəmiyyətli mallar dəvə, at, inək və qoyundur. Bu mallar daha çox Osmanlıya göndərilir.

İran qadınları gözəl olub, çərkəs, gürcü və Qafqaz irqinə mənsubdurlar. Onların arasında polyak və rus qızları da gözə dəyir. İranda gözəl tatar qızları da satılır. Təəssüflər olsun ki, bu nəlayiq ticarət çoxlu qazanc gətirir. İranlılar öz arvadlarından başqa ağ və qara dərilili kənizlər də alır, onları hərəmxananın sakinləri kimi saxlayırlar. Xanımlar hərəmxanadan bayıra çıxanda bu kənizlər onları müşayiət edirlər. Qadınlar evdən çölə çıxanda başlarına çadra örtürlər. Çadra ilə onlar şəbeh kimi görünürlər.

İranlılardan biri ağır xəstəliyə düşər olanda və onun adamları müalicəsindən ümidlərini kəsəndə, axşama tərəf evin arxasında od qalayırırlar ki, odu görən qonşular xəstə üçün dua etsinlər və Allahdan ona şəfa diləsinlər. Əgər bu dualardan da bir nəticə hasil olmasa və xəstə dünyasını dəyişsə, o zaman ətrafındakılar, xüsusən, qadınlar dad və fəryad edir, ağlaşırlar. Xoşagəlməz bir səslə ölmüşün xeyirxah əməllərini və arzularını zikr edirlər. Bir nəfəri darğanın ardınca göndərirlər ki, o, meyidin daşınması, yuyulması və dəfn edilməsi barədə hökm versin. Sonra məscidin mollası gə-

lır, meyid bir tabutun  zerinə qoyularaq basdırılması üçün q bristanlı a daşınır. Yolda rast çıxanlar da tabutun daşınmasına kömək edirlər. Böyüklərin c naz lərinin basdırılma mərasimində çoxsaylı atlar da g z  dəyir. Atlardan birinin  zerində ölənin əmmaməsi, digərinin  zerində qılıncı, ox v  kamanı,    nc s n n  zerində isə paltarı v  digər şəxsi əşyaları daşınır.  l nl ri q bristanlıq adlanan yerdə dəfn edirlər. Q bril rin enl ri 2 pa, uzunluqları v  dərinlikləri, adətən, 6 pa olur. C s di torpağa elə qoyurlar ki,  z  Məkkəyə tərəf olsun. Sonra cəsədin 4 tərəfinə böyük daş yerləşdirirlər. Başqa bir daşı da onların  zerində  l n n başı  zerində qoyurlar ki, meyid  r y nd n sonra qəbir xarab olmasın (  km sin). Sonra qəbri torpaqla doldururlar. Varlıların qəbri  zerində kiçik bir günbəz tikirlər. Çox zaman bu künbəz 4 zərif və nazik sütun  zerində durur. Tavernyenin, c ngav rl r v  müharibədə həlak olanların, onların silahları v  digər döyüş ləvazimatları ilə birgə basdırılmaları barədə yazdığı fikir yanlışıdır. Dəfn mərasimi bitdikdən sonra ehsan olaraq yoxsullara yemək verilir. Mollalara dəfn haqqı olaraq bir miqdar pul ödənilməsindən başqa, onu qonaq kimi evə dəvət edirlər. Bir neçə günlük yas mərasimində dost v  tanışların iştirakı da məcburidir.

Qazil r, ordu mənsubları v  dövlətdən maaş alanların miras buraxmaq hüquqları yoxdur. Onların mirası şahzadəyə v  dövlət xəzinəsinə çatır. Ancaq mallarının cüzi bir hissəsi hüquqi varislərinə verilir. Ancaq bu qəbildən ölən insanların böyük oğlanları layiq olsalar, atalarının vəzifəsi v  m ns bi onlara həvalə olunur.

IV FƏSİL. GÜLLƏR, MEYVƏLƏR, MƏDƏNLƏR, HEYVANLAR, PUL VAHİDİ, SİLAHLAR, İQLİM

İranda ən yaxşı növ güllər mövcuddur. Neman lələsi kimi bir çox yabanı güllər vilayətlərin çoxunda bitir. Bütün bunlara baxmayaraq, burada ən yaxşı gül qızıl güldür. Qızıl gül həm çoxdur, həm də onun müxtəlif növləri vardır. Bu güllərdən ətriyyat və gül suyu istehsal olunur, satış üçün qonşu ölkələrə, xüsusən də Hindistana göndərilir.

İranın meyvələri Avropada yetişən meyvələrdən dəfələrlə yaxşıdır. Bu ölkədə çoxlu meyvə növləri mövcuddur. Avropanın heç bir ölkəsində İranda istehsal olunan yemişlərin analoqu yoxdur. Bu yemişlərdən hazırlanan ətriyyat və şirniyyat Avropada Neapol yaxınlığındakı Parabitu şəhərində istehsal olunan analoji mallardan qat-qat yaxşıdır. İran yemişinin cürbəcür növləri vardır. Mən onun aşağıdakı 6 növünü gördüm: gərmək adlandırılan yemişin qabığı sarıdır və bir az aşındırıcıdır, tez həzm olunur. Bəzi iranlılar bir gündə 30 livr⁵⁰ gərmək yemişi yeyirlər. Yaşılqabıq adlı başqa bir növ yemiş gərmək yemişindən daha dadlıdır və qabığı yaşıl rəngdədir. Başqa növ yemişlərin adları faxta, ənakabadi və bəlgənədir. Payızda yetişən yemiş növü isə payız yemişi adlanır. O, ilin sonuna kimi saxlanılır və istehlak olunur.

İran hülüləri çox dadlı, xoşməzə və məşhurdur. Bu meyvə nə qədər yeyilsə də, insanda narahatlıq yaratmır. Qədim müəlliflər yazmışlar ki, guya, İranda bir cür hülü vardır ki, insanı zəhərləyir, ancaq mən belə bir şeyə rast gəlmədim. Xoş əncir meyvəsi boldur, ancaq o, ölkənin hər yerində bitmir. Deyəsən, bu, müxtəlif yerlərin ab-havası ilə bağlıdır. Cürbəcür badam növləri də İranda çoxdur. Yaxşı meyvələrdən olan qoz da burada çox istehsal edilir. O, İrandan ixrac edilən məhsullardan biri hesab olunur. Qozun Hindistanda yaxşı bir bazarı vardır. Bu meyvə portuqaliyalı tacirlər tərəfindən Çinə qədər daşınır.

⁵⁰ Livr-1795-ci ilə qədər Fransada pul vahidi; çəki vahidi kimi 8,024 grama bərabər olmuşdur.

Qəzvin, Sultaniyyə, Damqan və Mazandaran İranın püstə yetişən regionları hesab olunur. İranda şabalıda çox az rast gəlinir. Ancaq zeytun, portağal və limon çoxdur. Üzüm, İranın yaxşı, bol və məşhur meyvələrindən biridir. İranda çəyirdəyi olmayan və kişmiş adlanan üzüm növü vardır. O, Neapol üzümündən çox üstündür. İranda üzüm istehlakı çoxdur. Onun bir hissəsini yeyir, bir hissəsindən sirkə və şərab istehsal edir, bir hissəsini isə xarici ölkələrə, o cümlədən, Hindistan və Çinə ixrac edirlər. Ola bilsin ki, ən yaxşı üzümlər Yəzd və Şirazda yetişir. Onlardan hazırlanan şərablar bütün dünyada məşhurdur. Şərabı taxta çəlləklərdə saxlayan avropalılardan fərqli olaraq, iranlılar onu gildən hazırlanmış xumlarda saxlayırlar. Xumların daxili ya emal olunur və yaxud da quyruq yağı ilə suvanır. Şərab xumları dar və dərin olurlar. İnsan rahatlıqla onlardan şərab götürə bilir. Adətən, xumların saxlandığı zirzəminin ortasında balaca bir hovuz tikilir. Hovuzun ətrafı nəfis xalçalarla döşənir. Xumxananın divarlarında oyuqlar və bacalar olur. Onlara şərab kuzələri qoyulur. İranlılar özlərinə məxsus üsullarla, eləcə də xüsusi səliqə və səhmanla meyvələri il boyu təzə və tər saxlayırlar. O cümlədən adına albaxara deyilən bir növ alça vardır ki, çox yaxşı saxlanılır və məsrəf edilir.

İranda müxtəlif növ göyərtilər əkilir və yemək zamanı onlardan çox istifadə olunur. Bu ölkədə daha çox məşhur olan göyərtilər bunlardır: kahı, kələm, vəzəri, reyhan, gül kələm.

Ölkənin müxtəlif yerlərində çoxlu faydalı qazıntılar da var. Onlardan mis, qurğuşun, dəmir, qiymətli daşlar, xüsusən də firuzə. İranda istehsal olunan firuzə daşları iki cürdür: köhnə daşlar, təzə daşlar. Köhnə firuzə daşları daha davamlı, parlaq, gözəl və keyfiyyətli olub, saraya məxsusdur. İranda mirvari ovu da rəvacdır. Mirvari, əsasən, Fars körfəzi sahillərində və Bəhreynə ovlanır.

İranda ev heyvanları aşağıdakılardan ibarətdir: gözəl at və güclü qatırlar, hündür boylu dəvələr, 2 cür uzunqulaq. Bu ölkədə ov heyvanları da çoxdur. Onlara misal olaraq qaban, maral, ceyran, cüyür, dağ keçisi, dovşan, pələng, şir, ayı və başqa vəhşi

heyvanları göstərmək olar. İranda ov heyvanlarının çoxluğunu bilmək üçün Şah Abbasın bir ov günündə ovladığı heyvanların kəllələrindən düzəldilmiş bürcə baxmaq bəs edər. Belə ov 30-40 min ovçunun iştirakı ilə 50-60 mil məsafədə həyata keçirilir. Ovçular hər tərəfdən vəhşi ov heyvanlarını şahın ov məkanına qovurlar. Heyvanlar mühasirəyə düşür və asanlıqla ovlanır. İranda tülkü də çoxdur. İranlılar tülkünü mündar hesab edir və ondan xoşları gəlmir, ona görə də onu öldürmür və dərisini soymurlar. Onlar paltarının astarı tülkü dərisindən olan avropalılardan da uzaq gəzirlər.

İranda çoxlu sayda göyərçin də var. Burada vəhşi qaz, leylək, ev və səhra ördəyinə də hər yerdə rast gəlinir. Bu ölkədə qumru, qarğa, qırmızı kəklik (dəri və ya Avropa növləri) və s. də çoxdur. Burada göyərçini elə öyrədirlər ki, o, təkcə öz yuvasına qayıtmır, həm də vəhşi göyərçinləri öz yuvasına gətirir. Quş, ala quş və ov şahinlərinin öyrədilməsi də İranda yayılmışdır. Ovçular bu şahinlərin sayəsində quşları ovlayırlar. Hətta 4 ayaqlıların ovlanmasında da bu quşlardan istifadə olunur. Ov şahinlərinin öyrədilməsi bu qayda ilə həyata keçirilir. Bir neçə gün şahinin yeməyini başı kəsilmiş heyvanın gözlərinin üzərinə qoyurlar. Sonra ovu dərisi soyulmuş və samana bükülmüş halda hərəkət etdirirlər. Ac şahini həmin cəsədin üzərindəki yeməyi götürməyə buraxırlar. Bir neçə gündən sonra ov heyvanının samana bükülmüş cəsədini atın üzərinə qoyur və atı çapmağa vadar edirlər. Bu zaman şahini buraxırlar ki, cəsədə hücum etsin. Bu minvalla şahin cəsədin üzərinə qonur və onun gözünü eşməyə başlayır. Bu, şahinin öyrədilməsinin son mərhələsidir. Öyrədilmiş şahini gözübağlı ova aparırlar. Ovu görən zaman şahinin gözünü açır və onu havaya buraxırlar. Buraxılmış şahin özünü ova yetirir və onun başına qonur. Bu zaman fürsətdən istifadə edən ovçu heyvanı ovlayır.

Şahin və itdən başqa bir növ heyvan daha vardır ki, ov zamanı ondan da istifadə edilir. Bu heyvanın adı yuzpələngdir. Yuzpələng tülküdən böyük deyildir. O, çox sürətli qaçır. Dərisi pələng dərisi kimi xallı olur. Yuzpələngi o dərəcədə əhliləşdirirlər ki, onu atın belində daşıyırlar.

İranda qızıl pul işlək deyildir. Buradakı pulların çoxu gümüş və misdən olur. Qızıl sikkələr yalnız şah taxta çıxanda və ya tacqoyma mərasimində basılır. Bu ölkədə üç növ gümüş sikkə mövcuddur. Onlardan biri abbasidir. Bir abbasi 18 fransız suluna bərabərdir. İkincisi, mahmudi adlanır. Mahmudi bir abbasinin yarısına bərabərdir. Üçüncüsü, şahıdır. Bir şahı bir abbasinin dördə birinə bərabərdir. Bir yarım və üç abbasi sikkələri də basılmışdır. Ancaq onlara çox az rast gəlinir. Sikkələrin üzərində padşahların şəkli olmur. Sikkənin bir üzündə padşahın adı, o biri üzündə isə sikkənin basıldığı şəhərin adı və hicri tarixi yazılır. Mis sikkələrin də müxtəlif formaları olur. Onlara bəzi şəhərlərdə qazbek və ya qazbik, bəzi yerlərdə isə “qaze” deyirlər. 40 qaze bir abbasiyə bərabərdir. Qazenin bir üzündə şir təsviri, o biri üzündə isə basıldığı şəhərin adı həkk olunur. Qazelər adətən, yumru şəkildə olur, ancaq nadir hallarda ellips formasında olan qazelərə də rast gəlinir.

İranlılar döyüşdə aşağıdakı fərqli silahlardan istifadə edirlər: ox-kaman, qılınç, top-tüfəng. Bəzi döyüşlərdə qumbaradan da istifadə olunur. İranda piyada qoşun o qədər də əhəmiyyətli deyildir. Burada əsas qoşun növü atlılardır. İran ordusunun geniş strukturu vardır. Lazım olanda bir sutka ərzində 150 minlik bir ordu bir araya toplanır. Ancaq bu ordu elə də güclü döyüş taktikasına bələd deyildir. Ona görə də döyüşdə ordunun nizam-intizamı gözlənilmir. İranın dəniz qüvvələri yox kimidir. Burada dəniz müharibəsi anlayışı yoxdur. İranda hətta taxtadan hazırlanmış kiçik bir gəmi də mövcud deyildir.

İranın iqlimi vilayətlərə görə dəyişir. Azərbaycan kimi məntəqələr çox soyuq və qurudur. Mazandaran isə öz bataqlıqları ilə məşhurdur. İsfahan məntəqəsi və ölkənin mərkəzi hissəsində qış uzun, yay isə mülayimdir. İsfahanın ətrafındakı dağlarda çoxlu qar olur, ona görə də ərəzidə su çoxdur. İsfahanın 32 dərəcə və neçə dəqiqə coğrafi uzunluqda yerləşməsinə baxmayaraq, burada havanın yayın ortasındakı istiliyi dözümlüdür. Bu şəhərdə ağcaqanad başqa məntəqələrdəkindən azdır. İsfahanda bəzi illərdə 3 palm hündürlüyündə qar yağır və şəhər ətrafında yerləşən

hündürlükdəki qayaları örtür. Qışda qarın çox olması yazda və yayda məhsulun bolluğuna səbəb olur. İranın cənubunda Fars körfəzində yerləşən Bəndərabbas və Bəndərləng kimi məntəqələrdə şiddətli istilik hökm sürür. Belə istilik, adətən, avropalılar üçün təhlükəlidir, ona görə də avropalılar bu məntəqələrdə xüsusi xəstəliyə düşər olurlar. Belə xəstəlik zamanı insanın baldırının dərisinin altında qurd peyda olur və narahatlıq törədir. Bu qurd çox nazik olur, onun uzunluğu 15-60 palm arasında dəyişir. Bu xəstəliyə tutulan insanlar belə müalicə olunurlar ki, qurdun başı tapılır və onun bir hissəsi hər gün bir çubuğa sarınır və qırılmadan bədənə xaric edilir. Qurdun bədənə çıxarılması zamanı o, qırılsa, daha böyük fəsada yol açır. Ancaq bu məntəqədə yaşayan avropalılar, adətən, yay mövsümündə ətrafdakı sərin olan dağlara (yaylaqlara) gedirlər.

İranda indiyə qədər çoxlu sülalələr hakimiyyətdə olmuşlar. Onlardan bəziləri 3 qitədə hökmranlıq etmiş, Asiyada Ermənistan, İran, Hindistan (Qanq çayına qədər), Şamat, Kiçik Asiya və Kibris, Afrikada Misir, Həbəşistan, Liviya, Avropada Teras, Makedoniya, Əsərə dənizi (?) adalarında hakimiyyətdə olmuşlar. Parfların hakimiyyəti zamanı İranın ərazisi Fəratdan Sində qədər uzanmışdır. Ancaq bu günkü şahənşahlığın sərhədləri şimaldan Xəzər dənizi, cənubdan Hind okeanı, şərqdən Böyük Moqol (Hindistan teymuriləri), qərbdən Dəclə və Fərat (Osmanlı imperatorluğunun sərhədi) ilə məhdudlaşır.

V FƏSİL. İRANDA HAKİMİYYƏTDƏ OLAN XANƏDANIN ƏSLİ

Teymurləng Osmanlı türklərini məğlub edərək Sultan Bayazidi və onun arvadını əsir götürəndən sonra öz şücaətlə, müzəffər ordusu və çoxsaylı əsirlərlə birlikdə İrana üz tutdu. O, Şərqi ən varlı və güclü padşahı idi və yaratdığı böyük dövləti idarə etmək üçün idarəçilik sistemi qurmuş və qanunlar yazmışdı. Ancaq onun güclü qolları və daş ürəyi hələ də daha çox müharibə etmək və daha çox qan tökməyə həris idi. Bir gün Teymur öz qoşunu və qaramanlılardan⁵¹ olan minlərlə əsiri ilə Ərdəbilə daxil oldu. O, burada, hər zaman olduğu kimi, müharibə əsirlərini qətlə yetirməyi düşünürdü, lakin Şeyx Heydər adlı bir zahidlə görüşməsi ona o dərəcədə təsir elədi ki, əsirləri qətl etmək fikrindən daşındı, onları azad etdi ki, istədikləri yerə getsinlər. Şeyx Heydər əsirlərin Ərdəbildə qalmaları və ya başqa yerlərə getmələri üçün lazımı tədbirlər və köməkliklər göstərdi. Bu minvalla əsirlərin bir hissəsi öz yerlərinə qayıtdılar, bir hissəsi isə Ərdəbildə yerləşərək Şeyx Heydərə xidmət etməyə başladılar.

1350-ci ildən etibarən iranlılar daim tatarların zülmü və təzyiqi altında olmuşlar. Onlar davamlı müharibələrə görə bir gün də əmin-amanlıqda deyildilər. Xüsusən Uzun Həsənin və onun sülaləsinin uzun sürən və üzücü müharibələri əhalini cana yığmışdı. Sonunda Şeyx Heydər oğlu İsmayıl bir dəstə qaramanlının köməyi ilə bu vəziyyətə qarşı çıxdı və bir sıra fitvalar verdi. Bu fitvalardan biri Təbrizin alınması ilə bağlı idi. İsmayıl Təbrizi öz hakimiyyətinin mərkəzi elan etdi. O, Təbriz ətrafında Uzun Həsənin nəvəsi, Yaqubun oğlu Əlvənd Mirzəni məğlub edərək onun xanədanının hakimiyyətinə son qoydu. Bu hadisə 1499-cu ildə baş verdi. Həmin tarixdən bu vaxta qədər İranda Səfəvilər sülaləsi hakimiyyətdədir. Deyirlər ki, “Səfəvi” sözü İsmayıl Səfəvinin ləqəbindən götürülmüşdür. Bəziləri belə hesab edirlər ki, Uzun Həsən ana tərəfdən İsmayılın babasıdır.

⁵¹ *Qaramanlı-el (tayfa) adı*

Ancaq bununla bağlı sənəd yoxdur. Söylənən odur ki, İsmayılın nəşəbi Məhəmməd peyğəmbərin (s) əmisi oğlu Əli Murtuzaya çatır. İsmayıldan sonra onun oğlu Tamus və ya Təhmasib hakimiyyətə gəlmişdir. Ondən sonra taxta II İsmayıl oturmuşdur. Onun əyyaşlığı, qanıçənliyi və daşürəkliliyi onunla nəticələnmişdir ki, xalq onu taxtdan salmış və qardaşı Məhəmməd Xudabəndi taxta çıxartmışdır. Məhəmməd Xudabənd sadələvh və nadən idi. Şahlıq iddiasına düşməməsi üçün siyasət və müharibə elmlərindən bixəbər olan Məhəmməd Xudabəndin gözlərinə qardaşı II İsmayıl mil çəkdiirmiş və onu kor etmişdi. İran sarayında belə zülmələr adi hal idi. Bununla da əmirələr və şahlar öz rəqiblərini haqlarına çatmaqdan məhrum edirdilər. Bəziləri deyirdilər ki, Məhəmməd Xudabəndin gözləri çox zəif görürdü. Məhəmməd Xudabənddən sonra Şah Abbas taxta çıxdı. O, çoxlu müharibələr apardı, bu müharibələrdə böyük uğurlar qazandı. Şah Abbas İran şahənşahlığını möhkəmləndirdi. O, elə işlər gördü ki, “Böyük” ləqəbi qazandı. Böyük Şah Abbas İranın Lor (*Lorestan-tərcümaçi*), Hermez, Qəndəhar, eləcə də, digər bir çox vilayətlərini və şəhərlərini yenidən İrana birləşdirdi. Deyirlər ki, Şah Abbasın Səfi Mirzə adlı bir oğlu var imiş O, atasından icazəsiz bir kənizlə görüşmüş və ondan bir oğlu olmuşdur. Bundan qəzəblənən Şah Abbas əmirlərdən birinə oğlunun başını bədənindən ayırmağı əmr etmişdir. Lakin əmir bu əmri icra etməkdən boyun qaçırırmışdır. Bu işi başqa bir əmir həyata keçirmişdir. Bir müddət sonra Şah Abbas oğlunu öldürtməkdən pəşiman olmuş və oğlunu öldürən əmiri sürgün etdirmişdir. Onun var-dövlətini isə oğlunu öldürməkdən imtina etmiş əmirə bağışlamışdır. O vaxtdan sonra şahzadələrin (vəliəhdlərin) hərəmxanada saxlanılması və təlim-tərbiyə olunması ənənəsi başladı. Böyük Şah Abbas 40 illik hakimiyyətdən sonra 1628-ci ildə vəfat etdi və öz vəsiyyətinə uyğun olaraq nəvəsi Şah Səfi taxta çıxdı. Şah Səfi, guya, Şah Abbasın əmri ilə uşaqlıqdan narkotik maddələrə aludə edilmiş, nəticədə düşünmək qabiliyyətini itirmişdi. Onun taxta çıxandan sonra ilk işi Şah Abbasa və İrana böyük xidmətlər etmiş məşhur Sərdar Əliqulu xanı edam etdirməsi oldu. Sonra onun 3 oğlunu qətl etdirdi. Bundan başqa, özünün 7

vəzirini öldürtdü. Sarayın baş məleykəsini də edam etdirdi. Göründüyü kimi, İranda belə müstəbid şahların fərmanları nəinki sözsüz və təxirə salınmadan icra edilirdi, həm də kəsilmiş başları görən dayaz düşüncəli və şüursuz insanlar onlara qarşı nifrətlərini bildirirdilər ki, şahın narahatlığına səbəb olmuş və layiq olduqları cəzalarını almışlar. Şah Səfi 1642-ci ildə şərab düşkünlüyündən dünyasını dəyişdi, onun yerinə oğlu II Şah Abbas taxta çıxdı. O, atası ölən zaman Qəzvində idi. II Şah Abbas 21 il İranda hökmranlıq etdi. Şərab içdiyinə görə bəzən onun da qeyri-insani işləri olurdu. Məsələn, bir gün fərman vermişdi ki, hərəmxananın qadınlarından 3 nəfərini oda atsınlar. Onların “günah”ı bu olmuşdu ki, şah onlara şərab içməyi təklif etmişdi, onlar bu təklifi qəbul etməmişdilər. Çoxlu şərab içməsi II Şah Abbasın səhhətində problemlər yaratmışdı, bu üzdən də o, 1664-cü ildə dünyasını dəyişdi.

II Şah Abbasın ölümü zamanı zarayda olan əmirilər Səfəvi adətinə görə münəccimbaşı və mühafizə xidmətinin rəisi ilə üst-başlarını cırraraq hərəmxanaya getdilər ki, şahın ölüm xəbərini onun vəliəhdinə çatdırsınlar. Əmirilərdən biri şahın qılıncını vəliəhdin belinə bağladı, diz üstə çökərək dedi: “Vəliəhdin nöqərlərindən biri kimi Sizin belinizə şahlıq qılıncını asmaq şərfi mənə nəsib oldu”. Vəliəhd də 12 imamın şərfinə 12 zolaqlı (lələkli) papağını başına qoydu. Oradakılar sarayın eyvanına çıxdılar. Bu arada davamlı olaraq çalınan təbil və şeypur səsləri əhalini meydana səsləyir və camaat meydana toplaşaraq bir ağızdan: “Ey padşah, sənə salam olsun!” deyirdilər. Bu, müsəlmanlar arasında özünəməxsus tacqoyma mərasimi idi.

Əvvəl də qeyd olunduğu kimi, yeni şah bir müddət sonra xroniki xəstəliyə tutuldu. Həkimlər belə qənaətə gəldilər ki, şahın hakimiyyətə gəlişi nəhs zamanda baş vermişdir. Ona görə də o, adını dəyişməli və uğurlu bir zamanda yenidən taxta çıxmalıdır. Ona görə də şah Süleyman adını qəbul elədi və bu adla yenidən tac qoyma mərasimi təşkil edildi.

1694-cü il iyul ayının 29-da mən İsfahanda olanda Süleyman şah dünyasını dəyişdi. O, öz vəliəhdinə qəti şəkildə

tövsiyyə etmişdi ki, heç zaman sarayın keçmiş yaramaz adətlərinə uymasın və öz qardaşlarının gözlərini çıxartdırmasın. Beləliklə Şah Hüseyn həmin il avqust ayının 6-da taxta çıxdı. Həmin vaxt onun 25 yaşı var idi. O, indiyə kimi atasının tövsiyyəsinə əməl etmişdir, ancaq mən əminəm ki, bir gün qardaşlarının və əmisi uşaqlarının gözlərini çıxartdıracaqdır.

VI FƏSİL. İRAN SARAYINDA MƏNSƏB VƏ PEŞƏLƏR

İran sarayının ən böyük vəzifəsi “etimaddövlə”dir. Etimaddövlə vəzifəsi Osmanlıdakı baş nazir vəzifəsi kimidir. Etimaddövlə şahənşah ölkəsinin işlərini təşkil edir. Osmanlıdan fərqli olaraq İranda etimaddövlə məsələləri qılıncla deyil, qələmlə həll edir. O, kiçik günahlara görə kimsənin başını bədənindən ayırmır. Bununla belə, etimaddövlə ədalət prinsipini əsas tutmalı, şaha qeyri-münasib təkliflər verməməlidir. Sarayda ikinci böyük vəzifə “nazir” vəzifəsidir. O, şaha göstərilən bütün xidmətlərə nəzarət edir.

“Dəsmalçı” vəzifəsini icra edən hər zaman şahın yanında olur və lazım gəldikdə kisəsindəki dəsmallardan şaha təqdim edir.

“Miraxurbaşı”-şahın atlarına baxanların rəisidir. Şah atlarının sol budlarına damğa (dağ) vurulmalıdır ki, onlar digər atlardan fərqlənsinlər. Miraxurbaşı şahın 40 minlik əsgərinin atla təminatına da cavabdehdir.

“Mirşikar” və ya “böyük ovçu”-şahinlərin (ov quşları) saxlanılmasına cavabdehdir və ov zabitlərinə komandanlıq etmək vəzifəsini daşıyır.

“İtçibaşı”-ov itlərinin və ovda istifadə olunan digər heyvanların yetişdirilməsi və saxlanmasına cavabdehdir. O, mirşikarın rəhbərliyi altında işləyir.

“Yəhərçibaşı”-yəhərlərin hazırlanması və saxlanmasına görə məsuliyyət daşıyır. Şah ata minərkən o, atın üzəngisini çəkir. Ona “üzəngi qurçusu” (qurçu-saxlayan, cavabdeh deməkdir) da deyirlər.

“Qılinc qurçusu”-şahın qılınıcını daşıyır.

“Ox qurçusu”-şahın kamanını və oxlarını daşıyır.

“Salnaməçi”-şahın katibi vəzifəsini icra edir.

“Xəzinəçibaşı”-şahın sandıqlarda olan bütün pullarının mühafizəsinə cavabdehdir.

“Ağasıbaşı”-şahın qonaq evinin müdürüdür.

“Həkimbaşı”-şahın birinci həkimidir.

“Mehmançıbaşı”-qəbulları təşkil edir.

“Münəccimbaşı”-şahın münəccimlərinin rəisidir. Şah onun rəyini nəzərə almadan heç bir işə başlamır.

“Divanbəyi” və ya “böyük qazi”-məhkəmə işlərinə baxır və ölkənin idarə olunmasında iştirak edir. O, ölkənin hər bir vilayətindən istədiyi vəzifəli şəxsi vəzifəsindən geri çağıra bilər. Xanlar və vəzifəli şəxslər haqqındakı məlumatları o, toplayır.

“Dərğa” vəzifəsi-divanbəyi vəzifəsindən kiçikdir. O, öz hökmlərindən şübhəli olsa, onları divanbəyiyə göndərir. Böyük oğruların və cinayətkarların tənbeh edilməsi dərğanın vəzifəsinə daxildir.

“Süfrəçıbaşı”-qızılı işləməli süfrəni xalça üzərində şahın önünə açır.

“Şərabçıbaşı”-şərab istehsalına cavabdehdir.

“Məşəlçıbaşı”-məşəlçilərin rəisidir. O, şamların hazırlanmasına rəhbərlik edir, şah sarayının qızılı şamdanlarının piyinin azalmamasına nəzarət edir. Nərdbaz, kağız oynayan və məhkumlardan alınan bütün cərimələr ona aiddir.

“Qəhvəçıbaşı”-şahın qəhvə və güləbəinə cavabdehdir.

“Cərrahbaşı”-şahın cərrahı, damar iynəsi vuranı və saçını tərəş edəndir.

“Qapıçıbaşı”-sarayın baş qapıçısıdır.

“Məlikültüccar” və ya “tacirbaşı”-şahın parçalarını saxlayır və onları paltar tikilməsi üçün dərziyə verir.

“Nökərbaşı”-piyada nöqərlərin başçısıdır.

“Mirab” və ya “su işləri müdiri”-əkin sahələrinə suvarma suyu verilməsini təşkil edir, buna görə də kəndlilərdən çoxlu qazanc götürür.

“Zərgərbaşı”-hazırlanmasında qızıl və gümüşdən istifadə olunan xalçaları toxuyanların rəisidir. Onların işlədiyi yerə sex deyirlər. Bu sexlərdə şah sarayına lazım olan işləməli parçalardan başqa, qılnc, ox, kaman, gümüşü üzüklər də istehsal edilir. Çünki islam şəriətinə görə müsəlmanlar qızıl üzük taxma bilməzlər. Adı

çəkilən sexlərdə həm də məstəki⁵² damcıları ilə Şamaxı bölgəsində Xəzər dənizinin səthindən əldə edilən yağın qarışığından ibarət alınmış yağlı boya ilə miniatürlər çəkilir. Miniaturçülərin rəisinə “nəqqaşbaşı” deyilir.

“Nəccarbaşı”-şah sarayının dülgərlərinin rəisidir.

“Anbardarbaşı”-sarayda istifadə olunan qida məhsullarının saxlanılmasına cavabdehdir.

“Odunçubaşı”-sarayın yanacaq odun və taxta ilə təminatına cavabdehdir.

Bəzi insanlar da hər gün şah sarayına müəyyən miqdar ət, yağ, düyü və ədviyyə təhvil verirlər.

“Mətbəxbəşi”-şah mətbəxinin rəisidir. Süfrənin açılması, boşqabların düzülməsi, yemək və içəcəklərin süfrəyə verilməsinə cavabdeh olan xidmətçilər də vəzifələrini onun rəhbərliyi ilə həyata keçirirlər.

İran ordusu 5 növ qoşun növündən ibarətdir. Onların hər birinə ayrıca general komandanlıq edir.

Birinci növ qoşun növü iranlılardan ibarət olub onların komandanına “Sepəhsalar” deyilir. Sepəhsaların ildə 20 min tüməndən artıq gəliri olur.

İkinci növ qoşun növünə “qurçi” və ya “qızılbaş”, yəni qırmızıbaş deyirlər. Çünki onlar keçmişdə başlarına qırmızı rəngli papaq qoyurmuşlar. Bu qoşun növündə təqribən 22 min nəfər xidmət edir. “Qurçi”lərin generalına (əmirinə) “qurçubaşı” deyirlər. Onun gündəlik maaşı 15 tüməndir. Qurçubaşının tabeliyində olan zabitlərin rütbələri aşağıdakı kimidir: “Minbaşı”-1000 nəfərlik hərbi hissənin komandiri, “yüzbaşı”-100 nəfərlik hərbi hissənin komandiri, “onbaşı”-10 nəfərlik hərbi hissənin komandiri. Hər bir sırayı əsgər ildə 15 tümən məvacib alır. Üçüncü növ qoşun növü “qulamlar” və ya “şahın qulları” adlanır. Bu qoşun növündə xidmət edənlərin böyük hissəsi dinindən dönmüş, yəni islam dinini qəbul etmiş gürcülər və digər millətlərdən olanlardır. Hər bir qulam ildə şahın mərhəməti kimi 7 və ya 8 tümən alır.

⁵² *Məstəki-bitki adı*

Qulamaların əmiri və ya komandirinə “qullarağası” deyilir. Qulamaların silahı 1 ədəd qılıncdan, 1 ədəd kamandan, 1 neçə oxdan və 1 xəncərdən ibarətdir. Şah bəzən xüsusi xidmətləri olmuş qulamalarına ömürlük vəzifələr verir və onlar vəzifə sahibi vəfat etdikdən sonra irsən övladına keçir.

İran ordusunun dördüncü növ qoşununa “tüfəngçi” deyilir. Bu qoşun növündə xidmət edən hərbiçilərin sayı 50 min nəfərə çatır. Onların çoxu kəndlilərdir. Hər bir tüfəngçinin döyüş silahı 1 qılıncdan və 1 tüfəngdən ibarətdir. Bu qoşun növündə xidmət edən hər bir sırayı əsgər ildə 4-5 түмән maaş alır. Tüfəngçilər daimi xidmət etmirlər. Əyalət xanları bir neçə aydan bir onları hərbi məşqlərə çağırır və onlara təlim keçirilir. Ona görə də tüfəngçilər silahdan istifadədə çox ustadırlar. Tüfəngçi qoşununun rəisinə “tüfəngçibaşı” deyirlər.

“Eşikağası”-2 min nəfərlik saray mühafizlərinin-keşikçilərinin başında durur. Keşikçilər silahdan istifadədə ov şahini qədər cəldirlər.

Bəşinci növ qoşun “Topxana” adlanır. Bu qoşun növünün başında “topçubaşı” durur. İranda topdan az istifadə edilir. Ondən yalnız yerüstü döyüşlərdə istifadə olunur. İranın Fars körfəzində və Xəzər dənizində özbəklərə qarşı dayanan gəmiləri çox pis inşa olunmuşlar. Bu ölkənin döyüş gəmisini, demək olar ki, yoxdur.

Əyalətlərin xanları və hakimləri, şah sarayının digər mənəsb sahibləri qurçilər və qulamalar arasından seçilir. Çünki xasiyyətə mehriban olan bu insanlar həm də münasib bədən quruluşlarına malik olurlar. Bu iki xüsusiyyətin bir iranlıda olması nadir görünür. Qulamaların irqi gürcülərlə Xəzər və Qara dənizi sahillərində yaşayan bir neçə xalqın qarışığıdır. Şah və saray böyüklərinin hər birinin dinini dəyişib müsəlman olmuş gözəl qadınlardan övladları var.

“Xan” mənəbi münasib mənəblərdən biridir. Buna görə də İranda çoxları bu mənəbə çatmaq arzusu ilə yaşayır. Çünki xanlar hörmət və ixtiyar baxımından kiçik şah hesab olunurlar. Hər bir xanın illik gəliri 7-8 min түмəndən artıq olur. Xalqa zülm etməyən xan uzun müddət bu vəzifədə qalır. Xanlar Novruz

bayramında, yaxud da yeni ilin birinci günü şaha hədiyyə verməlidirlər. Onlar öz saraylarında da geniş süfrə açıb bir həftə müddətində camaatı qonaq etməlidirlər. Xəzinə vəsaitindən istifadə zamanı israfçılığa yol vermiş xan, şah tərəfindən vəzifəsindən kənarlaşdırılır və onun yerinə başqası göndərilir.

Din, məhkəmə və divan işlərinə rəhbərlik edən mənəbə sahibləri aşağıdakılardan ibarətdir: “nəvvab” və ya “sədr”-dini işlərə rəhbərlik edir; “etimaddövlə”-ictimai və dünyəvi işlərə baxır. Etimaddövlənin rəhbərliyi altında 2 nəfər qazi çalışır. Onlardan biri-“şeyx” və ya “axund”, o birisi isə “qazi” adlanır. Mövcud kitabın “Din” fəslində biz bu vəzifələrdən ətraflı bəhs etmişik.

“Müəzzin”-məscidin məsələləri ilə məşğul olur və onun günbəzindən “Allahdan başqa allah yoxdur, Məhəmməd onun peyğəmbəridir” müraciəti ilə xalqı namaza səsləyir.

“Müstövfi”, yaxud “müstövfi əl-məmalik”lər-“dəftərxana” və ya “mühasibat otağı”nda şahın mühasibat işlərinə baxırlar. Onlar şaha aid ən uzaq məntəqələrdən belə vergiləri yığır, mal və mülkləri müvəqqəti və ömürlük icarəyə verir, onların icarə haqqlarını toplayır, mənəbə sahiblərinin əlavə gəlirlərini xüsusi dəftərlərə qeyd edirlər. Mühasibat otağının xüsusi dargası olur. O, saxtakarlıq və ya şahın malına xəyanət edən şəxsləri cəzalandırır.

Bütün bu vəzifələr və məmurlar İran sarayının Şərqi digər saraylarından nə qədər cah-cəlallı, təmtəraqlı və nizamlı olduğunu aydın bir şəkildə göstərir.

VII FƏSİL. ŞİRAZ SƏFƏRİNİN DAVAMI

Oqustinin yezuit ordeninin⁵³ keşişi Per Fransua dəfələrlə mənə israr etmişdi ki, onunla birlikdə Romaya səfər edim. Ancaq mənim Hindistana səfər etmək fikrində olduğumu görəndə mənə yalnız qoymadı. Biz Şiraza səfər etmək məqsədi ilə şirazlı bir qatırçıdan⁵⁴ 11 baş qatır kiraladıq. Mən, esperi ordeninin keşişi, portuqaliyalı Per Konstan, yezuit və səfil Karmeli ordeninin keşişi, neapollu Per Suren və bir neçə xidmətçi xəstəxananın dini rəhbərliyindən icazə alıb dostlarla sağollaşandan sonra sentyabrın 1-də, həftənin çərşənbə axşamı gecədən 2 saat keçmiş yola düşdük.

Qısa bir müddətdə İsfahandan düz yola çıxdıq, ay işığında 4 saat müddətində 9 mil yol qət etdik. Yol düz, lakin quru və enişli-yoxuşlu çöldən keçirdi. Biz kiçik Espanka kəndinə yetişdik. Burada ancaq balaca bir gil karvansara var idi. Gecəni bu karvansarada keçirməli idik. Həm də çarvadarın diqqətsizliyi və unutqanlılığı üzündən hollandiyalıların yanında qoyduğu şəraba görə darıxmışdıq və burada şərab alıb içmək istəyirdik. Şah Abbas bu kəndin ərbablarından birinə bu məntəqədə geniş torpaq sahəsi bağışlamış və onun əvəzində ərbabın, İsfahanın Şiraz darvazası ətrafındakı ərazisini ondan almışdı ki, orada imarət tikdirsin. Deyirdilər ki, həmin ərbab o qədər nüfuz və qüdrətə sahib idi ki, şah onun evinin qarşısından keçəndə atdan düşürmüş. Əlbəttə, bu, ağlabatan deyildir. Səhər mən bir neçə göyərçin ovladım. Günortadan sonra bir bağlam şərab gətirdilər. Axşama yaxşı bir şam yeməyi hazırlığı gördük və gecədən 1 saat keçmiş yenidən yola düşdük. 10 saat ərzində 24 mil yol qət elədik. Nə soyuq, nə də külək vardı. Mayar kəndinin yarım milliyində bir karvansaraya düşdük. Yol nəzarətçiləri orada idilər. Biz onlara 4 abbasi tədiyə verdik. Ancaq irəlidəki dağın döşündə dayanan iki başqa yol nəzarətçisinə heç nə vermədik. Düşdüyümüz karvansara 11 il əvvəl Şah Süleymanın göstərişi ilə bişmiş kərpicdən inşa

⁵³ *Orden-(hərbi) legion, sekta.*

⁵⁴ *Qatırçı-minik və yük heyvanını kirayə verən.*

edilmişdi. Ətrafında geniş yollar vardı. Onun bəzədilməsinə çox əmək sərf olunmuşdu. Karvansarada şahın ovdan geri dönərkən istirahət etməsi üçün xüsusi bir otaq hazırlanmışdı.

Biz cümə gününün hamısını bu karvansarada keçirdik. Adət üzrə gecə atlara minib 6 saat yol getdik və Qəmşə adlı balaca bir şəhərə yetişdik. Bu şəhər çölün ortasında yerləşirdi, onun evləri gildən tikilmişdi. Burada əla meyvələr və nemət bolluğu vardı. Biz şənbə gününü burada qaldıq, göyərçin ovu ilə məşğul olduq. Gecə yola çıxdıq. Bu cür gecə yolgetmələri karvan çarvadarlarının bədxahlığından qaynaqlanır. Onlar yol boyu mindikləri uzunqulaqda elə yatırlar ki, elə bil, quş tükündən olan yorğandöşəyin içindədirlər. Ancaq biz bir an da yuxulaya bilmirdik. Per Fransua ilə belə qərara gəldik ki, çarvadarla danışaq ki, o, gecə yol getməkdən daşınsın. Biz gecə rahat yataq və gündüzlər yol gedək. Ancaq ona hər nə qədər etiraz etsək və hətta onu qorxutsaq da o, bizim istəyimizi qəbul etmədi. Biz naçar gecə yolçuluğumuzu davam etdik. Səhər açılsa da, yolumuza davam edərək qüruba 2 saat qalmışa qədər yol getdik və 6 saat müddətində 16 mil məsafəni arxada buraxdıq. Mənsur bəy karvansarayında düşdük. Bazar günü həmin saatda yenidən yola çıxdıq. 3 saat ərzində 10 mil yol getdik. Yolda Onabax kəndini gördük. Orada karvansaradan başqa bir hasar da gözə dəyirdi. İzədxast məntəqəsinin gözəl karvansarayına qədər rahat bir şəkildə daha 10 mil yol qət etdik. Bu karvansara çayın sahilində inşa edilmişdi, ancaq onun bütün otaqları qayalıqlar üzərində yerləşirdi. Sanki, köhnədən burada qala olmuşdu. İzədxastın çörəkləri İsfahanınkindən daha böyük və yaxşı idi. Yəqin ki, bu, burada hər kəsin torpağa və suya sahib olması ilə bağlıydı. Qatırçılar yenə də gecə yola çıxmağımızı istədilər. Biz də naçar razı olduq.

Bazar ertəsi adəti vaxtda yola düşdük, 12 saat ərzində 32 mil yol qət etdik. Dərənin içi ilə uzanan və quldurlarla dolu olan yol qorxulu idi. II Şah Abbas bu yolun ortasında bir qala tikdirmişdi. İndi də orada gözətçilər durur. Səhərə yaxın Digirdu karvansarayına yetişdik. Karvansara dolu olduğuna görə məcbur olub bərbad bir evə düşdük. Ev dediyimiz, əslində, bir tövlə idi.

Heyvanların içində istirahət etdik. Bu səfərin ən böyük əzabı o idi ki, gecə yol gedir, gündüzlər isə milçəklərlə “əlbəyaxa” olurduq. Başqa bir qaygımız yoxdu, çünki yaşayış vasitələri bol idi. Karvansara və ocaq olmayanda Per Fransuanın səfər mətbəxindən istifadə edirdik. Bu mətbəxdə suyu soyutmaq üçün buzdan başqa hər şey mövcud idi.

Tək günü bir az narahatlıq keçirdik. Bir erməni Per Fransuaya 45 tümən atmışdı. Erməninin dostu hörmətsizlik etdiyinə görə Per Fransua onun başına bir çubuq çəkdi. Erməninin başı yarıldı və qan axmağa başladı. Ona görə də bütün günü kənddə qaldıq ki, Per Suren onun başının qanını kəssin. Qanın kəsilməsi saatlarca çəkdi. Bu müddətdə biz də vaxtımızı yoldan keçən qafilələrə və karvanlara tamaşa etməklə keçirdik. Bu arada yoldan təqribən 500 dəvə və qatır keçdi. Yol olduqca işlək idi. Hindistan yolçuları da bu yoldan keçirlər. Axşama tərəf atlara mindik və 6 mil irəlilədik, Kivala karvansarayına yetişdik. Daha 10 mil irəlilədik və bir çayın kənarında dayandıq. Bizimlə birlikdə olan gürcülər tor vasitəsi ilə çaydan təqribən 50 lyur balıq tutdular. Balıqlar iri və yaxşı idilər. Yenidən yolumuza davam etdik. 6 mil getdikdən sonra məşhur Xoşksər kəndinin karvansarayına yetişdik. Burda düşdük. Kənd dağlıq ərazinin yaxınlığında idi. Soyuq havası vardı. Hər tərəfə arxlar çəkilmişdi. İranlılar torpağı məhsuldar etməkdən ötrü bu üsuldən istifadə edirlər.

Çərşənbə axşamı karvansaraya 4 dəvə yükü toyuq və iki vəhşi öküz gətirdilər. Onlar Bəhreyn sultanının, yaxud da əyalət hakiminin şaha aparılan hədiyyəsi idi. Bəhreyn Fars körfəzində yerləşir və mirvari ovunun mərkəzidir. Vəhşi öküzlər samandan başqa bir şey yemirdilər. Onlar bizim buzovlar böyüklüyündə, ancaq kök və gözəl idilər. Bədənlərinin rəngi demək olar ki, ağ, quyruqları, ayaqları və alınlarının rəngi isə qara idi. Vəhşi öküzlər parlaq gözlərə, balaca, saf, möhkəm buynuzlara, sivri burunlara sahib idilər. Buynuzlarının uzunluğu 1,5 pa uzunluğunda olub burunları qara rəngdə idi.

Gecə yenə də yola düşdük. Çöllərdən, bataqlıqlardan, bayer⁵⁵ torpaqlardan və qorxulu dağlardan keçdik. Yolda Ənbain karvansarayının xarabalıqlarını gördük. Deyilənə görə, karvansaranın viranə qalmasının səbəbi onun sahibinin oğrular tərəfindən öldürülməsi olmuşdur. 7 saat müddətində 20 mil yol getdik. Yolun son 3 mili eniş idi. Nəhayət ki, Əspas kəndinin karvansarayına yetişdik. Kəndin evləri daxmalardan ibarət idi.

Cümə axşamı qüruba 2 saat qalmış yola çıxdıq. 6 saat ərzində 16 mil səhra yolu qət elədik və Oucyum kəndinin karvansarayına çatdıq. Kənddə gildən tikilmiş bir neçə ev vardı. Ancaq onun kənarından axan çayın bərəkətindən burada yaxşı taxıl yetişdirilir. Çayın üzərində 10 tağlı körpü tikilmişdi. Burada cibimizdə olan bütün mis pullar öz dəyərini itirdi, çünki İranda hər bir vilayətin öz pulu var və başqa vilayətin pulu burada işləmir. Hətta bəzi yerlər vardır ki, başqa ölkədə kəsilmiş gümüş pullar da qəbul olunmur.

Cümə günü yolumuza davam etdik. Dağlıq ərazidə dərə-təpəli yolla 8 mil irəlilədik. Daha 4 mili arxada buraxaraq Mumuzadə kəndini və karvansarasını keçdik. 12 mil getdikdən sonra dincəlmək üçün gözəl Main kəndinin karvansarayına yetişdik. Kəndin dağların qoynunda yerləşməsinə baxmayaraq, burada çoxlu meyvə, xüsusən də, əncir ağacları var idi. Bu kənddə əla tütün və tənbəki də yetişdirilir. Adıgedən məhsullar İsfahana göndərilir. Yolun kələ-kötürlüyü üzündən Per Suren iki dəfə qatırdan yıxıldı. Biz ona dedik ki, heyvanın palanını düzəltsin, heyvanın boynuna sürüşməsin. O, dediyimizə əhəmiyyət vermədi. Biz onu öz halına buraxdıq. Bu arada arxadan gələn qatırçı yetişib palanı düzəltdi. Bizimlə birlikdə olan gürcülər və ermənilər burada çaydan fövqəladə qəşəng balıqlar tutdular və onların bir hissəsini də bizə verdilər.

Şənbə günü 20 mil yol getdik. Bir çayın üstündəki gözəl taxta körpüdən keçdik. Ondən 5 mil aralıda yerləşən Abigərme karvansarayına düşdük. Karvansaranın 1 divarı dağılmağa doğru

⁵⁵ *Bayer-əkilməyən torpaq.*

gedirdi. Deyilənə görə, Makedoniyalı İsgəndər qoşunun keçməsi üçün bu ərəzidə bir dağı yarmışdı.

Bazar günü Daryuş sarayının yaxınlığındakı şəhərə yetişmək məqsədi ilə atlara mindik. Ancaq yolu azdıq, qatırçılar bizi dar bir taxta körpünün girəcəyinə gətirdilər və oradan keçirtmək istədilər. Körpünü birinci keçmək istəyən bir erməni xidmətçimiz körpünün ortasına qədər irəlilədi, lakin onun ensizliyi və gecənin qaranlığı üzündən atı ilə birlikdə çaya yıxıldı. Onun paltarı və hər nəyi vardısı, islandı. Qatırçılar öz qərarlarını dəyişdilər və biz başqa yolla hərəkətimizi davam etdirdik. 7 saat müddətində 20 mil irəliləyərək Poli-kur karvansarayına çatdıq. Onu da qeyd edirəm ki, keçdiyimiz son 2 millik yola daş döşənmişdi. Bu karvansarada istirahət edərkən islanmış əşyalarımızı qurutduq.

Tək günü gecədən 1 saat keçmiş yenidən yola çıxdıq. Yol dağlıq ərəzidən keçirdi. 12 mil irəliləyib Bəyağa karvansarayına yetişdik. Daha o qədər yol qət edərək səhər açılarda Şiraz şəhərinə daxil olduq.

VIII FƏSİL. ŞİRAZIN VƏSFİ

Şiraz şəhərində “Karmelilər” xəstəxanasının müdiri Per Amdupid Montova hörmət edərək bizə xəstəxanada yer verdi.

Şiraz şəhəri 28 dərəcə 44 dəqiqə coğrafi en dairəsində və 72 dərəcə 30 dəqiqə coğrafi uzunluq dairəsində, ürəkoxşayan dağlarla əhatə olunmuş çölün ortasında yerləşir. Şiraza 12 mil qalmış enişli yola daş döşənmişdir və bu yolda dar qayalıqda qazılmış dar keçiddən keçmək lazımdır. Bu keçiddə bir dalan vardır. Təhlükə yarananda o dalan bağlanır və kiçik bir mühafizə dəstəsi ilə hər cür hücumun qarşısının alınması mümkündür. Həmin dalan boyu eyni ucalıqda tikilmiş uzun divarların dibi ilə şəhərə girilir. Divarların arxasındakı bağlar müxtəlif şəxslərə aid olsa da, onların çəkilməsində vahid qaydaya riayət olunmuşdur.

Bəziləri belə hesab edirlər ki, Şiraz şəhərinin adının etimologiyası “şirə”-yəni qıcqırdılmamış şirin şərab sözünə söykənir. Çünki bu bölgədə belə şərab həddən artıq çox istehsal edilir. Digərlərinə görə isə Şiraz şəhəri məşhur Persopolis şəhəri dağıldıqdan sonra qurumuş gölün ərazisində inşa olunmuşdur. Şirazın salındığı ərazinin vaxtilə göl olmasının dəlili budur ki, bu məntəqədə qayıqlarda istifadə olunmuş çoxlu sayda paslanmış dəmir həlqələr tapılır.

Burada Şiraz şərabı əla və boldur. Şiraz qadınlarının gözəlliyi onların cehizlərinin gözəlliyini üstələyir.

Şirazda çoxlu ağaclı uzun xiyabanlar göz oxşayır. Buradakı meyvələrin dadından və ləzzətindən doymaq olmur. Hər yerdə asimana uzanan sərv ağacları müşahidə olunur. Onlar buradakı gil evlərə kölgə salır. Şiraz şəhərinin sahəsi 15 kvadrat mildir. Burada 20 mindən artıq insan yaşayır. Şəhər uzaqdan dairəvi meşəyə bənzəyir.

Şirazın günbəzli bazarları, geniş meydanları, yaxşı karvansaraları və gözəl məscidləri var. Şüşə, büllur, kuzə (xüsusən, qəlyan kuzələri), dəri və rəsmli pərdə sənayeləri Şirazın seçilən məşğulluq sahələridir. Buranın quru meyvə, şərab, güləb, dənəsiz nar, sirkəyə qoyulmuş meyvə istehsalı məhsulları, əsasən,

ixrac olunur. Onlar bütün İrana, hətta Bəndərabbas və Bəndərləngəh limanları vasitəsi ilə Hindistana göndərilir.

Şirazda mis və az sayda gümüş puldan başqa pul zərb olunmur. Paytaxtı Şiraz şəhəri olan vilayət İsfahandan Espas kəndinə qədər uzanır. Bu məsafə 5 günlük karvan yoludur. Şiraz vilayəti İranın ən yaxşı və böyük əyalətlərindən biri hesab olunur.

Sentyabr ayının 14-də, tək günü şah məxsus olan 2 bağı gəzdik. Onlardan biri Delqoşa adlanır. O, dağın ətəyində yerləşir. Dağdan su axır və o, bağıın ortasından keçir. Bağıın ortasında salınmış saray möhtəşəmdir. Şiraz camaatı axan sudan paltarların yuyulmasında və ağardılmasında istifadə edir. Dağın yuxarısında bir imarət yerləşir. Belə görünür ki, o, qədimdə qala olmuşdur. Onun ortasında qayada dərin quyu qazılmışdır.

O biri bağ İsfahandan gələn yolun sol tərəfində olub, Şirazın ən yaxşı bağlarından biridir. Bu, ona görə deyil ki, bağıın ətrafında sərvlər əkilmiş iki xiyaban yerləşir, bəlkə, bağıın özü çox səliqəli salınmış yamyaşıl bir meşəni xatırladır. Burada çoxlu sayda qızıl güllər və meyvə ağacları əkilmişdir. Onun ətrafındakı divarlar bir çox yerlərdə uçmuşdur.

Şahın Şirazdakı başqa bağlarının vəziyyəti təəssüf doğurur. Bunun səbəbi odur ki, bağa baxanlar və mənəsb sahibləri şahın bağa gələcəyindən və onlardan hesab soracağından qorxmurlar.

IX FƏSİL. DARA SARAYININ VƏSFİ VƏ QƏDİM PERSOPOLİS ŞƏHƏRİNİN QALIQLARI

Adətən, belə təsəvvür olunur ki, Romanın qədim möhtəşəmliyi həvəskar insanların daha çox diqqətini çəkir, ancaq elə insanlar da var ki, Misir ehramları və Makedoniyalı İsgəndərin gördüyü işlər onları daha çox maraqlandırır. Əslində, doğru mühakimə odur ki, nə Romadan yadigar qalmış tikililər, nə Misrin tarixi yadigarları, nə də fateh İsgəndərin gördüyü işlərin heç biri Persopolis və Dara sarayının viranələri ilə müqayisə oluna bilməz. Bu baxımdan, həmin viranələrə tamaşa etmək şövqü mənim maraq hisslərimi qarışdırmışdı. Ona görə də mən hər biri günlük 3 abbasiyə olmaqla özüm və erməni xidmətçim üçün iki at kiraladım və çərşənbə axşamı biz Dara sarayı və Persopolis şəhərinin qalıqlarına tərəf yola düşdük. 20 mil irəlilədikdən sonra bir çayın kənarına çatdıq. Çayın üzərində Xan körpüsü adlanan bir körpü vardı. Orada 2 nəfər nəcib yol mühafizi durmuşdu. Onlar Təbriz mühafizləri kimi bizə əziyyət vermədilər.

Dağlıq yol arxada qalmış, bataqlıq yol başlamışdı. Daha 15 mil yol getdik. Günün batmasına 1 saat qalanda Mirxas xan kəndinin karvansarayına yetişdik. Buradan Dara sarayına qədər yarım fərsəx yol qalırdı.

Karvansara sahibi məqsədimizi biləndən sonra nökrimə dedi ki, əgər sənin ağa Dara sarayındakı kitabəni oxuya bilsə, böyük bir xəzinəyə sahib olacaqdır. Yoxsa, Demar mağarasına girməklə həyatından olacaqdır. Onun bu sözləri xidmətçimi elə dəhşətə gətirdi ki, o, bundan sonra məni müşaiyət etmək istəmədi. Ancaq birtəhər onu razı saldım ki, sarayın 1 milliyinə qədər mənimlə getsin. O, mənimlə razılaşıdı. Biz sarayın 1 milliyinə çatdıq, mən atdan endim və piyada saraya tərəf getməyə başladım. Xidmətçim isə atların yanında qaldı.

Sarayın geniş tikilisi bir dağın ətəyində yerləşirdi. Ondən sonra uzunluğu 30 mil, eni isə 20 mil olan bir düzənlik vardı. Belə aydın olurdu ki, məşhur Persopolis şəhəri bu düzənlikdə idi. Sarayın qapısı qərbə baxır. O, qərbə tərəf 500 pa, şimala tərəf 400

pa, cənuba tərəf 250 pa uzanır, şərq tərəfdən isə divara bənzər bir dağa söykənir. Bu hündür tikilinin çox da böyük olmaması onu saraydan çox bir qalaya bənzədir. O zamanın təsvirinə görə sarayda bürc olmamışdır, ancaq belə təsəvvür yaranırdı ki, onun hər bir küncündə müəyyən məsafələrlə yarımbürclər olmuşdur. Tikilinin inşasında qeyri-adi böyük daşlardan istifadə edilmişdi. Belə görünür ki, onları dağın başında yonmuş və qalanın inşasında istifadə olunmuşdur. Əslində, bu yolla dağın başı hamarlanmış və qala ilə bir səviyyədə olmuşdur. Sarayın birinci mərtəbəsinin divarları qara daşlarla örtülmüşdür.

Sarayın cənub tərəfində bir yerdə uzunluğu 10 pa, eni 4 pa ölçüsündə bir kitabə gözə çarpır. Onun özünəməxsus yazısı var. Bu yazı nə kəldani, nə ərəb, nə yunan, nə də zamanın insanların anlaya biləcəyi dillərdən başqa birisində deyil. Ona görə də zamanın heç bir alimi onu oxuya bilmir.

Kitabədəki işarələr, onların böyüklüyü və keyfiyyəti fərqlidir, ola bilsin ki, onların tərkibindəki ziddiyyət hərfləri təşkil edir. Belə bir fikir yaranır ki, bu yazılar İranda hakimiyyətdə olmuş qədim atəşpərəstlərə məxsusdur və tarixin yadigarıdır. Ancaq indiki atəşpərəstlər özlərinin keçmişindən və qədim abidələrindən xəbərsizdilər.

Sarayın böyük pilləkəni onun qərb hissəsindədir. O, binanın ortasında olmayıb onun bir az şimal tərəfində, Mirxas xan səmtindədir. İkitərəfli pilləkənin hər birinin bir tərəfi divara, o biri tərəfi isə mərmər məhəccərə söykənir. Pilləkənlərin hər biri eyni şəkildə biri sağa, o biri isə sola olmaqla dairənin üçdə biri ölçüsündə əyilir. Onlardan hər birinin ortada qalığı və ya kvadrat şəklində yeri var. İnsan onlarda istirahət edə və buradan dönməklə birinci mərtəbəyə aparan pilləkənə ayaq basa bilər. Burada pillələrin 30 pa genişliyindən, daşların 25, yaxud 30 palm hündürlüyündən və onlara mütənasib qalınlıqdan başqa heyrət ediləcək bir şey yoxdur. Hər 6, ya da 7 pillə bir daşdan yonulmuşdur. Daşlar elə mahir təmir olunmuşlar ki, onlardakı çat və ya ovalanmadan əsər-əlamət qalmamışdır. İnsanların bir çoxu belə düşünürlər ki, bu iki pilləkən bir daş parçasından

yonulmuşdur. Divarlar elə keyfiyyətli qara mərmərlə üzlənmişdir ki, onlar uzun əsrlər boyu zamanın hər cür xoşagəlməz hadisələrinə davam gətirmiş, tam mənası ilə dəyərli bir tikilinin təqdirəlayiq nümunələrini qorumuşdur.

Pilləkənlər kvadrat şəklindəki eyvana aparır. Buradan bir dalana daxil oluram. Onun genişliyi 20 padır, divarı ağ mərmərlə üzlənmişdir. Sütunlardakı gəc tökülsə də, qalmış sütunlar özlərinin əzəməti və mütənasibliyi ilə o dərəcədə gözəldir ki, onları analoji Roma əsərləri ilə müqayisə etmək olmaz. Oradaca fil böyüklüyündə 2 qərribə heyvanın möhtəşəm rəsmi gözə çarpır. Bu heyvanların hər ikisi başlarını irəli uzatmış və pilləkənlərə baxırlar. Adıgedən qeyri-adi təsvirlər iranlıların sənət qabiliyyətinin göstəricisidir. Onlar ya qədim İran şahənşahlığının simvolu, ya da maddi düşüncələrdən qaynaqlanırlar. Təsvirlərin at kimi bədənəri, öküz ayağı kimi ayaqları və uzun quyruqları var. Quyruqları şir quyruğu kimi yuxarı qaldırılmışdır.

Həmin sırada 20 palm irəlində daha 2 sütun var. Onların başları bəzədilmişdir, oturacaqları isə xına rənginə çalan ağ rəngli daşdandır. Sütunların başlıqsız və oturacaqsız hündürlükləri 50 padır. Onların diametrləri elə böyükdür ki, hər birini 3 nəfər çətinliklə qucaqlaya bilər. Adı çəkilən sütunlardan müəyyən məsafədə 2 dördkünc mərmər sütun daha mövcuddur. Onların üzərində çəkilmiş heyvan rəsmləri qanadlıdır. Bu heyvanların başı insan başına bənzəyir. Onlar üzlərini dağa çevirmişlər. Sütunların hər birinin üzərində əvvəldə bəhs etdiyimiz hərflərlə 3 kitabə qazılmışdır.

Dalandan və dördkünc sütunların qarşısından keçəndən sonra sağ tərəfdə başqa bir ikitərəfli pilləkənlə rastlaşırıq. Onlar ikinci tikiliyə aparır. Bu pilləkən əvvəlkilərdən ensiz və qısadır. Onda yalnız 18 pillə mövcuddur. Ancaq o, çox gözəl və möhtəşəmdir. Burada müxtəlif qiyafəli və gözoxşayan profil təsvirləri var. Təsvirdəkilərin hər biri özünəməxsus paltar geymişdir. Onlar əllərində bir neçə bayraq tutmuşlar. Bəziləri qurbanlıq daşıyır, bəzilərinin isə yanında hədiyyə var. Onlar atlar tərəfindən çəkilən bir arabanın qarşısında hərəkət halındadırlar.

Aşağıda ortasında od olan bir mehrab mövcuddur. Adama elə gəlir ki, o od təmizlənmək vasitəsidir və o, Herodotun belə bir fikrinə inam yaradır ki, “İranlılar oda sitayiş edirlər. Şah döyüşə gedərkən onun qarşısında bir məcməyi aparır və zaman-zaman onun üstünə ud və üzərlik atırlar.” Digər tərəfdə iki heyvanın-şirin və öküzün döyüşü təsvir olunmuşdur. Rəsmlərin üzərində həkk edildiyi daşların çox möhkəm olmasına baxmayaraq, rəsmi çəkilməsindəki məharət onu qeyri-adi dərəcədə zərif etmişdir.

Bu pilləkənlə yuxarı qalxdıqdan sonra kvadrat şəkilli salona çatırıq. Salonda qalmış sütun oturaçaqlarının qalıqlarına görə burada 100 sütun olmuşdur. Onlardan 17 sütun yerində qalmışdır. Qalan sütunların bəzilərinin başlığı uçmuşdur. Bəzilərinin gövdəsində çat və yarıqlar əmələ gəlmişdir. Sütunlar mərmərdən olub monolitdirlər. Onlardan bəzilərinin hündürlüyü 60 pa, digərlərinin isə 70 padır. Bu sütunlardan 12-nin üzərində rəsmlər çəkilmişdir. Səhraya tərəf olan sırada 2 sadə sütun yerində qalmışdır. Deyirdilər ki, günəş heykəli bu iki sütunun üzərində imiş, ancaq bu, inandırıcı deyildir, çünki iranlılar özlərinin şanlı tarixindən heç nə bilmirlər. Bu salonun kənarında 6-7 pa qalınlığında divarlar olmuşdur. Bu hissədə qədimdə divarları mərmərdən və rəsmli olan çoxlu sayda otaqlar olmuşdur. Onlara tamaşa etmək üçün xeyli müddət tələb olunurmuş. Salonun 4 qapısı var. Onların hamısı gözəl yarpaqlarla bəzədilmişdir. Bir neçə yerdə isə əvvəl qeyd etdiyimiz hərflərlə yazılmış kitabə mövcuddur. Günümüzdə bu otaqlardan 24 pa uzunluğunda divarlardan başqa bir şey qalmamışdır. Günübəzlər uçmuş, otaqların döşəməsi kiçik mərmər parçaları ilə örtülmüşdür. Orda-burda üzü ay işığına və səhraya olan pəncərələr gözə dəyir. Onların eni 3 pa, hündürlüyü isə 6 padır. Onlar döşəmədən 3 pa hündürlükdə yerləşir. Burada qeyri-adi rəsm yoxdur, ancaq 15 mil aralıda insanların şirlə döyüşünün təsviri maraqlıdır. Təsvirdə insanlar birlikdə bütün qeyzləri ilə şirlərin başlarını kəsməyə çalışırlar. Həmin divarla üzbəüz divarda bir neçə qul təsviri vardır. Digər tərəfdə isə şahın məclisinin təsviri yer alır. Bir az o tərəfdə isə şah çətir altında yol gedir. Cənub tərəfdə olan təsvir şahı rəvan taxtda

təqdim edir. Bir dəstə adam isə onun arxasınca hərəkətdədir. Bir az aralıda iki mərmər sütun üzərində bir neçə rəsmli daş mövcuddur. İnsan bütün bu qiymətli əsərlərə tamaşa etdikcə fikrə gedir ki, belə həssas və ülvî sənət ruhu nə qədər incə və zərifdir. İqtidarda olan insan öz adının yaşaması, qüdrətinin, cah-cəlalının və əzəmətinin ifadə edilməsi üçün rəsmli daşları özündən sonra yadigar qoymuşdur ki, onun gücünü və təntənəsini gələcək insanlara göstərsin. Ancaq bu düşüncə necə də yanlış və anlaşılmazdır! Çünki insan nə qədər güclü olduqca, ölümün pəncəsində o qədər miskin və çarəsiz qalır.

Divarlarında (sütunlarında) heyvanların döyüşləri və igidlərin yarışları təsvir olunan xüsusi amfiteatr qəsrin girişinin yaxınlığında yerləşir. Buranı ziyarət edən hər bir səyyah qəti şəkildə anlayır ki, daşların və divarların müxtəlif yerlərindəki vəhşi heyvanların döyüşü və pəhləvanların güləşmə üsulu səhnələri qiymətli təsvirlərdir. Burada başqa təsvirlər də var. Onlardan birində əlində əsa olan şah yeriyir. Başqa birisində şahın başı üzərində çətir tutmuşlar. İki təsvir daha görünür. Onlardan birində bir nəfər əlində nizə tutmuşdur, başqa bir nəfər isə 7 borulu şeypur çalır. Sanki, o, musiqi allahıdır. Bütün bu təsvirlər uzaq keçmişin xəyali göstəriləridir. Dördkünc tikilinin hər bir tərəfinin uzunluğu 50 padan artıq deyil. Onun da üzü başqa tikililər kimi qərbə baxır. Tikilidəki bütün təsvirlər geyimlərinin müxtəlifliyi baxımından gözəl işlənmiş və yaxşı bir iş kimi diqqətəlayiqdir. Təsvirdəki insanların saqqalları o qədər uzundur ki, bellərinə çatır, ancaq saçları, əksinə, qulaqlarının üstünü azca örtür. Papaqlarının yuxarısı yumrudur. Paltarları gen, çinli olub, ayaqqabıları çarığa oxşayır. Bəzi təsvirlərdəki papaqlar qısadır, ancaq bəzilərində saqqallar və saçlar qısa, papaqlar uzundur.

Bəzi xidmətçilərin əlində öküz quyruğundan qamçı var. Görünür ki, belə qamçılar milçəköldürən əvəzinə işlədilmişdir. Qeyd edilməli məqam budur ki, bütün bu təsvirlərin arasında qadın surəti gözə dəymir, sanki, iranlılar 3 min il bundan qabaq qadınları hərəmxanada saxlayırmışlar.

Dağın ətəyində 30 pa ölçüsündə dördkünc ağ mərmər divarın üzərində bir möhtəşəm rəsm çəkilmişdir. O, möhtərəm bir insanı göstərir. Onun əlində kaman var və qərribə bir məxluqa baxır. Bu məxluqun bədəni insan bədəninə, ayaqları isə qərribə bir heyvanın ayaqlarına bənzəyir. O, sanki, bir fateh sərdardır. Onun yanında od yanır. Aşağıda saçları qısa, saqqalları uzun kişilər var, onlar türk papağına bənzər papaqlar qoymuşlar. Daha aşağıda bir günbəz görünür, onun altında iki qəbir var. Hər bir qəbrin üzərinə böyük bir daş qoyulmuşdur. Qəbirlərin hər birinin uzunluğu 8, eni isə 3 padır. Deyirlər ki, burada şahın xəzinəsi gizlədilmişdir. Sarayın əşiyində 100 pa uzaqlıqda bir sütun var, onun əsasının materialı sütunun öz materialındandır. Bu sütunun burada qoyulmasının səbəbi məlum deyildir. İranlılar onlara “40 sütun” və ya “40 minarə” deyirlər. Bu sütunların tikilişi və bütün bu nəfis rəsmlərlə bağlı hər kəsin özünəməxsus bir düşüncəsi var. Xaricilər belə hesab edirlər ki, onların kökü yunan mifologiyasına bağlıdır. İranlıların düşüncəsinə görə, bura Daranın sarayı olmuşdur. Ancaq nə zaman və kim tərəfindən tikildiyi bəlli deyildir. Biz tarixdən bilirik ki, İsgəndər Daranın sarayını yandırmışdır, ancaq unutmaq olmaz ki, Dara da Afinanı yandırmışdır. Bütün bu nəfis tikililərin və qədim əsərlərin bir şahın zamanında yaradıldığını düşünmək olmaz. Persopolis şəhərinin qalıqları və “40 sütun” tikilisi elə bir əzəmətə sahibdir ki, onları heç bir vəchlə Neynəva və Babilin günümüzə qədər gəlib çatmış əsərləri ilə müqayisə etmək mümkün deyildir. Ancaq onların kiçik nümunələrini Memfis, Neynəva və Babilə görmək olar. Vaxt nisbətini, Əmir bəndini və vaxtilə başqa bir ada sahib olmuş çayı nəzərə alanda qədim Persopolis şəhərinin yerinin bura olduğuna şübhə yeri qalmır. Bəziləri bu fikirdədir ki, şəhərin 400 palığında bir dağın üzərində şahlıq məqbərəsi (*qəbristanı-tərcüməçi*) yerləşir. Sarayın divarı barədə danışirlər ki, buranı yandıran od İsgəndərin əli ilə söndürülmüşdür. Doğrudan da, təəssüf edilməlidir ki, Şərqi ən gözəl qədim sarayının nəfis əsərləri belə bir vəhşi millətin əli ilə külə çevrilmişdir.

Bu siyasət hələ də dünyada davam edir. 50 ilə yaxındır ki, Çin tatar istibdadının altında inləyir. Nadan, kinli və vəhşi татарlar

bu nəcib xalqa təzyiq edirlər ki, özünün qədim adətlərindən və insani idarəçiliyindən əl çəksin. Ancaq onlar əmindirlər ki, bu təzyiq Çin xalqına təsir etməyəcək. Çin xalqı, bütün zülmərə baxmayaraq, özünün adil qaydalarını və mülayim rəftarını qoruyub saxlayacaqdır.

Filippin xalqı da ispaniyalılar tərəfindən o qədər təzyiqlərə məruz qaldı ki, hətta bu barədə qədim xatirələrdən bir parçası bir filippinliyə verilsə, o, həmin parçanı axıra qədər oxuya bilməz və dəhşətə gələr. Bu kontekstdə iranlıların 3 min il qabaqkı, xüsusən bu cür əzəmətli şahlıqlarından sonra danışdıqları dili indi heç bir iranlı oxuya bilmir.

Bu qədim və gözəl abidədə mövcud və bərpa edilməyə layiq olan təqribən 2 min rəsm əsəri iranlıların nadanlıqları üzündən gün-gündən dağıdılmaqda və məhv olmaqdadır. Əslində bu abidənin bərpası çətin bir məsələdir və Dara sarayının təkcə rəsmlərinin bərpası üçün külli miqdarda vəsait lazımdır. Ancaq mən oxucuya təqdim etmək üçün müxtəlif insan və libas nümunələrinin, eləcə də sarayın girişindəki dördkünc sütunlar üzərindəki 12 sətirlik yazının 2 sətirinin eskizini cızıb götürdüm. Ola bilər ki, bir gün təşviq yolu ilə Şərq dillərinə həvəskar olan bir alim ortaya çıxar və o, istedadını parladaraq bu yazıları oxumağa müvəffəq olar və bununla da adını əbədləşdirər. O zaman mən də çox xoşbəxt olaram.

Beləliklə, Dara sarayını gəzməklə, ona tamaşa edib bu nəfis əsərləri araşdırmaqla bir günümü çox xoş keçirdim. Axşama yaxın mənə gözləyən erməni nökrəimin yanına qayıtdım. Onun kitabə və xəzinə haqqında verdiyi suallara qarşı zarafatla dedim ki, daş üzərindəki yazılar portuqal dilində imiş və mən onları oxudum. Erməni nökrə elə hey suallar soruşur, mən də onlara yalan cavablar verirdim. Biz atların yanına çatdıq, Mirxas xan kəndinə dönmək üçün ata mindik. Yolda mən bir quş ovladım. Onun qanadlarının rəngi ağ idi, qanadlarının altı isə qırmızıya çalırdı. Dimdiyi uzun idi və həddən artıq geniş açılırdı. Ayaqları ördək ayağına bənzəyirdi. Portuqaliyalılar ona flaminqo deyirlər. Biz

karvansaraya çatdıq. Karvansara sahibi də elə bildi ki, mən xəzinəni tapmışam.

Cümə axşamı karvansarada yatdıq. Cümə günü səhər tezdən Şiraza tərəf hərəkət etdik. Yol üstündə 3 quldur gördük. Onlar yolu kəsmiş, soyğunçuluq etmiş, adam öldürmüş və xanın əsgərləri tərəfindən yaxalanaraq ağaca bağlanmışdılar. Onlara qədim Romada günahkar qullara verilən əzablar verilirdi. Onlardan bir az aralı xüsusi bir suvarma avadanlığı vardı. Bu avadanlıq öküz vasitəsi ilə işlədilirdi. O, at və qatırla işlədilən Avropa maşınlarından fərqli idi.

Bu kitabın yazılmasını sona çatdırmamışdan qabaq istəyirəm ki, Şirazda bizə hörmət etmiş Per Amedounu bir daha xatırladam. Bu mehriban pedro bizdən yemək pulu almaq istəmirdi. O, deyirdi ki, əgər siz yemək pulu ödəsəniz, bu, xəstəxanamızın qaydalarına qarşı hörmətsizlik kimi anlaşılar. Əslində xəstəxanadan bizə verilən yemək kifayət qədər əhəmiyyətsiz və yaxşı bişirilməmiş idi və biz məcbur olub yavan çörək yeyir və yarıac keçinirdik. Pedronun süfrəyə qoyduğu şərabın şərab, yoxsa sirkə olduğu bəlli deyildi. Per Amedou tanınmış bir din xadimi olduğuna görə onun miskin və qənaətcil həyatı bir nümunə sayılırdı və o, istəyirdi ki, əlinin altında olanlar da aclıq qarşısında dözümlü olsunlar. O, xəstəxanadakı 70 yaşlı polşalı həmkarının həyat tərzini özünə nümunə hesab edirdi. Polşalı pedro yaşının çox olmasına baxmayaraq, həftənin çox günlərini oruc tuturdu. Per Amedou elə bilirdi ki, biz onun həyat tərzini anlayırıq. Xəstəxanadan hərəkət öncəsi biz 5 gün onların süfrəsi başında dilxorçuluqla oruc tutmuşduq. Axırncı gün Per Fransua bunun müqabilində ona ekvivalenti 15 eku olan 1 tümən pul verdi. Pedro həmin pulu qəbul etmədi və hətta onun bizim tərəfimizdən xərclənməsinə də icazə vermədi.

X FƏSİL. BƏNDƏR LİNGƏ LİMANI VƏ BƏHREYNƏ SƏFƏRİN DAVAMI, MİRVARİ OVU

Şənbə günü Per Fransua və erməni nökarla bərabər bir qafilə⁵⁶ ilə birlikdə yola çıxdıq. Yol dağlıq ərazidən keçirdi və qorxulu idi. Adət üzrə gecələr yol gedirdik. Yolüstü Bağban, Müzəffəri, Payı-rah, Asimani-cerd və Gəze kəndlərinin karvansaralarında dincəlmişdik. Gəze karvansarayının qarşısında bir dərviş gördük. Onun əynində uzun paltarı vardı. Çiyinə bir dəri salmışdı. O, bir şeylər söyləyir və camaatdan ona kömək edilməsini istəyirdi. Karvansaranın ətrafı düyü əkinini sahələri idi. Danışdırlar ki, buranın əhalisi bu sahələrdən çoxlu məhsul götürür.

Cümə gününün axşamı karvansaradan ayrıldıq. 25 mil yol qət etdik və Mukak karvansaraya yetişdik. Burada 2 karvansara yanaşı yerləşirdi. Qatırları cərgə ilə axurların qarşısına bağlamışdılar. Bildirçin quşları dəstə-dəstə yerə qonur və heyvanların otundan yerə tökülən arpaları dənləyirdilər. Bizim növbəti dayanacaq yerimiz Cəhrəm şəhəri idi. Bu şəhərdə çoxlu ağaclar var. Yaşayış məntəqəsi meşəyə bənzəyir. Xurma ağacları asimana doğru uzanır. Danışdırlar ki, farsın ən yaxşı xurmaları burada yetişir. Məntəqədə su, nar və üzüm boldur. Kiçik Cəhrəm şəhərini uca dağlar əhatə edir. Şəhərin evləri gildən olsa da, karvansara bişmiş kərpicdən tikilmişdi və gözəl idi.

Bazar ertəsi Çartəlx karvansaraya çatdıq. Sadə, yoxsul və biçarə kəndlilər qafiləyə tamaşa edirdilər. Onların başında ağ keçə papaqlar vardı. Papaqların üstündən parça sarımış və onun hər iki başını kəsmişdilər. Bizim növbəti dayanacaq yerlərimiz müvafiq olaraq Dədəmba, Benaru (yaxud Benaruye) kəndlərinin karvansaraları oldu. Benaru kəndinin şərq tərəfində sulu dağlıq ərazi görünürdü. Bu dağda ən yaxşı növ mumya olur. Hər il buradan çoxlu miqdarda mumya toplanır, Ərəbistana və Avropaya daşınır. Benarudan Beli (yaxud Beriz) kəndinə getdik. Yolda yol

⁵⁶ *Qafilə-karvan*

nəzarətçilərini gördük. Onlar Təbrizdəki yol nəzarətçilərinə heç bənzəmədilər. Beli və Lor arasında Pakotel və Daku karvansaralarında istirahət etdik. Lor vilayət mərkəzidir. Evləri gildən olub yerlə bir səviyyədədir. Şəhər dağların arasındadır. Şəhərdə bir qala vardır. Onun divarları güclə dayanır. Şəhər bazarı tağlı olub, dördküncdür. Burada böyük bir günbəz var. Şəhərin ortasında dördkünc bir meydan yerləşir. Onun dörd bir tərəfində binalar tikilmişdir. İlin çox vaxtı Lor şəhəri isti olduğu üçün evlərin damlarında hava bacaları inşa olunmuşdur. Evlərin daxili bu bacalardakı nəfəsliklər vasitəsi ilə sərinləşdirilir. Lor vilayəti bir vəzir tərəfindən idarə olunur. Onun əmrləri hətta Bəndərləngəhdə də keçərlidir.

Bazar günü Lor şəhərindən hərəkət etdik, 5 saat yol getdikdən sonra iki hündür dağın arasında yerləşən Nimba kəndinin karvansarayına yetişdik. Per Fransua bir neçə gün öncə nasazlamışdı. Bazar ertəsi onun halı pisləşdi. Məcbur olub Lora bir qatırçı göndərdik. O, bir kəcavə⁵⁷ kiralayıb gətirməli idi. Kəcavəni dəvə, yaxud da qatırın üzərinə bərkidirlər. Qadın, uşaq, yaşlı və ya xəstələr kəcavədə hərəkət edirlər. Kəcavə gətirməyə gedən qatırçı tək günü geri qayıtdı. Gec olduğu üçün həmin gecəni orada qaldıq. Çərşənbə günü 20 mil yol getdik. Həmin gün Kurmust, cümə axşamı Anuh, cümə günü isə Çikuci karvansarayına düşdük. Son iki kəndin arasında çoxlu sayda qaranquşlar yerə çox yaxın məsafədə uçuşurdular.

Şənbə günü Bəstək, bazar günü Kuhxord kəndlərindəki karvansaralarda istirahət etdik. Bazar ertəsi enişli-yoxuşlu dağlıq yolla irəlilədik. Hamı yorulmuşdu, xüsusən Per Fransua çox narahat idi. Nəhayət, Payinkuh karvansarayına düşdük. Bura şəhərdən aralı idi və ona görə də almağa bir şey tapmadıq. Tək günü Tənqu karvansarayından keçdik, gecəni Hudundin karvansarayında qaldıq. Çərşənbə günü yolumuza davam etdik. Çampa qalasının yanında yenidən inşa olunmuş Sərkuh karvansarayının yanından keçdik, 2 mil daha irəlilədik və enişli-

⁵⁷ *Kəcavə-fayton*

yoxuşlu düzə çıxdıq. Ətraf çox mənzərəli idi. Müxtəlif rənglər gözə dəyirdi. Ətrafdakı çölün, suyun və yaşıllığın hər birinin özünəməxsus səfası vardı. Yolumuza davam edərək Çampa karvansarayına yetişdik və istirahət etməkdən ötrü bu karvansaraya düşdük. Burada Per Avqusten Viçare ilə görüşdük. O, təqribən 70 yaşında idi, Lingədə yaşayırdı. Çox yeyicil bir kişi idi. Mən ömrümdə onun qədər yeyicil adam görməmişdim. Per Avqusten Viçare Lingədə təbabətlə məşğul olur, həkimlik edirdi. O, istədi ki, Per Fransuanı da müayinə və müalicə etsin, ancaq mən imkan vermədim, çünki onun özünün müalicəyə ehtiyacı var idi. 22 mil yolu qət etdikdən sonra Bəndər Lingəyə çatdıq, avqustinlilər monastırına düşdük. Şirazdan Bəndər Lingəyə qədər kira haqqı olaraq qatırçılara hər bir at üçün 13 abbasi ödədik.

Bəndər Lingə Fars körfəzinin kənarında yerləşir. Onun coğrafi enliyi 27 dərəcədir. Demək olar ki, bütün evləri gildəndir. Yalnız sahilə yerləşən bir neçə ev daşdan tikilmişdir. Bəndər Lingə Lor hakiminin idarəçiliyi altında olan məntəqənin bir parçası hesab olunur. Buranın hakimi Bəndərabbas, Bəndər Lingə və Bəndərçarok üçün ildə şah xəzinəsinə 22 min tümən ödəyir. Bu limanlar böyük ticarət mərkəzləridir. Hindistandan, Ərəbistanın Məkkə və digər şəhərlərindən, Bəsrədən daim onlara ticarət malları daxil olur. Bəndər Lingənin ən böyük ticarət əmtəəsi mirvaridir. Mirvari ovunun ən mühüm mərkəzi isə Bəhreyn adasıdır. Bəhreyn Fars körfəzində yerləşir. Onun suyu çox şor və qeyri-icməlidir. Yadlar burada çətin yaşaya bilirlər. İcməli suyu, adətən, xüsusi qəvvaslar şirin su axını ərəzisindən gətirirlər. Bu ərəzi Bəhreyn adasının yaxınlığında, dənizin 3-4 pa dərinliyində yerləşir. İcməli su gətirmək üçün 4 qəvvas bir qayıq ilə adıgedən ərəzinin müəyyən yerinə gedir. Qəvvaslardan 2 nəfər qayıqda qalır, 2 nəfər isə bellərinə bağladıkları kəndir və xüsusi su qabları ilə dənizin dibinə dalır, su qablarını tələsik icməli su ilə doldururlar. Onlar qayıqda qalmış yoldaşlarına suyu doldurduqlarını bildirmək üçün bellərinə bağladıkları kəndiri tərpədirlər. Qayıqdakılar kəndir vasitəsi ilə onları yuxarı çəkirlər.

Mirvari ovu da xüsusi qayda ilə həyata keçirilir. Bunun üçün səhər tezdən 5 qayıq dənizin ortasına gedir. Onlar 5 nöqtədə dayanırlar. Hər qayıqda 1 nəfər keşik çəkir. Bir neçə qəvvəs isə bellərinə kəndir və lazımi avadanlıq bağlayaraq dənizin dibinə dalırlar. Onlar lazımi miqdarda mirvari ovladıqdan sonra kəndiri tərpədirlər ki, onları yuxarı çəksinlər. Bütün ov boyu keşikçilər və qəvvəslər bir-birindən muğayat olurlar. Axşama yaxın mirvari ovçularının geri qayıtması bir tamaşadır. Onların hamısının sifəti yorğun, ancaq şad görünür.

Mirvari ovu adət üzrə iki fəsildə həyata keçirilir: biri mart-aprel, o birisi isə avqust-sentyabr aylarında. Mirvarinin satışı iyun ayında başlayır və dekabr ayına qədər davam edir. Mirvarinin qiyməti onun böyüklüyü, yumruluğu, sululuğu və yaxşı yonulmasına bağlıdır. Fars körfəzində ovlanmış mirvarinin əsas hissəsi Hindistana və Avropaya aparılır. Onun mühüm ixracatçıları portuqaliyalılardır. Mirvari ixracatının illik gəliri 110 min aküdən artıq olur.

Bəndər Lingənin 10 minə yaxın əhalisi var. Əhalinin milli tərkibi qərblilər, hindli, ərəb, yəhudi, ermənilərdən ibarətdir. Ən mühüm dükanlar və ticarətxanalar ermənilərin ixtiyarındadır.

КНИГА ПУТЕШЕСТВИЙ

РЕЗЮМЕ

Существует более 500 книг о путешествиях, история которых связана с Азербайджаном. Но, к сожалению, лишь малая их часть была переведена на Азербайджанский язык. Данный перевод является важным шагом в деле восполнения данной пустоты. К тому же, для перевода было отобрано очень удачное произведение. Так как труд Джемелли Карери «Книга путешествий» является самым ценным источником для изучения истории Азербайджана и Ирана в целом в период Сефевидов.

Итальянец по национальности Джованни Франческо Джемелли Карери (1651-1725) по профессии был юристом; он окончил Иезуитский колледж в Неаполе и получил степень доктора юридических наук. Однако любовь к путешествиям и стремление увидеть мир сделали из него одного из известнейших путешественников Земного шара. Являясь по природе авантюристом и любителем приключений, Дж.Карери в 1685-1687 гг. посетил страны Европы (Франция, Испания, Германия и Венгрия) и написал следующие произведения: «Доклад венгерской фирмы» (1689) и «Путешествие в Европу» (1693). В 1693 году Дж.Карери совершил кругосветное путешествие и за пять лет посетил Мессину, Мальту, Оттоман, Иран, Индию, Китай, Филиппины, Мексику, Испанию, Францию и вернулся на родину в Италию. В 1699 году опубликовал 6-и томный труд «Кругосветное путешествие». II том этого труда связан с Ираном. В 90-х годах XVII века в период правления Шаха Сулеймана Сефеви Дж.Карери по Османскому пути прибыл в Иран, и принял участие на церемонии коронации Шаха

Султана Хусейна. Увиденное и услышанное за период проживания в Иране, Дж.Карери осветил в своем труде «Книга путешествий». Аббас Нахчивани и Абдулали Каренг перевели эту книгу на персидский язык, и в 1970-м году она была опубликована. Данный перевод был осуществлен на основе упомянутой публикации.

Несмотря на очевидные достоинства этого труда, во время перевода в «Книга путешествий» встречались некоторые ошибочные выражения и неточности мыслей. В разделе «Произведение “Сефернаме” Джемелли Карери как важный источник» им были даны соответствующие разъяснения и комментарии.

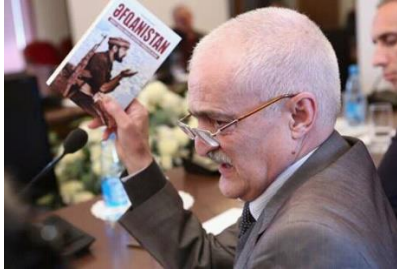
TRAVEL BOOK

SUMMARY

There are over 500 Safarnamehs on the history of Azerbaijan. However, unfortunately, very little part of them has been translated into English. This translation is an important step in eliminating this gap. Furthermore, a very successful work is selected for the translation. Since, “Safarnameh” by Gemelli Kareri is the most valuable resource and source dedicated to the Safavid period of the history of Azerbaijan and Iran as a whole.

Italian by origin Giovanni Francesco Gemelli Careri (1651-1725) was a lawyer; he graduated from Jesuit College, Naples and received a degree of Doctor of Law. However, the desire to travel and see the world has turned him into one of the world’s most famous travelers. G. Kareri, who was of adventurous nature, travelled European countries (France, Spain, Germany and Hungary) between the years 1685-1687, and wrote the books “Reports of Hungarian Campaigns” (1689) and “Travelling to Europe” (1693). G. Kareri started round-the-world-trip in 1693 for a period of 5 years and a half and travelled Messina, Malta, Ottoman, Iran, India, China, the Philippines, Mexico, Spain, France and returned to his homeland Italy and published six-volume book “World Tour” (1699). The second volume of this book is dedicated to Iran. The author visited Iran in the 90s of the seventeenth century through the Ottoman Empire during the Suleyman Shah Safavid’s period and participated Shah Sultan Hussein’s coronation ceremony. G.Kareri, who had a strong pen and describing talent, illustrated everything he saw and heard in Iran in his book “Safarnameh”. Abbas Nakhchivani and Abdulali Kareng translated it into Persian and published in 1970. The current translation is realized based on the mentioned publication.

In spite of all the virtues of “Safarnameh”, there have been encountered mistakes related to some opinions and expressions in the course of translation, which are explained and commented in the section “The work “Travel Book” by Jemelli Karery as an important source”.



Şəmsi Pənahov 1959-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının, 20 yanvar 1990-cı ildən erməni işğalında olan Kərki kəndində doğulub. Orta məktəbin I sinfini Sədrək kəndində, II-IV siniflərini Naxçıvan şəhərində, V-X siniflərini isə Ordubad internat məktəbində oxuyub. 1981-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsindən məzun olub. Orta, orta-ixtisas və ali məktəblərdə dərs deyib. Əfqanıstanda müşavir aparatında işləyib, İranda, Türkiyədə, Rusiyada yaşayıb, Avropanın bir neçə ölkəsində olub. Müxtəlif vəzifələrdə, o cümlədən dövlət qulluğunda və ictimai işlərdə çalışıb. 2009-cu ildən AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunda işləyir.

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, böyük elmi işçidir. “Mirzə Müslüm Qüdsi “Divan”-ının filoloji tədqiqi” mövzusunda dissertasiya işi bu günə qədər ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə düşməmiş M.M.Q.İrəvaninin Təbriz Milli Kitabxanasında saxlanılan “Divan”-ının yeganə əlyazma nüsxəsi əsasında işlənmişdir. “Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvani və onun “Divan”-ı” monoqrafiyası çap olunub, 70-ə qədər məqaləsi işıq üzü görüb. Ölkə daxilində və xaricdə keçirilən beynəlxalq elmi konfranslarda çıxış edib.

Azərbaycan, rus, türk, fars, tacik, dəri və qismən ingilis dillərini bilir, elmi araşdırmalarla yanaşı, tərcümə fəaliyyəti ilə məşğul olur. 100-ə qədər filmi rus və fars dillərindən Azərbaycan dilinə çevirib. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin (XIV əsr) “Dəstur əl-katib fi təyin əl məratib” (“Vəzifələrin təyin olunmasında katiblərə göstəriş”) və Mirzə Müslüm Qüdsi İrəvaninin (1755-1822) “Divan”-ından tərcümələri çap olunub.

C.Karərinin “Səfərnəmə” əsərinin (XVII) tərcüməsi müəllifin növbəti kitabıdır. Bundan qabaq isə o, Süleyman xan Dərgahın “Səfərnəmə” əsərini, İran Milli Şura Məclisinin Kitabxanasında 2311 sayılı sifrə ilə qorunub saxlanan əlyazmasının orijinalından tərcümə edib. Ş.Pənahov akad. Z.Əliyevanın həmmüəllifi olduğu “Oftalmologiyanın aktual məsələləri” əsərini rus dilindən Azərbaycan dilinə, “Azərbaycan mətbəxi” kitabını rus dilindən fars dilinə, “Urmu: dünyanı yandıran müharibədə” əsərini isə fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Bu tərcümə əsasında film çəkilişi nəzərdə tutulmuşdur.

Müharibə iştirakçısı, ehtiyatda olan zabitdir. Orden və medallarla təltif olunub.

Ailəlidir. 3 övladı, 2 nəvəsi var.

shemsi_59@mail.ru

QEYDLƏR ÜÇÜN

CEMELLİ KARERİ

SƏFƏRNAMƏ

Kompüter icraçısı: Nilufər Şəmsi qızı Əhmədova

Korrektor: Pənah Şəmsi oğlu Əhmədov

Çapa hazırlanmışdır: 30.III.2019

Kağız formatı: 60x84.¹/₁₆

Həcmi: 11

Sifariş: 40

Say: 300

Kitab “AVROPA” nəşriyyatında hazır diopozitivlərdən istifadə olunmaqla ofset üsulu ilə çap edilmişdir.